Gaekwad's Oriental Series
Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor:
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

No. 133

वाचनाचार्य-सुधाकलशविरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः

SAṄGĪTOPANIṢAT - SĀRODDHĀRA

A Work on Indian Music and Dancing

By

Vācanācārya Sudhākalaśa

Edited by

Umakant Premanand Shah,

M.A., Ph.D., Dipl. Museology,

Deputy Director, Oriental Institute,

M. S. University of Baroda.

ORIENTAL INSTITUTE

BARODA

1961

First edition 500 Copies

Printed by Ramanlal J Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr Bhogilal J Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda March 1961.

Price Rs. 10=00 nP.

Copies of this work can be had from:

Manager.:

The University Publications Sales Unit,

M. S University of Baroda Press (Sadhana Press),

Near Palace Gate, Palace Road, BARODA

FOREWORD

The Sangītopanisat-Sāroddhāra of Vācanācārya Sudhākalaśa, of Maladhārīya gaccha of the Śvetambara Jaina Community, is a work on Indian Music and Dancing. The work is especially valuable as it represents an early tradition of music and dancing in Gujarat and Rajasthan which was the main field of activity of these Jaina monks It also shows that the Jaina monks did not neglect even this branch of study in Fine Arts The contribution to and patronage of Architecture, Sculpture and Painting by the Jainas is well known and my friend and colleague Dr. Umakant Shah deserves congratulations for editing this old text on Saṅgīta composed by a Jaina monk from Western India.

This Institute has published some important works on Sangita, namely, the Sangita Makaranda (G O S, no 16), the Rāgatattva Vibodha of Somanatha (G O S, no 126) the Sangita-Cudāmani of Kavi Cakravarti of Jagadekamalla (G O S, no 128), and the Vīnā Laksana and Vīnāprapaṭhaka (G O S, no 131). The Nrttyādhyaya of Aśokamalla is in the press, while Rasa Kaumudi of Śrikantha is under preparation

We are thankful to the University Grants Commission and the State of Gujarat for the financial assistance given towards publication of the present work and certain other works in the Gaekwad s Oriental Series

Oriental Institute, B J SANDESARA
Baroda, 17 1-1961 *Director*

Plate I

Last page of MS H—Śrī Haṁsavijayaji's collection Baroda

Plate II

Last page of MS. P.—Āgama-Prabhākara Muni Śrī Puṇyavijayajī's collection, now in Bhāratīya Sanskṛti Vidyāmandir, Ahmedabad.

INTRODUCTION

The *Saṅgītopaniṣat saroddhāra* is as its very title suggests an abridged version of a bigger and possibly more comprehensive work called *Saṅgītopaniṣat* by the author himself as admitted in chapter 6 verses 151 152 The original bigger work is not yet traced in any manuscripts collection

The Saṅgītopaniṣat saroddhāra (henceforth SUS) is available in a few collections and is referred to as *Saṅgītasaroddhāra* (also *Saṅgītopaniṣatsāra*) by H D Velankar in *Jinaratnakosa* Vol I p 409 Two manuscripts of this work have been noticed as Nos 1126 and 1127 by Rajendralal Mitra in his *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of his Highness the Maharaja of Bikaner (published in 1880)* One more manuscript is noticed as No 434 n—*A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* edited by H D Velankar It contains only the second chapter of SUS The *Catalogus Catalogorum Vol I* also notices this work on p 686 Velankar has noticed in the *Jinaratnakosa op cit* two more manuscripts one from the collection of Muni Śrī Kantivijayaji (No 1933) and another (No 1442) from the collection of Muni Śrī Hamsavijayaji both these collections are in Śrī Atmaramaji Jaina Jnanamandira Baroda

The *Catalogue of the Anup Sanskrit Library (Bikaner 1947)* edited by C Kunhan Raja and K Mahadeva Krshna Sharma includes notices of all the Bikaner manuscripts referred to earlier by Rajendralal Mitra According to this Catalogue p 3545 there are 3 mss of this work in Bikaner of which No 1935 containing 55 folios is dated in Samvat 1317 It has folios 19 23 and 28 34 missing is worn and also contains Saṅgītaratnavali

In the present edition of SUS I have not utilized the Bikaner and Bombay manuscripts referred to above

CRITICAL APPARATUS

For this edition the following four manuscripts of the SUS are utilised —

K —Manuscript no 19 3 from the collections of Pravartaka Śrī Kantivijayaji *preserved in Śrī Atmaramji Jaina Jnanamandira Baroda Noticed by* Velankar in Jinaratnakosa op cit *Size* 11 5 ins × 5 4 ins *Extent*— Folios 20 fifteen lines on a page

This is a modern copy of very probably Ms H described below The readings of K and H are uniformly identical as will be seen from the readings of K and H given in foot notes to the first twenty five pages of our text The end reads —संवत् १९६७ वर्षे नागोर नगरे । श्री [illegible] ॥ श्री ॥ श्री

H.—Manuscript No. 1442, collection of Muni Śrī Haṁsavijayajī, Śrī Ātmārāmjī Jaina Jñānamandira, Baroda

Extent: About 1000 Granthas. Folios 20 The text begins from folio 1[b] and ends on 20a. *Script*· Devanāgarī with *paḍi-mātrās*, usual in Jaina Mss.

Size: 10 8 ins × 4 7 ins. 17 lines on each page, 49 letters in each line
Condition Good, borders of the last folio are somewhat damaged Handwriting good and legible

Age Written in 1612 (Vikrama) Saṁvat = 1556 A.D.
Remarks.—The ms seems to have been revised or corrected afterwards Since the corrections are not complete and are mainly concerned with separating certain words or marking *virāmas* or *yatis* of *pādas* of the various *tālas* in chp 2, it is very likely that they are made by the original scribe himself

A few marginal notes are given, only on folios 1[b] to 4[a] and on folio 20[a]. In a few cases omitted words or letters are added in margins. The *avagraha* sign is generally omitted and the *visarga* is generally left unchanged according to sandhi rules र् and त् are often doubled, *e g. nissargram* for *nisargam* or *āvarttitam* for *āvartitam* ण् is also doubled in cases like *pūrṇṇacandra talah* for *pūrṇacandra tālah*.

Often the scribe is careless *e g cāpya* for *eatha*, *viśrāma* for *viśramo* and so on, or *parikirttitam* for *parivarttitam* on p 96 of our printed text.

On the whole readings of **H.** *seem to be preferrable to those of* **P.** described below

Post-Colophon entry At the end of the text, on folio 20[a], we read :—

यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥१ संवत् १६१२ वर्षे फाल्गुन वदि५ रवौ श्री (आगमगच्छे विनानंदीया श्री आणंदरत्नसूरि तत्पट्टे श्री ज्ञानरत्नसूरि वाचक उदयसागर तत्पट्टे वाचनाचार्य श्री मंगलमाणिक्य इम) प्रथमलीलिखत् । शुभंभवतु ॥

The portion in brackets was erased in the manuscript by the application of chalk and is, therefore, not clear in the photo plate published in the beginning of the text. I carefully tried to remove the chalk and have read the portion recently K. omits this colophon but, like **H.**, adds the following

Next we find—

अथ सर्वान्तरारब्धलिप्यायाम् ॥

दस स्वरूपं स्वनेधिशामा हर्म्य(स्वम्)विनैतन्यदगान्ययादि ।
प्रबादिभिर्निगमुपाध्यमानं नादात्मकं ब्रह्म नमाम्यहं तत् ॥ १ ॥

ब्रह्मस्थान दहमध्य यदुक्त ब्रह्मग्रन्थि प्रोच्यते योगिभिस्तत् ।
नाभि पद्म द्वादशारं तु तस्मिन् (स्मि) न्निष्ठ्यात्मा प्राणयुक्तस्तदन्त ॥ २ ॥

विवक्ष्यमाणा (ण) परमात्मनोऽसौ
प्राणाभिध प्रेक्ष्यते स वायुम् ।
देहस्थमग्नि विनिहन्ति वायु
स्तथागताथ प्रथितस्तु नाद ॥ ३ ॥

प्राणस्वरूप प्रथिता नकारा
हुताशरूपस्तु दकारवर्ण ।
प्राणाग्नियोगादभवद्यतोऽसौ
सङ्गीयते तेन जनै स नाद ॥ ४ ॥

अधस्तानमूर्ध्वं विचरन्स नाद
क्रमाद् ध्वनि पञ्चविध बिभर्त्ति ।
आदौ सुसूक्ष्म पुनरेव सूक्ष्म
पुष्टस्तथाऽपुष्टकृत्रिमौ तु ॥ ५ ॥

नाभौ सुसूक्ष्मा हृदि सूक्ष्मनामा
कण्ठे स पुष्ट(ष्ट) शिरसि त्वपुष्ट ।
आस्ये स्थित कर्त्रम(कृत्रिम)नामकोऽसौ
स्थानप्रभेदादुपल(क्ष)न्त च ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतसारसङ्ग्रहे पञ्चमक नादोत्पत्तिप्रकरणम् ॥

क्वचित्कीर्तिविस्तरप्रगल्भिरागरागाश्रयात्मन
क्वचिन्नृत्यसुरञ्जितहृद्या ( ) काचत्प्रमभाद्गुरा ।
क्वचिद्वाद्यविनोदनैरमलग रचितु तराक्लान्ता
स कावश्च परं सुखप्रमोदिर्न नाना नरा(न्तो)न्हृष्टम ॥ १

आत्मपरार्थं वा परोपकाराय ॥ शुभ भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥

The above is also found in K at the end of the text of SUS The right margin of H is partly damaged and the marginal note on this folio is partly preserved The left margin contains in figures १३ ६ का against the verse giving date of Sangitopanisad and in the right margin ४०६ against the date of SUS the margin is damaged but it is easy to presume that it was १४०६ whereas the date for the original unabridged text written in the left margin as well as between the two lines of the text is wrong it should be १३८० and not = १३६ (as in margin) or ११ = ६ as suggested between the lines above verse 151

The right marginal note is as under —

× × भाषा रीत × × × (श्रीगुरु)राजविर्दधात × × × पद्मवृत्त × × × पुनमहात्र
× × ३ लिख्यत × × दीप्यमान × × × वाकुन्दन × × × यतिकुमार

× × × ।श्रपा हेमर × × × तस्या सोपि × × × वायुग्स्थित × × × हा वद्ध्य × × × दर नीव × × × सुपुन्नया विरह्तीला प्रभरम्न वपु ॥ १

There is besides a small note in the upper margin with a few letters in the beginning lost due to damage to the folio It is as under —

× मर क्दमूलेषु योगदडसमष्यगा । सुपुम्णा नाम विख्याता राजद्न्तान्तरे गता ॥ १ ॥ अधून ध्र(स)वेते सा तु न्त्ना भुरननये । तस्वर्वे प्रसते सूर्य कंठ(कण्ठ)रूपे स्थित सदा ॥ २ ॥ रानदतौ अग्रिमाद्वौ द (? द ?)तौ उपरितनौ = योगदड पृष्ठिदड =

P —Manuscript no 218 from the collections of Āgama Prabhakara Muni Śri Punyavijayaji Ahmedabad now given as gift to the Bharatiya Samskriti Vidya Mandira Ahmedabad

Size 11 8 ins × 4 7 ins *Script* Devanagari

Extent Folios 28 the text begins from 1ª and ends on 28ᵇ

12 to 13 lines to a page with 42 to 45 letters per line rather unevenly written

Condition Good, moth eaten in a few margins

Remarks Only the first two pages are more carefully written handwriting in the rest is rather cursory The scribe is less careful than the scribe of H and has therefore, committed more errors in spellings etc Letters or words omitted in copying are often added in margins Letter *ca* is often written like *va* like H , we find *ti* for *thi* as in *prste* for *prsthe* the carelessness of the scribe of P can be seen from readings like *sistiryag* for *strastiryag* or *lala* for *lalate* the duplication of र त etc can be seen in cases like *nirgratam* for *nirgalam* etc

Colophon —At the end of the text P adds —

सवत् १५९९ वर्षे पूर्णिमागच्छे श्रीद पुण्यप्रभसूराणां शिष्य भीमाक्नेद्र सगातशास्त्रमगास्त ॥ यादृश पुस्तक दृष्ट तादृशं लिखित मया[।] यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयत ॥

It may be remembered that this manuscript does not add verses of *Sangitasārakalikā* like H and K

A comparative study of all the H and P readings given *in footnotes* in relevant pages of the text will clearly demonstrate that *the two manuscripts* belong to two different strands of ms traditions and are therefore *very important for reconstruction of the text* This is especially obvious in chapter second entitled *talaprakarana* The readings change from verse 9 onwards and P omits half verses like 18ᵇ or whole verses i e 19 20 etc , or reads another verse as in the case of v 21 in this chapter

Also the text of the *patas* of the various *talas* given in the second adhyaya often differs from the text of the H manuscript. It was indeed very difficult to decide whether the tradition of H or P is more reliable regarding the *paṭas* which represent an old tradition not available in other works like the Sangita ratnakara where the tradition of patas is different. The P. manuscript generally omits all *yatis* or *danda* marks amongst the various *paṭasvblas* of any particular tala. There seems to be some confusion in H also about these marks and the best course left open for us was to keep the H tradition in the printed text and the P tradition in footnotes. Those who have inherited traditional practical knowledge in *mrdanga vadana* may be able to throw light on the problem. I consulted Śri Bharata Vyasa on the problem and he was kind enough to spare time and test the H and P with practical demonstrations of a few talas. But I have preferred not to make corrections according to his suggestions not because I feel that he may be wrong but because I want to place before scholars the traditions of both H. and P as they are found so that all those who have inherited older traditions in this respect may have the full data with them. Our text is especially valuable as it gives a fairly old tradition of *patas* of the various *talas*.

O—No 4550 in the collections of the Oriental Institute Baroda. Noticed in the Alphabetical List of Manuscripts In the Oriental Institute Baroda Vol II (G O S Vol CXIV, Baroda 1950) pp 1154 1155

Size 8 ins × 5 ins

Extent 12 folios Containing 130 Granthas

Script Devanagari

End The end reads as—

॥ इत संगीतोपनिषत्सारे प्रस्तारादिमोपाश्रयी ताप्प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥ ॥ इति श्रारस्तु ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्रि ॥ श्र ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ मनन्येकान निशास्यै गप्तनिशान्मत शुभे ॥ आषाडस्यासिने पक्ष पचम्या भानुजे मया ॥ लिखित प्रथम याम ह्याज्ञयेद् गुरोर्मम ॥ मेवक्रामस्यात्मजेन ागरिनारायेन क(?)धिना ॥ ? ॥ श्री ॥ ग्रथ सख्या । १३०॥

The Ms is very corrupt with some lacunæ also. But it seems to follow the tradition of P rather than H as the readings of P H & O shown in the footnotes suggest. This is especially true so far as the *paṭas* of different *tālas* are concerned.

The Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute Vol II, pp 1154-1155 shows one more entry no 13271 entitled Sangitasāroddhāra having 128 leaves but it is really a modern transcript prepared from K described above.

The Author & The Age

The SUS as the author himself shows in Chp 6, v 152 (Text p 141) was composed in 1406 Samvat i e 1350 A D and was abridged from his older

work *Sangitopanisad* composed in 1380 Samvat i e 1324 A D

The author in verses 149 ff (Chp 6 pp 143 144) says that monks who were the crowning glory of the *Śri Harṣapurīya gaccha* (of the Śvetambara Jaina Community) have composed many works conquered many opponents in wordy wars and had converted many monarchs to the Jaina faith by their teachings In this *gaccha* arose *Śri Abhayadeva suri* the great teacher whom king Karna (of the Chaulukyan dynasty of Anahilavāḍa Patan age c 1072 1094 A D) gave the title of *Maladhari* to a monk who himself was *a maladhari* or pure in character In his lineage arose *Śri Naracandra sūri a knower of the science of Sangita* his disciple was *Śrī Tilaka* the *guru* of our author and the monk who gave the formal initiation (*dīksa*) to Sudhākalaśa the author of our text *Śrī Rajasekhara* who was *kalibha pancanana* was the chief monk succeeding Śri Tilaka and was also the *guru* of Sudhākalasa

The above account is interesting It supports the tradition given by Rajaśekhara[1] that king Karna gave the title of *Maladhari* to Abhayadeva Suri and others[2] and sets at rest the doubt whether Siddharaja gave this title[3] or his predecessor But another *tradition of Abhayadeva suri advising* Siddharaja Jayasimha to prohibit animal slaughter on certain days may be right in as much as it is noted by Vijayasimha suri as early as samvat 1191 in his Dharmopadeśamāla vivarana [4]

This Maladhāri Abhayadeva suri is not to be confused with another Abhayadeva suri the commentator on nine Jaina Anga texts who belonged to another lineage of Śvetambara Jaina monks and whose age is c. 1072 1135 V S

---

1 Cf श्रीगूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्र मल्ल्परीषहं ।
श्रीकर्ण विरं यस्य मलधारी त्यधात्पदं ॥

Rajaśekhara s Praṣasti of his Prakrit Dvādśryavṛtti composed in Samvat 1387

2 Cf नाम मलहारि नाम जिन वन्नेण नरवइणा । *Sadguru paddhati* of Padmadeva sūri *Peterson s Cat of Mss* (*Bombay Govt*) Vol V p 96

3 Cf अन्नया सिरि जयसिंहदेवनरिंदेण मलधारिहेण झयराविरामदण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो । राएण मलधारी अभयदेवसूरि त्ति लिखा 'मलधारि' त्ति नाम ।

Vividha Tīrthakalpa of Jinaprabha sūri (Singhi series ed) p

4 Cf यस्योपदेशात्...श्रीजयसिंहदेवः ।
...

Peterson s Catalogue Vol V p 96

Also cf ...
...

Munisu vrata Caritra of Śrīcandrasūri ; *Peterson s Catalogue* Vol V p 11

Mohanlal Desai has collected some more information about Abhayadeva sūri of Maladharī gaccha in his *Jaina Sahityano Samkṣipta Itihasa* (Bombay 1933) pp 227 ff Pṛthvirāja I the son of Visaladeva or Vigraharaja III of Sambhara—Ajmer placed on the advice of this monk a golden *kalasa* on the top of a Jaina shrine at Raṇathambhor [1] Abhayadeva is also said to have been proficient in the science of mantra and tantra which he is said to have learnt from Viradeva At his request King Bhuvanapala ordered to be opened the doors the Jaina shrine of Mahavira at Gopagiri (Gwalior) entrance into which was stopped by local officers The famous image of Antarikṣa Parsva natha was installed in Vikrama Samvat 1191 by this monk and the (now famous) village of Sirpur (Śrīpura) was given as gift by king Elacha for main tainance of worship of this Jina [1]

Muni Caturavijayaji has reconstructed [2] the geneology of monks from Śrī

Harṣapurīya Gaccha

- Śrī Jayasimha sūri
  - Śrī Abhayadeva suri
    - Śrī Hemacandra suri
      - Śrī Vijayasimha suri
        - Śrī Candra sūri
          - Śrī Devabhadra suri
          - Śrī Municandra suri
            - Śrī Devananda suri
              - Śrī Devaprabha suri
                - Śrī Naracandra suri
                  - Śrī Narendraprabha
                  - Śrī Udayaprabha
                  - Śrī Padmadeva
                    - Śrī Tilaka
                  - Śrī Rajaśekhara suri
                    - Sudhakalasa Vacanacarya
          - Śrī Vibudhacandra
          - Śrī Laksmana gani

[1] Also see Praśasti of *Munisuvrata carita* by Śrī Candra suri in *Peterson s Catalogue* Vol V p 13 and Desai s *Jaina Sahityano Sankṣipta Itihasa* pp 229 30 for further information

[2] Muni Chaturavijaya *Vacanacarya Śrī Sudhakalasa ane teni Guru parampara* Jainacarya Śrī Ātmananda Centenary Commemoration Volume (Bombay 1936) Gujarati section pp 27 ff

Jayasimha suri and Śri Abhayadeva suri to Sudhakalasa on the basis of the praśastis of our text the Pandavacaritra of Śri Devaprabha suri Supasanaha carita of Lakṣmana gaṇi and such other works which is appended here [1]

Of the different monks referred to by Sudhakalaśa in the Praśasti of SUS Śri Naracandra suri is especially noteworthy Naracandra suri the disciple of Devaprabha suri was preceptor of the famous minister Vastupala on the maternal side and had taught Vastupala three Vidyas namely Nyaya Vyakarana and Sahitya as also works on Jaina theology etc Naracandra is further known as a writer on Jyotisa His scholarly Tippana on Nyayakandali of Śridhara is well known he wrote Prakṛtaprabodha a treatise on Prakrta grammar and a Ṭippana on the Anargharaghava of Murari Naracandra also composed a Kathāratnakara also known as Katharatnasagara Peterson has also taken notice of a manuscript of Caturvimsapti Jina Stotra by Naracandra suri the praśasti of which quoted in his Catalogue Vol V p 96 especially deserves comparison with the accounts of monks of Harsapuriya gaccha given by Sudhakalasa [2] But it is Sudhakalasa who for the first time tells us that Naracandra suri was proficient also in the science of Saṅgita [3] We can therefore expect Sudhakalasa to have received old tradition on Sangita from his own line of monks as well as from others in Western India

The references to the activities of these monks of Harsapuriya gaccha cited here clearly show that their main fields of activity and vihāra were Gujarat Saurashtra Rajasthan and parts of Madhya Pradesha It is therefore natural to suppose that in the work of Sudhakalasa we obtain a fairly old tradition about Saṅgita in Western India and parts of Madhya Pradesa His work is therefore a valuable landmark in the history of Indian Sangita

The SUS was composed in 1406 Samvat i e 1350 A D But his original bigger work was composed in 1380 Samvat = 1324 A D The Sangītaratnakara of Śaṁgadeva was composed in c 1250 A D [4] It is therefore obvious

[1] For further remarks about monks referred to in the geneological table see Muni Caturvijaya's paper *op cit* and Desai's book *op cit*

[2] For detailed notes on Narcandra suri and his works Narendraprabha sūri Udayaprabha sūri and others see Sandesara B J *Literary Circle of Mahamatya Vastupala*

[3] Agarchand Nahata has noted on the evidence of Upakeśagaccha—Prabandha that Devagupta sūri was proficient in playing on the viṇā The Jaina Sangha did not like it but rather than giving up viṇā Devagupta gave up his leadership of monks and went away to Lata country—*Jaina Satya Prakāśa Vol X no 9*

[4] Ramakrishna Kavi *Bharatarṇava* (Tirupati 1951) Introduction p V Also see M Krishnamacariyar *Classical Sanskrit Literature* pp 852 853 assign-

that we obtain, in the SUS., a tradition from W India, almost contemporary with that of the Saṅgītaratnākara, which latter work may naturally be expected to have preserved some Saṅgīta traditions of the Deccan, Karnāṭaka etc. for c. 13th century A.D The SUS. should, therefore, be useful to students of the history of Saṅgīta

One more work composed by Sudhākalaśa is preserved for us. It is a small lexicographical text entitled *Ekakṣara-nāmamālā*,[1] of 50 verses, already published. In the last verse of this work Sudhākalaśa says that he is the disciple of Śrī Rājaśekhara of Maladhāri gaccha

Rājaśekhara, it must be remembered, is the famous author of *Caturviṃśati-prabandha*, also known as *Prabandhakośa*, composed in 1405 V.S. (1349 A D.). Besides the above, this great monk has composed *Nyayakandalīpañjikā* (1385 V.S), a *Vṛtti* on Hemacandra's Pkt. *Dvyāsraya-kāvya* (1387 V S.), *Ṣaḍdarśanasamuccaya*, *Caturasītikathā*, *Dānaṣaṭtriṃśika*, *Ratnakarāvatārikā pañjikā*, *Kautukakathā* or *Anekārthasamgraha*, *Syādvādakalikā* and *Vinodakathā*, the last being a collection of humorous tales.

It will be seen that Sudhākalaśa lived in an age of prolific writing activity amongst the Jaina monks, was a disciple of a great scholar and belonged to a line of monks amongst whom literary activities in diverse branches of knowledge were carried on almost unceasingly The fact that Sudhākalasa was given the title of *Vācanācārya* shows that he himself was a great scholar of philosophy, theology etc. and possibly a master logician and debator for, the (unpublished) *Kahāvali* says that Vādi, Vācaka, Kṣmāsramana, Divākara etc. are *ekārthavācī* terms.[2]

Jaina Writers on Sangita

The contribution of Jaina writers to the science of Indian Saṅgīta is not well known. Long ago, the late Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Shastri, edited, in the Trivandrum Sanskrit Series, No. LXXXVII (Trivandrum, 1925), a work, *Sangītasamayasāra* of Saṅgītākara Śrī Pārśvadeva from a single ms. in Malayalam characters in the Punjar Palace collection. *The printed text ends with the ninth chapter*, the colophan being—इति श्रीमदभिनवभरताचार्यमरविमलहेर्मणार्यविषापुत्र

ing Śārngadeva to c 1132-1169 A D O. C. Ganguly, *Rāgas & Ragiṇis* (cheaper ed, 1917), Intro. p 37, assigns him to c. 1210-1247 A D.

[1] Published in *Anekārtharatnamañjuṣā*, pp 119 122, edited by H. R. Kapadia, Devacand Lalbhai Jaina Pustaka Sangraha, No 81 (Bombay, 1933). Also as app. on pp. 236 ff, to *Abhidhānacintamani-Kośi*, ed. by Ācārya Vijayakastura sūri (Ahmedabad, V.S. 2013).

[2] Quoted and discussed by U. P. Shah, in *Jaina Satya Prakāśa* (Ahmedabad), Vol 17, p.

श्रुतिज्ञानचक्रवर्तिसङ्गीताकरनामधेयपार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयसारे तालपदप्रस्तारलक्षण नाम नवमधिकरणम् ॥ Ramakrishna Kavi, in his *Bharatakośa*, Intro, pp. vii viii writes: "The author is a Jaina who lived in 1300 A D, and the work of Saṅgītasamayasāra is in ten chapters. *It was published in Travancore, the first one* and a half chapter of the second are not found. ...." The first verse quoted by Śrī Kavi is, therefore, missing in the printed text as also the following verse (quoted by Kavi) which probably is from the praśasti at the end of the tenth chapter—

श्रीकण्ठान्वयदुग्धवार्धिलहरीसंवर्धनाब्धिः कला-
गौरी यज्जननी लसद्गुणगणो यस्यादिदेवः पिता ।
यच्चेतो जिनपादपद्मयुगलध्यानैकतानं सदा
सङ्गीताकरधीमतो विजयते तस्यैव सेऽयं कृतिः ॥

Singha Bhūpāla, the first commentator on Saṅgītaratnākara has quoted many verses from Pārśvadeva's work. The age assigned by Kavi, namely, c. 1300 A D. may, therefore, be roughly correct [1] Pārśvadeva, however, does not refer to Śārngadeva, though he refers to Matanga, Kohala, Pratāpa and Dattila, as also Matṛgupta, Bhoja, Someśvara and Paramardi. V. Raghavan suggests that his date falls between 1165 and 1330 A.D.[2] A colophon quoted by Krishnamachariyar is noteworthy—

श्रीमदभयचन्द्रमुनीन्द्रचरणकमलमधुकरायितमस्तक महादेवार्यशिष्य-स्वरविमलविद्याधुरन्धर-सम्यक्त्व-चूडामणि-भरतभाण्डीकभाषाप्रवीण-श्रुतिज्ञानचक्रवर्ति-सङ्गीताकरनामधेय पार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयसारे ॥

The above shows that Pārśvadeva was a pupil of Mahādevārya, a disciple of Abhayacandra Muni There are more than one Abhayacandra known to Digambara Jaina traditions and it is difficult to identify our Abhayacandra. That Pārśvadeva was a Jaina cannot be doubted from the verse quoted by Kavi in his Intro (p V) to Bharatakośa. Pārśvadeva does not seem to be a Śvetāmbara writer as no Pārśvadeva or Pārśvacandra as a pupil and grand-pupil of Mahādeva and Abhayacandra *respectively is known to Śvetāmbara* traditions. That Pārśvadeva was a Digambara Jaina is further suggested by his reference to a *Digambara sūri* in the following verse—

[1] V Raghavan, *Some Names in early Sangīta Literature*, Journal of Music Academy of Madras, Vol III. nos. 1-2, (1932), p. 30

[2] Source of Ms. not quoted, *Classical Sanskrit Literature*, p 855, and footnote 4 In note 5, *op. cit*, Krishnamachariyar refers to two mss of this work—(1) Descriptive Cat. of Skt Mss. in the Oriental Library, Madras, XXII, no 8751, and (2) Cat. of Skt Mss in Oriental Library, Mysore, no. 309 (called Saṅgītasārasamgraha). Also see, *Jinaratnakośa*, *I*, p. 409. O. C Ganguly *op. cit*, p 34, n. 1, refers to one more ms., No. 13028 in Madras Oriental MSS. Library.

केशयन्धौ करौ प्रोक्तौ तौ दिगम्बरसूरिणा ।
उत्तानवक्षितौ किञ्चित् पार्श्वगौ निपताकरौ ॥

स० समयसार, ६ ८९, printed ed., p 63

The late Pandit Nārāyana Moreshwar Khare, himself a musician and a student of works on Indian Music, published an analytical study[1] of Pārśvadeva's text and has shown that probably Pārśvadeva lived in Karnāṭaka and that he generally follows the Deccan and South Indian traditions rather than North Indian, in Indian Saṅgīta

Pārśvadeva does not refer to Śārṅgadeva, and Sudhākalaśa does not refer to either Pārśvadeva or Śārngadeva. Probably Pārśvadeva and Sudhākalaśa were not far removed in age and Pārśvadeva seems to have been either a senior contemporary of Sudhākalaśa or somewhat earlier than Sudhākalaśa. Negative evidence is not of much use for us since Sudhākalaśa does not attempt to give a fairly comprehensive list of previous writers on music and merely makes a reference to "*Śailālmaja, Kohala Dattila, Bhoja and others*" in SUS, Chp 1. v. 4. But the comparative notes which I have given below the text, *e g* in Chp 1, will show that either Sudhākalaśa knew the work of Parśvadeva or both have drawn upon some common earlier source. It is not unlikely that a Śvetāmbara writer, inspired by a similar work of a Digambara monk conveniently omitted any references to Pārsvadeva along with many other writers including Śarngadeva

It may be noted that several later writers have composed Jaina-stavanas etc. in classical rāgas which shows their love of and acquaintance with classical music

Another noteworthy Jaina writer on Sangīta is Maṇdana, the author of *Sangīta manḍana*, the Prime minister of Hoshang Ghori of Mālva He also wrote *Kāvya manḍana, Śṛngāra Manḍana, Sārasvata mandana, Manḍana Kādambarī-darpaṇa, Campū manḍana, Alamkāra maṇdana, Candravijaya-prabandha, etc*[2] Mss of some of the above texts were first noticed by C D Dalal in the Vāḍi-Pārśvanatha Bhānḍāra at Patan[3] The *Kavya mandana, Sangīta mandana*

[1] *Gujaratamān Sangītanu Punarujjivan* (Navajivan Prakasan Mandir Ahmedabad, 1st ed, 1939), pp. 281-302 A sumanary of this discussion is published in Hindi in *Jaina Siddhānta Bhāskara* (Arrah) Vol X no 2 pp. 84 90 and Vol X no 1 pp 9 17.

[2] The Kādambarī-Manḍana, Campu manḍana Candravijaya Prabandha and the Alamkāra manḍana were published in *Manḍana Grantha-Samgraha,* published in Śrī Hemacandrācārya Granthāvali (Patan, 1918 A D)

[3] *A Descriptive Catalogue of Palm leaf Mss in the Jaina Bhānḍāras at Pattan (G O.S. Vol 76),* Intro p 50.

are dated in V S 1504 = 1447-48 A D As suggested by Gode, Manḍana's *writing activity should be assigned to c. 1400 to 1432 A D*[1] The *Saṅgītamaṇḍana* is still unpublished Only one ms of this work, known as yet, and noted above is now in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñānamandir, Pātan, No 6795 It is on paper, size . 12 ins. × 4·5 ins , folios 52, written in Devanāgarī. It is partly damaged possibly due to some water spilt over it ; pages stuck *together were later separated by somebody and in doing so some words are lost* for ever The end reads —

इति श्री-श्रीमाल्सोनगिरान्वयमण्डन-मण्डनविरचिते सङ्गीतमण्डने नृत्यपरिच्छेदस्तृतीयः ॥ छ ॥ छ ॥ सवत् १५०४ वर्षे । पौषं वदि ८ गुरौ दिने । लेखक कायस्थ विनाइकदास ॥

Manḍana, in Chp 1. v. 18 of his SM., refers to "Yāṣṭika, Lollaṭa, Viśākha, Matanga, Bhoja, Somanātha, Bharata and others" whose works he has referred to before composing SM. Elsewhere he also refers to *Hammīra Bhūpati, Muni* Purātana, Śailakanyā, Pārtha Bhupati Bhoja, Somanātha, Citraratha The first *Pariccheda begins with definition of Saṅgīta made of Gīta*, Vādya and Nṛtya, refers to mārgī and deśi gītas, etc and gives in its subdivisions, Piṇḍotpattiprakarana, Nadotpatti pra , Śruti-pra , Mūrcchanā lakṣaṇa, the different *Grāmas, Tāna pra , Varna lakṣana*, Alankāras, Jati lakṣana, Grāma rāgas, Bhāṣāṅgas, Upangās, Kriyāngās, Prasiddha rāga-lakṣaṇas, Gāyana doṣas, Gāyanaguṇas, Vaggeyakāra lakṣana, Śiṣyakāra, *Śarīra laksana, Sada lakṣana, Ālapti*, Sādagati, and Gamaka lakṣana The second Pariccheda on Gita, gives, in its subdivisions, Gaṇavarnaprakarana, Paribhāṣā, Mātṛka lakṣaṇa, Pañcatāleśvaralakṣana, Prabandhās and Gīta Bhedas such as Āryā, Hayalīla, Gajalīlā, Hamsalīlā, Harivijaya, Cakravala, Jayamalā, etc , Talas, Svarakarana, Paṭakarana, Bandhakarana, Citrakarana, Tennakarana, Varttani, Vivarttanī, Ela lakṣanam, Jombaḍa-lakṣaṇam, etc., Śuddha suḍa, Sālaga sūḍa, Dhruva lakṣana, Manṭha and Prati Manṭha, Nihsāruka, Ekatālī, *Deśī* Prabandhas, like Caccari, Lahacāri and Dhammālī, the different Vṛttis like Kaiśiki, Ārabhaṭī etc., the Ritis, Gīta doṣas, 14 Gāna doṣas

At the end of the second chapter, Manḍana introduces himself *as the* author of Campūmanḍana and Kāvyamandana which shows that the Saṅgītamanḍana *was composed afrer the above two works.*

The third chapter discusses the various Tālas, first the mārga-tālas, then the deśī-tālas. No *pāṭas* are given Manḍana is styled as Kavirāja-Gajāṅkuśa at the end of chps 2 and 3

[1] P. K Gode, *Manḍana, The Prime-Minister of Malwa and his works*, The Jaina Antiquary, Vol XI no 2 , pp 25 ff., and *The Genealogy of Manḍana, The Jaina Prime-Minister of Hoshang Ghori of Malwa*, in Studies In Indian Literary History, (Bombay, 1953), Vol. I , pp. 64-67

The fourth chp. deals with Tāla-patākā, Prastāra, Naṣṭa, Uddiṣta etc., and then Nāṭya and Nṛtya, the 6 Angas, 6 Upāṅgas, 13 Śirobhedas, the Dṛṣṭis, Darśana-bhedas, Tārākarma, Puṭa-lakṣaṇam, Bhrū-lakṣaṇam, Nāsā-lakṣaṇam, Gaṇḍa-lakṣaṇam, Adhara-lakṣaṇam, Mukharāga-la., Kandharā, Pāṇi, Kriyā Bāhus, Asamyukta-hastas, Samyukta-hastas, Vakṣah, Udara-lakṣaṇa, Pārśva-lakṣana, Kaṭi-lakṣaṇa, Ūru-lakṣana, Jaṃghā-la., Caraṇas, Anghri-lakṣaṇa, Sthānakas, Cārīs, Utplutikaraṇas, Bhramarīs, Deśī-Bhramarī-la., Golaka-krīḍā, Nṛtyābhyāsa-prakaraṇa, Pātra-lakṣaṇa, Śrī-Raṅga-maṇḍapa, Sabhā, Sabhyas, Vṛndam, Vādyas, etc. This last chapter is called Nṛtya-Pariccheda.

The above summary of contents is given as the work is generally not known and was hardly available.

The Jinaratnakośa, Vol. I., p. 409, refers to following more works on the basis of Jaina Granthāvali published earlier. They are—Saṅgītadīpaka, Saṅgīta-Ratnāvali, and Sangītasahapiṅgala.

No other information is available about these works. They are supposed to be Jaina.

Saṅgīta In Ancient Jaina Works

It is not possible to give an exhaustive survey of references to Gīta, Vādya, Nṛtya etc. in Jaina Literature. But a few references given below will show that this study was not neglected by the Jainas

Sthānāṅga-Sūtra, the third Aṅga text of the Canonical Literature of the Jainas, refers to the seven svaras and their svarasthānas[1]—

से किं तं सत्त नामे?

सत्त सरा पण्णत्ता। तं जहा—

सज्जे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरे

रेवए (धेवते) चेव नेसाए सरा सत्त विआहिआ॥ १॥

Note also the definitions of Ṣadja etc given by Abhayadeva in comm on above[2]

एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पण्णत्ता, तं जहा—

सज्जं च अग्गजीहाए, उरेण रिसहं सरं।

कण्ठुग्गएण गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं॥ २॥

नासाए पंचमं बूआ दंतोट्ठेण अ रेवतं।

भमुहक्खेवेण नेसाई सरट्ठाणा विआहिआ॥ ३॥

These seven svaras are Jīvaśrita and Ajīvaśrita as under—

---

[1] *Sthānāṅga-Sūtra*, with comm of Abhayadeva, Vol. II (Āgamodaya Samiti ed., Bombay, 1920), pp. 393 ff.

[2] *Ibid.*, pp. 394 ff.

सत्त सरा नावणिस्सिआ पण्णत्ता, त जहा—

सज्जं रवइ मऊरो कुक्कुडो रिसभ सर ।
हसो रवइ गधार, मज्झिम च गवेलगा ॥ ४ ॥
अह कुसुमसभवे काले, कोइला पचम सर ।
छट्ठ च सारसा कुंचा नेसाय सत्तम गओ ॥ ५ ॥[1]

सत्त सरा अजीवनिस्सिआ पण्णत्ता त जहा—

सज्जं रवइ मुअगो गोमुही रिसहं सर ।
संखो रवई गधार मज्झिम पुण झल्लरी ॥ ६ ॥
चउसरणपइट्ठाणा, गोहिआ पचम सर ।
आडंवरो रेवइय महाभेरी अ सत्तम ॥ ७ ॥

We further obtain information about Svara lakṣaṇas in the following—

एतेसिं ण सत्तसराण सत्त सरलक्खणा प० त जहा—

सज्जेण लभति वित्तिं कतं च ण विणस्सति ।
गावो मित्ता य पुत्ता य, णारीण चेव वल्लभो ॥ ८ ॥
रिसभेण उ एसज्ज, सेणावच्च धणाणि य ।
वत्थगधमलकार, इत्थिओ सयणाणि या ॥ ९ ॥
गंधारे गीतजुत्तिण्णा, वज्जवित्ती कलाहिता ।
भवति कविणो पण्णा, जे अन्ने सत्थपारगा ॥ १० ॥
मज्झिमसरसपण्णा भवति सुहजीविणी ।
खायती पीयती देती, मज्झिम सरमस्सितो ॥ ११ ॥
पंचमसरसपन्ना, भवंति पुढवीपति ।
सूरा सगहकत्तारो, अणेगगणणायगा ॥ १२ ॥
रेवतसरसपन्ना, भवंति कलहप्पिया ।
साउणिया वग्गुरिया, सोयरिया मच्छबधा य ॥ १३ ॥
चंडाला मुट्ठिया सेया, जे अन्ने पावकम्मिणो ।
गोघातगा य जे चोरा, णिसाय सरमस्सिता ॥ १४ ॥

Then the text gives the three Grāmās and their various Mūrcchanās—

एतसिं णं सत्तण्हं सराण तओ गामा पण्णत्ता, तं०—

सज्जगामे मज्झिमगामे गधारगामे, सज्जगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ प० त०—मंगी कोरव्वीया य हरी य रयणी य सारकंता य । छट्ठी य सारसी णाम सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ १५ ॥ मज्झिमगामस्स णं सत्त

[1] *Cf Saṅgīta Makaranda* 1st pāda vv 13 14 p 2

मुच्छणातो पं० तं०—उत्तरमदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा। आसोकता य सोवीरा, अभिरु हवति सत्तमा ॥ १६ ॥ गधारगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पं० तं—णदी तु खुड्डिमा पूरिमा य चउत्थी य सुद्ध-गंधारा। उत्तरगंधारावित, पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥ सुट्ठुत्तरमायामा सा छट्ठी णियमओ उ णायव्वा। अह उत्तरायता कोडीमातसा सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥

The theory of the origin of the seven svaras is interesting —

सत्त सराओ कओ संभवति गेयस्स का भवति जोणी। कतिसमता उस्सासा कति वा गेयस्स आगारा ॥ १९ ॥ सत्त सरा णाभीतो भवति[1] गीतं च रुयजोणीत। पादसमा ऊसासा तिन्नि य गयिस्स आगारा ॥ २० ॥ आइमिउ आरभंता समुव्वहंता य मज्झगारमि। अवसाणे तज्जवितो तिन्नि य गेयस्स आगारा ॥ २१ ॥

Abhayadeva commenting on this section of the Sthānānga (which is called 'svaramaṇḍalam', Sthānāṅga, 7.3 sū 553), notes—स्वरविशेषा पूर्वगते स्वरप्राभृते भणिता। अधुना तु तद्विनिर्गतेभ्यो भरतवैशाखिलादिशास्त्रेभ्यो विज्ञेया इति। It was believed that there was a special section or a book called स्वरप्राभृत which was part of the lost Pūrva texts. A comparison with the names of mūrcchanas given by the Sthānānga with those given by the Saṅgītamakaranda or the Saṅgītaratnākara will show the difference between these traditions

The Sthānāṅga sūtra, op. cit, further refers to the 'guṇas' and 'doṣas' of Gīta. The last verses are noteworthy—सामा गायइ मधुर काली गायइ खरं च रुक्खं च। गोरी गायति चउरं काण विलंब दुतं अधा ॥ ३० ॥ विस्सर पुण पिंगला ॥ तंतिसमं तालसमं पादसमं लयसमं गहसमं च। नीससिऊससियसमं संचारसमा सरा सत्त ॥ ३१ ॥ सत्त सरा य ततो गामा, मुच्छणा एकवीसती। ताणा एगूणपण्णासा समत्तं सरमंडलं ॥ ३२ ॥

Seventy-two arts (*kalās*) are frequently mentioned in early Jaina texts like the Nāyādhammakahāo, Rayapasenaiya sutta etc. These include dancing (*naṭṭa*), singing (*gīya*), instrumental music (*vaïya*), vocal music (*saragaya*), drum music (*pukkharagaya*) etc. Timing in music (*samatāla*) is also referred to [2] The heavenly *gīta*, *vāditra* and *nṛtta* (*divve gīe divve vāie divve naṭṭe*) are referred to in the Rāyapasenaiya, (Pt. Bechardāsa's ed, 65, p 135).

[1] Cf. with this the verses from Māṇḍukyaśikṣā and Nāradaśikṣā quoted and discussed in *Historical Development of Indian Music*, (by Swāmī Prajñānanda, Calcutta, 1960), pp. 25 ff

[2] *Rāyapaseṇaiya-sutta*, ed. by Pt. Bechardas (Ahmedabad, VS 1994), 211, p. 340. Also see, *Nāyādhammakahāo*, I (N V. Vaidya's ed) 1-23, p 42, *Samavāyāṅga sūtra*, Amulya Candra Sen, *Social life in Jaina Literature*, *Calcutta Review*, March, 1933; J. C. Jaina, *Life in Ancient India as depicted in Jaina Canons*, pp. 172 ff. For references to Śukranīti, Bhāgavata Purāna Jayamaṅgalī on Kāmasūtra etc., see, Durgadatta Tripathi, *The 32 Sciences & 64 Arts, Journal of Indian Society of Oriental Art*, Vol XI (1943), pp. 65 63

Music was accompanied by pipes (*vamsa*), vīṇā (*tanti*), clapping (*tala*) and rhythmic beating (*talalaya*), following instrumental music.[1]

Various musical instruments (*tudilāni, tūryāni*) are referred The Rāyapasenaiya sutta, refers to sixty musical instruments, in the next section.[2] H. R. Kapadia has collected a number of references to musical instruments from Jaina literature, in a series of articles contributed to the Journal of the Oriental Institute, Baroda [3] As shown by him, the Jaina Canonical works like the Rāyapa$_o$., Jivājivābhigama sūtra, and the Sthānāṅga sūtra classify musical instruments under तत, वितत, घन and शुषिर (सुषिर) and occassionally as आततवितत The various texts quoted or referred to by Kapadia incidentally demonstrate the fact that Jaina writers were often conversant with music and musical instruments

Equally interesting are the various references to Dance and Dramaturgy in Jaina literature. The *nadas (natas)* and *nattas (narttakas)* are referred to in Jaina canons *e g* in Rayapa$_o$., 1, p 4 In the Nāyāddhammakahāo[4] we are told that Meghakumāra, after marrying eight girls, passed time happily in his palace, having before him plays of 32 performers, accompanied with song and music of drums played by damsels The Rāyapasenaiya sutta, 66-84, describe thirty two kinds of *nātya* performed by Suryābhadeva before Mahāvīra The list is interesting as most of them are dance dramas, and not mere dramas, they include various types of dances, maṇḍalas etc J C Jaina[5] has given an analysis of the list given in the Rāyapasenaiya which, for the interest of students of Sangita, is outlined below —(1) The First dance drama, shown with accompaniment of orchestral music, representing eight auspicious symbols, *viz*, svastika, śrivatsa, vardhamānaka nandyāvarta, bhadrasana, kalaśa, matsya and darpaṇa. (2) In the second were shown *āvada, paccavada, sedhi, pasedhi, sotthiya, sovatthiya, pūsa, mānavaka, vaddhamānaga, macchanda, magaranda, jāra, māra, phullavalī paumapatta, sāgaratarariga, vasantalatā, etc.* (3) In the third, *īhāmiga, usabha, naraturaga, makara, vihaga, kinnara, vanalayā,* etc., (4) In the fourth were shown, *egao vanka, egao cakkavala, duhao cakkavāla, cakkaddhacakkavāla*, etc.

---

[1] *Rayapa$_o$, op cit*, 63 The whole passage is noteworthy—किं ते ? उरेण मंद सिरेण तारं कंठेण वितारं तिविहं तिसमयरेयगरइय गुंजाऽवंककुहरोवगूढं रत्तं तिठाणकरणसुद्धं सकुहरगुंजतवंसतंतीतल ताल-लय-गह सुसंपउत्तं महुरं समं सललियं मणोहरं मिउरिभियपयसंचारं सुरइं सुणइं वरचारुरूवं दिव्वं नट्टसज्जं गेयं पगीया वि होत्था

[2] *Rayapa$_o$*, 64 pp 133 134, also 59, pp. 125-128

[3] H R Kapadia, *The Jaina Data About Musical Instruments*, Journal of the Oriental Institute, Baroda Vol II pp 263 276, 377-387, Vol III pp 186-195 Vol IV pp 372 392

[4] *Nayadhammakahāo* 1 21, p 23—तए णं से मेहे कुमारे उप्पिं पासायवरगए फुट्टमाणेहिं मुइंगमत्थएहिं वरतरुणिसंपउत्तेहिं बत्तीसइबद्धएहिं नाडएहिं विहरइ ।

[5] J C Jaina *Life in Ancient India as depicted in the Jaina Canons*, pp 184 ff

(5) In this were shown representations of *āvalis* such as *candāvali, sūrāvali, valiyāvali, hamsāvali, egāvali, tarāvali, muttāvali*, etc., (6) In this were shown sun-rise and moon rise, (7) movements of the sun and the moon, *candāgamana, sūrāgamana*, (8) lunar and solar eclipses, (9) setting of the sun and the moon, (10) This showed the *candamandala, sūramandala, nāgamandala, jakkhamandala, bhūtamandala, gandharvamandala*, etc., (11) the gaits of *usabhamandala, sihamandala, hayavilambiya, gayavilambiya, hayavilāsiya, gayavilāsiya*, etc., (12) *sāgarapavibhatti* and *nāgarapavibhatti*, (13) This showed the drama of *Nandā* and *Campa*, (14) it showed *macchandapavibhatti, moyarandapavibhatti*, etc, (14 to 19) showed representations of letters 'ka' to 'na,' 'ca' to 'ña' etc, upto 'ma', (20) then, *asoyapallavapavibhatti, ambapallavapavibhatti*, etc, (21) It represented *paumalayapavibhatti, asoga, campaka, vāsanti*, etc., (22) *Duya (druta)*—dance, (23) *Vilambiya* dance, (24) *Duyavilambiya* dance, (25) *Añciya* dance, (26) *Ribhiya* dance, (27) *Añciyaribhiya* dance, (28) *Ārabhada (ārabhata)* dance, (29) *Bhasola* dance, (30) *Ārabhadabhasola* dance, and (31) *Uppayanivayapavatta, sankuciya, pasāriya, rayaraiya, bhāntasambhānta* dance, (32) The last dance drama represented the story of Mahāvīra's life.

Instances can be multiplied like this from the whole of Jaina literature. The Niśitha-Bhāṣya, 16. v. 5101, is especially noteworthy: णट्ट होति अगीयं, गीयजुयं तु त णाडयं होइ। on this the Cūrnī is—गीतेण विरहितं णट्टं, गीतेण जुत्तं णाडगं। गीयं चउव्विहं—ततिम्मतालम्मि गहसमलयसमं च।[1] It also refers to various musical instruments in Uddeśa, 17, sūtrās 135-138.[2] The *Angavijjā* again refers to instruments like *vīnā, Masūrakā, Pakhara, Daddaraka, Ālingā* and *Murava*,[3] and to *Gāyaka, Gitakāri*, and *nattaka*.[4]

The very popular story of Kośā and Sthulibhadra is noteworthy. It is found in the fairly old Jaina texts. Sthulibhadra lived c. 150-219 year after Mahāvīra, and was a great Jaina monk. Kośā is said to have 'danced on a needle.' It is generally called 'sūcī nṛtya' and is interpreted as dancing on the point of a needle, as it would suggest a superhuman performance.[5] But originally Kośā's dance might have included *sūcī cāri* and *karanas* like *sūci, ardha-sūci and sūci-viddham*. There is also an *anga hāra* known as *sūci-viddha*

[1] *Nisitha-Sūtram* (pub. by Sanmati Jñāna-Pitha, Agra 1960), Vol IV, p. 2.

[2] *Ibid.*, pp. 200-201.

[3] *Angavijjā*, ed. by Muni Punyavijayaji (Prākṛt Text Series, no 1, Vārānasī, 1957), p. 230.

[4] *Ibid.*, pp 230 and 91.

[5] For details, see, for example, *Āvaśyaka Cūrni, Pūrvabhāga*, pp. 554-55; *Pariśiṣṭa-parvan* of Hemacandra, sarga 8, Uttarādhyayan Ṭīkā, 2.29 ff

The Vasudevahindi p 293 also refers to suci nāṭya (sūi naṭṭam) A special type of dance associated with Aulikavalaka is referred to in another context[1] B J Sandesara suggests It appears from the reference that the girl used to dance until the water filled in a Nālikā or water clock had slowly trickled out This must have taken 24 minutes as that is the meaning of Nālikā or Ghaṭi in Sanskrit At the end of the concert the dancing master used to bathe the girl with water with which the Nālikā was filled It appears that keeping time was very important in this type of dance[2] In the same text are a few other references to musical concerts (pp 154 155 56) Gandharva Veda or Science of Music and its two expert teachers Sugrīva and Jayagrīva as also the two mythical teachers Nārada and Tumburu are referred to The pupil was given a lute and lute stick of sandalwood to begin his lessons (p 126) We are told that Caṇḍalas used to sell lutes or vinas (p 124)[3] A graphic description of a dancing performance by one Vasantatilakā is especially noteworthy[4] As Vasudevahindi dates from c 4th 5th century A D it is interesting to find reference to hasta bhṛkuṭi bimba nayana samcarana hasta karana etc in the above reference

Saṅgītopaniṣatsāroddhāra

The SUS is divided into six chapters (adhyāyas) The detailed contents of the text given elsewhere in this book give an idea of the different topics discussed They also suggest that the original work Saṅgītopaniṣad must have been a fairly big comprehensive text like the Saṅgītaratnākara

Chp I—The first adhyaya of SUS praises gita and defines deśi Mārgī gīta is omitted in the SUS The origin of piṇḍi in vv 11 ff is also known to other writers The word Cehali in v 19 is interesting its modern Hindi equivalent is Celhāla For an explanation of Cehala see Sangitaśastra by K Vasudeva Shastri (Lucknow 1958) p 231 The nādotpatti given in this chp is

[1] Vasudeva Hindi p 101 cf—तहि नालियागलएहि सब्बा न्हविही उवन्मियव्वा। हिरण्णाए दन्सिया। उन्य परिक्खए सम्मत्ते सुहिरण्णा न्सेत्र पयत्ता। कुंदिसेणो हिन्नो संवरस पुरओ नयसेणेण मणिओ —अवसर पक्कासे। सा भणइ—एए मम पेच्छगा पेन्गति। निहीए न्सिया महिरण्णाए वत्तिमलट्टमेया। नालिगामेसेण उन्पण्ण न्हविया।

[2] *Journal of the Oriental Institute* Vol X no 1 pp 12 13

[3] For other references to Nāṭaka dancers dramatic performers etc see *Vasudevahindi* pp 3?5 352 365 366 292 31 for playing on vīna etc *ibid* pp 127 133

[4] Cf—तत्तो तम्मि मणोरह सणीह नट्टवत्थे भूमिभाए वयलावण्णसिंगाराभरणविलासावेसमहुरभणियणट्टसथ सत्थोवन्ट्ठियपयनिक्खेव वण्णपरिग्गहत्थ ह थभमुहापमुह, विब्बोय-णयणरुचारणजुत्त, पस थनाट्टब्भमुअं, हत्थकरणसचारणविह विहत्त, तती सर-ताल गीयसद्दसम्मीस सा पणच्चिया वसततिलया। *Vasudevahindi* p 28

very similar to that in the Saṅgītasamayasāra etc. as shown in foot-notes (text of SUS, pp. 4-5). Next we find two divisions of gīta into nibaddha and anibaddha, nibaddha being further divided into prabandha,[1] vastu and rūpaka. The various prabandhas are named and we are told that both writers and singers of prabandhas have now become rare. Rūpaka is defined, and a comparison with verses from Saṅgitasamayasāra, quoted in footnotes, SUS. text, pp 7 8 will show the close analogy between both passages. Next, the six aṅgas, viz., svaras, rāgas, tālas, tennas, birudas and pātapıdas are explained. Then the divisions of Jātis, Rupaka, Sūḍas[2] are given. Next are treated the Dhruvas,[3] Manṭhas, Pratimanṭha Nissaruka, Rāsaka, Ekatālı etc.[4]

Chp. II—The second chapter, known as *Prastārādi-sopāśraya tālaprakāśana adhyāya* first shows the Jaina tradition of the origin of musical instruments and nāṭakas (dramas and dance-dramas) from the *Śaṅkha nidhi*, one of the mythical nine nidhis of a Cakravartin. Others believe that saṅgīta originated from Hara or Śiva. Then begins the treatment of tālas, first, the kālamāna or mātras are given. The SUS differs from the general tradition by taking *virāmi* = ⅛ *mātrā* instead of ¼ mātra.[5] The prastāravidhi naṣṭa uddiṣṭa and kalita are discussed. It is said that tālas are innumerable, out of these, a few named and described by earlier exponents (*pūrva sūribhih*) are described in the SUS. The Saṅgita-ratnakara, chp 5, classifies tālas into mārga- and deśi-tālas, the SUS omits the mārga-tālas. Śārngadeva discusses in all 120 deśi-tālas, the SUS. gives only 73. Of these, no 25, referred to as manṭhaka-pratimanṭhāh can be taken as two tālas in which case the total number of SUS. tālas would be 74, including the last one, *Pṛthvīkuṇḍala or Tālaratnākara*, which, as Sudhākalasa himself states, is his own innovation. The SUS. does not give tālas like Dvitiyaka, Caturthaka, Pañcama, Pratyaṅga, Yatilagna, Man-

---

[1] The various prabandhas are discussed in detail with citations of examples from Sanskrit, Prākrt, Apabhramśa, old Marāṭhi, old Kannad, old Lāṭa bhāṣa, in the *Mānasollāsa*, Vol III (G O. Series—In Press) adhyāya 16, vimsati 3, pp. 32 ff.

[2] The *uttamottama-sūḍa* or *sālaga sūda* of SUS. is called *Salasūda* in *Saṅgitasamayasāra* (henceforth SSR.), p 30 cf. with SUS. p 8, v 50, the SSR. p. 38, v. 191. Also see, *Bharatakośa*, p 968.

[3] *According to SSR.* p *38, there are eleven dhruvās whereas the SUS.* gives sixteen. A few names in the two lists are common. Also see, *Bharatakośa*, p. 302 and pp. 857-858.

[4] See, *Bharatakosa* under Manṭha, Rasaka, etc.

[5] Also see, *Bharatakośa*, p 617 for another tradition quoted from Vema. *Saṅgitaratnakara*, (*ed by Pandit S. Subrahmanya Shastri, Adyar, 1951*), Vol. III. Chp. 5, comm. of Kallınātha on p 141.

th ka Dheṅki Dombuli etc. given by the Saṅgītaratnākara The Saṅgītacuḍamani refers to 101 talas the Saṅgītamakaranda gives the same number In the Ad bharata and Bharatarnava 108 talas are noted

What is especially noteworthy about the SUS is the fact that it gives patas or patavarnas (Bola in modern usage) of each of these tālas We have noted above our difficulty in editing this part of the text Since the SUS is based upon a bigger work composed in the end of the fourteen century A D we have here a very early tradition of patas which are not found in works like the Sangita ratnakara Sangitasamayasāra and Bharatarnava

Chp III—This third chapter is known as *Ganasvara ragadipralaśana adhyaya* The origin of Pinda and its being made up of Brahma Visnu and Mahesvara is described according to Brahmanical traditions known to other works Kalita is discussed and in the treatment of Ganas a work *Cuḍamani* (text p 56 v 23) is referred to The *Bharatakosa* p 693 refers to only one work *Sangita Cudamani* of Jagadekamalla which is now published in the G O Series Vol CXXVIII (Baroda 1958) Another work *Sangita Cudamanisara* of Kerala tradition is also referred to by the *Bharatakośa op cit* which seems to be still unpublished but which probably contains pp 58 68 of the G O S edition of the Sangita Cūḍamani. The published text being incomplete it is difficult to say with certainty that the SUS refers to the Sangita Cūḍamani of Jagadekamalla but it is indeed very likely that this is the text intended by Sudhākalasa since no other work called Cuḍamani is known hitherto The Sangīta-Cudamaṇi of Jagadekamalla was an important text composed in c 1138 1150 A D and as noted by Velankar Shastri Parsvadeva has also borrowed from it in his Sangitasamayasara [1]

Laksanas of various svaras are further given in this chapter then are discussed laksanas of gramas murcchanās tanās and list of srutis [2]

The list of *srutis* given in the SUS differs from the lists of Sangita makaranda [3] Saṅgītaratnakara and Natyasastra In the printed text SUS p 62 v 68 there is a misprint *prasannamadana* should be read as *prasanna*

---

[1] *Sangita-Cudamaṇi* ed by Pandit D K Velankar Prastavana (Sanskrit) p 3

[2] There is misprint on p 62 of the text Read शति श्रुतिलम्भम् for शति श्रुतिलम्भम् after v 70. Also in v 72a read गेरजातय for जावजलय

[3] See *Sangitamakaranda* (G O S no XVI) Intro p VI and p 8 vv 78 84 *Sangitara* Vol I Chp 1 vv 27 ff Also see Pandit Omkārnath Thakur *Praṇava Bharati* (*Kasi* 1956) pp 38 55 for a discussion on srutis and *Bharatakośa* pp 682 83 953 56

madana or *prasanna vadana* But the total number of śrutis given in the SUS would be 21 unless we take *para* in v 68[2] as a name of a śruti

Next six principle ragas are discussed along with their bhasas For a discussion on classification of ragas according to various texts see O C Ganguly *Ragas and Raginis*, and its various appendices *It may however be noted here that the SUS is the earliest known datable work giving iconography of different ragas* The oldest known miniature raga paintings of Western India from a paper ms of c late fifteenth have been published by Sarabhai Nawab in his *Masterpieces of Kalpa sutra Paintings* figures 1 42, pp 1 7 and some early Gujarati raga paintings in *ibid* figures 43 50, pp 8 11 assigned by him to late sixteenth century A D

The various angas upangas etc of the different ragas are referred to in a summary way The Ragas are not discussed in detail in this abridged version but probably Sudhakalaśa did so in his bigger work The alankaras discussed next may be compared with the *Brhaddesi* [1] Our text refers to 18 alankaras according to traditions of the Gaurimata the treatment of alankaras in SUS differs from that in the Sangītaratnakara adhyaya 1 prakarana 6

Chp IV—The fourth chapter known as *Caturvidhavadyaprakasana adhyaya* deals with four types of musical instruments *tata ghana susira anaddha* [2] The view about *panca-sabdah* or five types of *nadas* given in v 5 may be noted and compared with that of Sangitamakaranda etc Names of various vinas are given as also of the vina pranas and alaptis It is said in v 24 that instruments like *pattauja* which are played by fingers are included in the *tata* class Now *pattauja* if it is similar to *pakhavaja* would come in *anaddha* class rather than the *tata* class Now vv 91 92 in this chapter would suggest that *pattauja* is a variety of *pataha* and is to be included in the *anaddha* class [3] It is probable that ms P is right in omitting v 24 altogether from this chapter

The text gives an interesting mythical account of the origin of *muraja* which (according to Jainas is from the *śankha nidhi* but) was first made by Śiva according to popular belief, from the skin and entrails of the demon *mura* killed

---

1 *Brhaddesi* of Matangamuni (Trivandrum 1928) pp 35 44

2 This may be compared with the earlier Jaina classification into तत, वितत, घन and सुषिर given in *Sthananga sutra Jivajivabhigama sutra etc* and the commentary of Abhayadeva on *Viyahapannati* 5 etc discussed by Kapadia H R in *Journal of the Oriental Institute* Vol II pp 264 ff The *vitata* of earlier writers is *anaddha* of Hemacandra and others But Malayagiri Suri strikes a different note for which see Kapadia H R, *ibid p 266*

3 For *aruja* also see *Auvapatam* (Madras 1957), chp 31 p 57

by Rudra himself For the origin of muraja from murāsura also see Cikka s account quoted in Bharatakosa p 499

Chp V—This chp is called *Nṛtyapaddhati prakaśana-adhyaya* and is devoted to dancing which is one of the essential elements of Indian Saṅgita According to our author Nṛtya is desired on occassions like entry (praveśa in a house palace or city) pilgrimage annointment of a king marriage and festivals like that of birth of a son It is said that Brahma first taught Nṛtya to the sage Vasiṣtha at the request of Indra Vasiṣṭa conveyed it to his hundred sons At the request of Indra Nṛtya composed of lasya and tandava was taught to Rambha Urvasi and others According to Sudhakalaśa Nrtta is nara kṛta mainly performed by males Nṛtya is *nari kṛta or perfomed by females* whereas Natya and Nataka are said to be performed by both males and females [1] The *lasya* originating from Gauri is said to be endowed with delicacy and grace (*sukumaram*) while the *tandava* created by Rudra is *viṣamam*, terrific or void of the delicacy [2] The lasya was later communicated to Uṣa the daughter of Bana In the heavens Gandharva Viśvavasu having studied *Nṛtya* taught it to Citraratha who in turn instructed Partha Arjuna again taught this to

---

[1] For an account of and discussion on various theories regarding origin etc of Natya Nṛtta and Nṛtya see, K M Varma *Natya Nṛtta And Nṛtya their Meaning and Relation* (publ by Orient Longmans Bombay Calcutta Madras 1957)

[2] Cf वे गीतका । सुभ्य ने मम्यन्नृत्तविभागशा । देवेन चापि सम्प्रोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ॥ गीतप्रयोग माश्रित्य नृत्तमुद्धतवर्जितम् । प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ॥ *NŚ* 4 266-67 Vol I pp 180 ff Abhinavagupta s comm on these verses may be noted He writes—ताण्डवमिति सर्वं नृत्तमुच्यते । लास्यम् तेन सन्निधौ गायनीवन्ध्यायेन प्रवर्तते । Also see NŚ 4 259-266 and comm of Abhinavagupta on above op cit (G O S 2nd ed) pp 169 ff Bharata writes—रेचका अङ्गहाराश्च पिण्डीबन्धास्तथैव च ॥ सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा । तेनापि हि तत सम्यग्गानभाण्डसमन्वित ॥ नृत्तप्रयोग सृष्टो य स ताण्डव इति स्मृत ॥

Varma K R *Op Cit* pp 34 36 suggests on the basis of above passages of the NŚ that *tandava* means so far as Natyaśastra goes nothing but *nṛtta* But it seems that *nṛtta* is used in a wider sense by Bharata in the NŚ compare for example *NŚ* 4 302 314 Varma further states In a few places the word *sukumaraprayoga* occurs which obviously meant what we understand now by *lasya* This is further supported by the *SUS* saying सुकुमार तु तल्लास्यम् (Chp 6 V 9) Varma *op cit p* 35 suggests that the NS does not use the word *tandava* in the sense of *uddhata* as has been suggested by Abhinavagupta in his commentary The *SUS* 6 9—सुकुमार तु तल्लास्य ताण्डव विषमात्मकम् । suggests to our mind correspondence with ललित and उद्धत of Bharata in *NŚ* 4 311 312 Vol. I p 201 For सुकुमार also see *NŚ* 4 303 p 197

Uttarā, the daughter of Virāta (—king) but she forgot it due to grief on the death of her husband Abhimanyu. This art, according to Sudhākalaśa, was again obtained by King Palaka, from Śiva through worship and propitiation It later became popular amongst human beings on this earth King Pālaka seems to be the same as the son of Pradyota of Avanti, well known to Jaina traditions

Sudhākalasa then explains *Nṛtya* as *gātrasya vikṣepah*, throwing of limbs (movements of limbs, dance) and derives it from √ *nṛt*[1] and says that it is threefold according to *anga upanga pratyanga-bhedah* Then he goes on to enumerate the six divisions of each of the above three, along with their subdivisons In the foot notes to the text of this portion I have added a few comparative notes, giving references from Nāṭyaśāstra, Abhinaya darpana, Bharatārnava, Sangitaratnākara and Bharatakośa It is not possible to discuss in detail the various views on these topics in this short introduction

The various hastas, karanas etc, enumerated in the SUS may also be compared with those in the Orissi dance discussed in *Marga*, Vol XIII no 2 for March, 1960.

The *Viṣnudharmottara, third khanda,*[2] has several adhyāyas on Dancing. In chp. 26, it gives a list of 22 *asamyuta hastas*, omitting *ūrṇanabha* and *pakṣirnda* of our text. Some of the verses giving the names of hastas are very similar in both the Viṣnudharmottara and the SUS In the list of 13 *samyutahastas*, the SUS replaces *stanada* for *avahittha* of the Visnudharmottara (heceforth referred to as VDh) The VDh gives 29 Nṛttahastas For further remarks on the number of different hastas according to different texts, see footnotes on pp 101, 110 of the text of SUS.

For sthānas and sthānakas discussed in this chp. also see VDh adhyayas 21-23[3]

---

[1] This is also the meaning by Dhanika, commentator of Dasarupaka see also, Varma, *cp. cit*, pp. 1-2, compare also the views of Vipradāsa, Kumbha and others, on *Nṛtta* and *Nṛtya*, quoted in *Bharatakośa*, pp 340-41, 875 76 Compare also *Sangitaratnakara*, 7. 1-33 for Śarngadeva's views on Nāṭya, Nṛtya, Nṛtta, Lāsya, Tānḍava, etc.

[2] *Viṣnudharmottara-Purāna third khanda*, Part 1 (G O Series, Vol CXXX, Baroda, 1958). The first part gives the text, ed by Dr Priyabala Shah. *Ibid, part 2* (G O Series) is in the Press and will be published shortly In the second part, pp. 56 ff., Dr. Priyabala Shah has described and discussed the different limbs, cāris, karanas etc. as given in the text

[3] *Op cit, part 1*, pp. 53 ff, and *part 2*, pp. 49 ff

Chp VI—The last chp entitled *nṛtyapaddhati prakāśana adhyaya* continues treatment of dancing from the previous chapter It begins with treatment of *karanas* in vv 4 ff and the author says that just as a raga is produced by (a certain) use of svaras gramas etc even so is produced a karana by (proper) use of positions of angas upangas pratyangas etc Each karana expresses several bhavas Karana is explained as co-ordination of hand and foot (*hastapada samayogah*) in the Naṭyaśastra 4 30 and in the Viṣnudharmottara adh 20 v 37 According to Abhinavagupta any movement of hand and foot is not karana but only that movement in which beauty enters can be called a karana [1] Śārngadeva adds movement of other limbs when he states *syat* = *krtya karapadader* = *vilasena* = *atrutad* = *rasa* | *karanam nrttakaranam bhinavad* = *Bhimasenavad* |[2]

Sudhakalasa says that *angaharas* are produced by karanas (text p 137 v 112—*karanairja utah*) The Viṣnudharmottara khanda III 20 36 also says so [3]

---

[1] *Cf*—हस्तपादसमायोग नृत्तस्य करण भवेत् ॥ *NŚ* 4 30 Abhinavagupta commenting on it writes—क्रिया करण । वस्य क्रिया । नृत्तस्य । गात्राणां विलासक्षेपस्य । हेयोपादेयविषयक्रियादिभ्यो व्यतिरिक्ता या तत्क्रिया करणमत्र । × × × × एतावदेवेहाधिक [यत्] सौन्दर्यानुप्रवेशेन मविशमत्व नाम । *NŚ* (*G O S 2nd rev ed*) Vol I pp 90 91

The following remarks of Abhinavagupta on हस्तपादसमायोग in *NŚ* 4 30 may also be noted—हस्तोपलक्षितस्य पूर्वकार्यवर्तिशाखाङ्गाप्याङ्गादे पादोपलक्षितस्य चापरकार्यगतपार्श्वकट्यूरुजङ्घाचरणादे सङ्गततयाऽस्खलितत्वेन वृत्तियोजने । पूर्वक्षेत्रप्रयोगत्यागेन समुचितक्षेत्रान्तरप्राप्तिपर्यन्ततया एका क्रिया तत्करणमित्यर्थ । *NŚ* I *ol I* p 90

[2] *Sangita ratnakara* (*Adyar ed*) 7 548-49 also see comm of Kallinātha on above op cit pp 191 192 Kallinatha writes—आदिशब्देन शिरोवक्ष पार्श्वादीना च ग्रहणम् । विविधा क्रिया विलासस्तेन अङ्गचेष्टया एवं विविधा करपादे क्रिया करणम् । तदेव नृत्तकरण स्यात् ।

[3] Angahara is generally explained as *angavikṣepah* cf for example Hemacandra *Abhidhana Cintamani* 2 196 Abhinavagupta explained it as—अङ्गाना देशान्तरे प्रापणप्रक्षिप्तहार । हरस्य चाय हार प्रयोग । अङ्गविक्षेपो हारोऽङ्गहार । *NŚ* vol I (G O S 2nd ed) p 89 Hemacandra in his own comm on the Abhi C n cited above notes—अङ्गानां हरणं स्थानात्स्थानान्तरनयन अङ्गहार अङ्गानां हार इव, शोभाजनकत्वात्, अथवा हरस्येव हारा हरणाभिनीतत्वात्, अङ्गप्रधानो हार अङ्गहार, स्थिरहस्तादिर्द्वात्रिंशत्प्रकार । Kumbha quoted in *Bharatakosa* p 787 says—अङ्गप्रयोगयोगेन ये हारा हरिनिर्मिता । मध्यस्थपल्लवेनैतेऽङ्गहारा स्मृता बुधै । Śārngadeva writes—अङ्गान्यमुचिते देशे हरण समिन्नमङ्ग ॥ ७९० ॥ नान्द्येतरस्यप्रायमङ्गहारोऽभिधीयत । यद्वा हारो हरस्याय प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृत ॥ ७९१ । *Sangita Ratnākara* (Adyar ed vol IV) 7 90-91 pp 252 ff Hammira borrows these verses from Śarngadeva Also see Sangitanārāyana Nrpradāsa and Aśoka quoted in *Bharatakośa* pp 6-7 787 Compare also with *SUS* p 137 v 114 the following from *VDh*—के नृत्तकरणे चैव भेदा नृत्यमुद्रा ३७ । विधि करणसंश्रित चतुर्भिः खण्डकः स्मृत । एवैव करणानि स्यु सद्यानक इति

According to NŚ. 4 17 ff., the angahāras were evolved by Taṇḍu at the bidding of Maheśvara Bharata enumerates 32 angahāras and says that all angahāras are accomplished with the help of karanas (*sarveṣāmangahārānām niṣpattih karanaih—NŚ 4 29*), the *prayoga* of angahāras is said to be depending upon—based on—karanas. [1]

The SUS descriptions of the karanas are not in full detail and sometimes it is difficult to understand its form and nature thoroughly. So also it is difficult to fully grasp the text of Bharata for an actor who wants to put the karanas in practice Fortunately the relief panels illustrating most of these karanas according to Bharata help us In the foot-notes I have quoted almost all definitions of karanas given by Bharata in NŚ. to enable the reader to find out points of agreement and disagreement between the traditions followed by Bharata and Sudhākalasa But the ambiguity or incompleteness of the descriptions of karanas in the SUS comes in the way of a complete comparative study. The SUS. tradition is especially important as it may with confidence be regarded as the tradition in Western India during the thirteenth and fourteenth centuries.

It may be noted here that the famous Kalpa-sūtra ms. in the Shri Dayā-Vimala Bhāṇḍāra, Devasāno Pādo, Ahmedabad, contains several miniature illustrations (on borders of the different folios of this ms) of karanas, rāgas etc. It would be worthwhile publishing each of these paintings and comparing it with the dance traditions noted in the SUS and in the Sangītarāja—Nṛtyaratnakośa of Mahārānā Kumbha The above-mentioned Kalpa-sūtra manuscript probably dates from the fifteenth century A D. and would, therefore, be very useful for a comparative study with the SUS. and for understanding of Bharata-Nātya traditions of Western India. I am appending here a comparative table of names, enumerated in order, of the various karanas as recorded in the *SUS*. and the NŚ , to show how such studies are essential and valuable.

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ.*
1 Talapuṣpaputa	1
2 Valitoru	3
3 Apaviddham	4

स्मृत ॥ २८ ॥ षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा । करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता ॥ २९ ॥ *VDh*, 20. 37-39 (G O.S. ed.), p. 50. The VDh. again seems to have known NŚ. 4. 28-33.

[1] Cf —एतेषां तु प्रवक्ष्यामि प्रयोग करणाश्रयम् ।
हस्तपादप्रचारश्च यथा योज्य: प्रयोक्तृभि: ॥ २८ ॥
x x x x
षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता. ॥ ३३ ॥
NŚ, 4 28, 33, vol. I. (G.O.S.), pp. 90-91.

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ*
4 Samanakham	5
5 Līnam	6
6 Svastikarecitam	7
7 Mandalasvastikam	8
8 Recitam	(cf no 9—Nikuṭṭitam)
9 Nikuṭṭitam	(? cf no 10 Arddhanikuṭṭitam)
10 Kaṭividdham	11 (Kaṭicchinnam)
11 Arddharecitam	12
12 Vakṣahsvastikam	13
13 Unmattam	14
14 Svastikam	15
15 Pṛṣṭhasvastikam	16
16 Diksvastikam	17
17 Ūrdhvarecitam	(cf no 18 Alatakam)
18 Kaṭisamam	19
19 Akṣiptarecitam	20
20 Vikṣiptākṣiptakam	21
21 Arddhasvastikam	22
22 Añcitam	23
23 Bhujangatrasitam	24
24 Ūrdhvajanu	25
25 Nikuncitam	26
26 Bṛmhitam	(27 ? Mattalli)
27 Vaktramarecitam	(28 ? Arddhamattallī)
28 Recitanikuṭṭitam	29
29 Padapaviddhakam	30
30 Valitam	31
31 Ghūrnitam	32
32 *Lalitam*	33
33 Daṇḍapakṣam	34
34 Bhujangatrastarecitam	35
35 Nupuram	36
36 Vaiśakharecitam	37
37 *Bhramaram*	38
38 Caturam	39
39 Bhujangāñcitakam	40
40 Daṇḍarecitam	41
41 Vṛścikanikuṭṭitam	42
42 Kaṭirecitam	(43 Kaṭibhrāntam)
43 Latāvṛścikam	44

Name & Order—SUS		*Order of Name—NŚ.*
44	Chinnakam	45
45	Vṛścikarecitam	46
46	Aṃsāñcitam	(47 Vṛścikam)
47	Vakṣorecitam	(cf 48-Vyaṃsitam)
48	Pārśvanikuṭṭitam	49
49	Lalāṭatilakam	50
50	Krāntam	51
51	Kuñcitam	52
52	Cakramaṇḍalam	53 (but comparable with no 54 of Bharata)
53	Nitambasvastikam	?
54	Ākṣiptam	55
55	Talavilāsitam	56
56	Argalam	57
57	Vikṣiptam	58
58	Vartitam	2
59	Dolāpādam	60
60	Vinivṛttakam	62
61	Nivṛttam	61 (Vivṛttam, Nivṛttam)
62	Pārśvakrāntam	63
63	Pṛṣṭhakuñcitam	(cf. 64-Nistambhitam)
64	Śīrṣavalitam	(cf 65 Vidyutbhrāntam)
65	Atikrāntam	66
66	Vivartitam	67
67	Gajakrīḍitam	68
68	Talasaṃsphoṭitam	69
69	Gaṇḍasūcī	71
70	Parivṛttakam	72
71	Pārśvajānukam	73
72	Gṛdhrāvalīnakam	74
73	Sannatam	75
74	Sūcī	76
75	Arddhasūcī	77
76	Sūcīviddham	78
77	Vilolitam	(Cf. 79—Apakrāntam)
78	Sarpitam	81
79	Daṇḍapātam	82
80	Hariṇaplutam	83
81	Preṅkholitam	84
82	Nitambam	85

Name & Order—SUS.	*Order of Name—NŚ.*
83 Skhalitam	86
84 Karihastam	87
85 Prasarpitam	88
86 Simhavikriditam	89
87 Simhākarsanam	90
88 Pārṣnisamghaṭṭitam	?
89 Upasṛtam	92
90 Talasamghaṭṭitam	93
91 Janitam	94
92 Patitotpatitam	?
93 Padorukṣiptam	?
94 Flukriḍitam	97
95 Uruvṛttam	98 (Urūdvṛttam)
96 Madanaskhalitam	99
97 Pādākrantam	(Cf. 100—Viṣnukrāntam)
98 Latākuñcitam	(Cf. 101—Sambhrāntam)
99 Kaṭinikuṭṭitam	(Cf. 102 Viṣkambham)
100 Udghāṭitam	103
101 Vṛṣabhakriḍitam	104
102 Lolanam	105 (Lolitam)
103 Nāgāpasarpitam	106
104 Śakaṭāsyam	107
105 Gangāvataranam	108

It will be seen that the total no. of karaṇas actually described by SUS is only 105 and not 108. It may also be remembered that in some cases, though the names correspond, the definitions may not fully correspond, (cf. For example, *sarpitam* of NŚ and SUS.) while in others the definitions seem to correspond though the names differ. Karanas like Āvartam (no 59 of NŚ), Garuḍaplutam (no. 70), Mayūralalitam (no 80) and Ardhanikuṭṭitam (no. 10) of Bharata are omitted and do not seem to correspond with any of the karaṇas of SUS.

We have noted in the foot-notes references to other definitions of karaṇas quoted in the Bharatakośa. It may be noted that the VDh. chp. 20 gives a list of karaṇas, but names like Vānarapluta, Mattalli, Ardhamattalli, Mayūralalita, etc. are not found in the SUS.

Our text refers to 32 *aṅgahāras*. The VDh 20. 28-34 gives a list of 36 aṅgahāras.

Next, the SUS. notes the 32 types of *bhramarīs*.[1] After this the 32 *carīs*—16 on the ground (*bhumijā*) and 16 above the ground (*nabhojālā*) are named. The *Cārīs* are said to be *kaṭeradhobhava* (text p 139, v. 123). According to NŚ. 10 3—*ekapadapracharo yah sa Cārīyabhisamjñitā*—movement of one foot is Cārī [2]

Sudhākalaśa, after listing the Cārīs, says that in his age the dancers are not learned, they do not know the texts on dancing whereas those who study the texts do not practise dancing. But a study of this science is never properly done without the help of dancers Thus the texts are not quite explicit and traditional knowledge from dancers themselves is essential The dancers have their own notes, mostly in their own dialect and they learn dancing through notes in their dialect only This is also the case, as we know, with our traditional architects or *salātas*, *sūtradharas* As we all know today ancient works on architecture are at present not easily understood, technical terms used in these texts, have often to be properly understood from these artists who often follow scrapy notes traditionally handed down to them The *Narttakabhaṣā*, as noted by our author is again peculiar Artisans like goldsmiths and others even, today, often have their own special bhaṣā Their symbols, terms etc are not understood by others This is called "*Parasī*" in Gujarat and Rājasthan Sudhakalasa gives some specimen of the "*Pārasī*" of Narttakas (text pp 140-141) It would be worthwhile making a search for such *Parasīs* and notebooks of dancers, architects etc, and publish them.

I am thankful to Muni Śrī Punyavijayaji and the Director of the Bharatiya Sanskriti Vidyā-Mandir, Ahmedabad for the kind loan of MS P and to the Managers of Śrī Ātmārāmji Jaina Jñāna Mandir, Baroda, for the loan of ms H.

I am also thankful to my friend and collegue Shri J. S Pade-Shastri who has helped me in various ways in editing this text. To Prof B J Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, I am thankful for the interest

---

[1] For remarks on *bhramarīs*, see below, foot note 2 on SUS text p 139 Bharata defines Bhramarī but does not give list of Bhramarīs

[2] Some ms of NŚ read as NŚ. 10 1—एकपादस्य जङ्घाया ऊर्वोः कट्यास्तथैव च । समानकरणे चेष्टा चारीति परिकीर्तिता । Cf. also the following remarks of Bharata—चारीभिः प्रसृतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा । चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिता ॥५॥ यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संस्थितम् । न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं सम्प्रवर्तते ॥६॥ *NŚ* 10. 5-6, (G O S ed) Vol II. pp. 94-95, also see comm. of Abhinavagupta thereon In *VDh*. 24 63 also Cārī = movement of one foot. The VDh. 20 22-23 further states—सुकुमाराद्गात्रचेष्टा चारी भवति पार्थिव ॥ २२ ॥ एतैरभ्युत्थितैर्ज्ञेया महाचारी नरेश्वर ।

ग्रन्थस्थ-विषय-सूची

* अत आरभ्य तालसङ्ख्याङ्क मुद्रणदोषस्सञ्जात । ३२ इति सङ्ख्याङ्क अभङ्गतालस्य समीचीन, किन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् ३३ इति सङ्ख्याङ्क मुद्रित । इत पृ० ५२ पर्यन्तम् तालसङ्ख्याङ्क ७४ पर्यन्त विद्वद्भि अङ्का शोधनीया । अत विषयसूच्या समीचीना शोधिता अङ्का दत्ता ।

॥ श्री ॥

मलधारिगच्छीय-वाचनाचार्य-सुधाकलश-विरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ई ॥ ॐ नम सर्वज्ञाय ॥[1]

आनन्दनिर्भरपुरन्दरपङ्कजाक्षी-
  [2]नाट्यक्षणत्रुटितहारलताविमुक्तै ।
मुक्ताफलैः किल दिवापि विसर्पितारा
  यद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रिये व ॥ १ ॥

विश्वस्य संशयमयज्वलनोग्रहेति-
  निर्वापणाय[3] किल या वहते करेण ।
प्रौढं कमण्डलुमहो अमृताभिपूर्णं
  सा भारती भवतु वः श्रुतदानवीरा ॥ २ ॥

न क्रूरकुग्रहधराय नदीश्वराय
  नात्यन्ततापविषमाय दिवाकराय ।
नोद्यत्कलङ्ककलुषाय निशाकराय ।
  तस्मै नमोऽस्तु गुरवे गुरुवैभवाय ॥ ३ ॥

शैलात्मजा-कोहल-दन्ति(त्ति)लाद्यै-
  रन्यैश्च भोजप्रमुखैः प्रणीतान् ।
सद्ग्रन्थसार्थान्[4] परिषेव्य सम्यग्
  वितन्यते स्वानुभवं च किञ्चित् ॥ ४ ॥

---

1. H. & K. read: ॥ ६० ॥ ॐ नमश्चिदानन्दस्वरूपाय परमात्मने ॥
2. P.—नाय०
3. K.—निर्वाणजाय
4. P.—सर्वान् for सार्थान्

स्वराश्चोभयजाः केचिन्मुख्यास्तेषु च देहजाः ।
[1]देहश्च पिण्ड इत्युक्तस्तदुत्पत्तिः पुरोच्यते ॥ ११ ॥

पितुः शुक्राच्च मातुश्च शोणिताद् गर्भसम्भवः ।
स्वकर्मपरिणामेन जीवस्योत्पत्तिरिष्यते ॥ १२ ॥

शुक्रस्याधिक्यतो बालः कन्या शोणितगौरवात् ।
शुक्रशोणितयोः साम्ये षण्ढत्वं तस्य जायते ॥ १३ ॥

नृदेहे यदि सूर्यः स्यान्नार्यां शीतकरो यदि ।
बिन्दौ सञ्जायते पुत्रो वैपरीत्ये तु कन्यका ॥ १४ ॥

सूर्यद्वये बीजनाशः षण्ढः शशियुगे भवेत् ।
ऋतौ समर्क्षे पुत्रो विषमे पुत्रिका मता ॥ १५ ॥

सर्वेनन्नुगतं नीरं यथैकत्रैव दृश्यते ।
सर्वनाडीस्थितं वीर्यं तद्वद्घातेन पात्यते ॥ १६ ॥

शुक्रस्तु पुरुषे बिन्दोराधिक्याद् द्वादशाब्दिकः[2] ।
रक्तन्तु स्त्री तु मासशारक्ताधिक्याद् दशाब्दिका[3] ॥ १७ ॥

यद्यप्यूर्वेण ष्वासा रक्तोऽभिस्पतेद्धतौ ।
सा स्वल्पाद्या सपत्नीका वार्द्धक्याद्वेव नार्यतः ॥ १८ ॥

[4]चिरान्नि स्वस्माधुर्यान्नारी प्रौढाऽपि कथ्यते ।
अभक्ष्यस्पृष्टमस्तु[5] यस्मात्तिर्नरोऽपि सः ॥ १९ ॥

[6]कार्कश्याच्छिद्ररूपत्वात् पुम्त्वाच्च शिव उच्यते ।
स्त्रीलिङ्गात्सुकुमारत्वाच्छक्तिर्भावेषु संस्थिता ॥ २० ॥

---

1 H & K—[illegible] ।
2 H & K—०ब्दिक ।
3 H & K—०ब्दिका ।
4 P—चिरान्नि० H & K चिरान्न स्वस्माधुर्यान्नारी ।
5 H & K—स्पृष्ट P—स्पृष्ट ।
6 P— [illegible] ।
H & K—[illegible] ।

शिवशक्तिमय विश्वमत प्रोक्त चराचरम् ।
[1]प्रत्यक्षौ लक्षितौ तालो नादाच्छक्तिशिवात्मकौ[2] ॥ २१ ॥

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहित शिव ।
शिवोऽपि शवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ॥ २२ ॥

शिवशक्त्यात्मकात् पिण्डात् पञ्चभूतप्रतिष्ठितात् ।
मुख्य उत्पद्यते नादस्तदुत्पाचिरत पुरा ॥ २३ ॥

पिण्डादुत्पद्यते नादो नादाद्[3] गीत च सम्भवेत् ।
गीतोत्पत्तावत पिण्डान्नादोत्पत्तिरथोच्यते ॥ २४ ॥

नाभौ[4] यत् कूर्मचक्र स्यात् तस्य कन्दे तु पद्मिनी ।
तस्या नाले च यत् पत्र तस्मिंश्च कमल स्थितम् ॥ २५ ॥

तत्र च ज्वलनो भूतो वायोस्तस्माच्च सम्भव ।
तत [5]सिद्धध्वनेर्योगादेप नादस्तु जायते ॥ २६ ॥

नादात्म(त्मा)नस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
पर ब्रह्म परा शक्तिरोङ्कारो[6] नादसम्भवा[7] ॥ २७ ॥

---

1 P —प्रत्यक्षो लभ्यते
2 H & K —नाच्छाचशिवात्मकौ ।
3 P ददाद् cf शरीराद् नादसंभूतिर्गीत नादात् प्रवर्तते ॥ १४ ॥
—रा० चूडा०, p 2
4 P —नादौ
5 P —सिद्धध्वनियोगादेयो cf वह्निमारुतसंयोगाज्जाद समुपजायते ॥ १९ ॥
—बृहद्देशी, नादोत्पत्तिप्रकरण, p 3
6 H & K —शक्तिरोंकारो
7 cf with verses 25 to 30 of our text the following verses from सङ्गीतसमयसार of पार्श्वदेव —

नादात्मानस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ २ ॥
नाभौ यद्ब्रह्मण स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मत ।
प्राणस्तन्मध्यवर्ती स्यादग्नेः प्राणात् समुद्भव ॥ ३ ॥
अग्निमारुतयोर्योगाद् भवत्यक्षरस सम्भव ।
नकार प्राण इत्युक्तो दकारो वह्निरुच्यते ॥ ४ ॥

नाकारः प्राणसंज्ञः स्याद्दकारो वह्निरुच्यते ।
संकेतान्नादशब्दः स्यात् स च पञ्चविधः[1] स्मृतः ॥ २८ ॥

अतिसूक्ष्मस्तथा सूक्ष्मः पुष्टापुष्टौ च कृत्रिमः ।
नाभिदेशेऽतिसूक्ष्मः स्यात् सूक्ष्मश्च हृदये भवेत् ॥ २९ ॥

पुष्टः कण्ठे त्वपुष्टस्तु शीर्षे वक्त्रे तु कृत्रिमः ।
नादोत्पत्तिरिति प्रोक्ता गीतलक्ष्माऽधुनोच्यते ॥ ३० ॥[2]

(इति नादोत्पत्तिः ।)

अथोऽस्य नादशब्दस्य संभवात् परिकीर्तितः ।
स च पञ्चविधो नादो मतङ्गमुनिसम्मतः ॥ ५ ॥

अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
अतिसूक्ष्मो भवेन्नाभौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ ६ ॥

पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
कृत्रिमो मुखदेशे तु स्थानभेदेन भाषते ॥ ७ ॥

अथवा शिरसोऽन्तस्थ बंधितखोपयाने ।
बिन्दुत्पत्ते नादानादाभिगिरिताक्षयम् ॥ ८ ॥

—सं० म० सा०, I. 2-8

1. H, marginal gloss—कैव पुट ताल पाम दैव पवरन्ध्रा एते उत्पन्ते । कर्णता । अथ प्रकारान्तरेण पवरन्ध्रा उत्पन्ते । अहत अनाहत दण्डाहत कराहत अवमाहत (अवघातज) ।

cf नकारः प्राण इत्युक्तो दकारो वह्निरुच्यते ॥ १७ ॥
अथोऽयं नादशब्दस्य संज्ञा परिकीर्तिता ।

—सङ्गीतचूडामणि (G O S), pp 2-3

cf : also बृहद्देशी, नादोत्पत्तिप्रकरण vv 22-23, p 3

2 cf. अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
अतिसूक्ष्मो भवेन्नाभौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ १९ ॥
पुष्टोऽपि दृश्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
कृत्रिमो मुखदेशे तु स्थानभेदेन दृश्यते ॥ २० ॥

—सं० चूडा०, p 3

cf. also, सङ्गीतसमयसार, ४ १७
बृहद्देशी, op cit., pp. 3, vv. 23-25 The text uses the terms व्यक्त & अव्यक्त for पुष्ट and अपुष्ट.

अथ गीतम्[1]

अनिबद्ध निबद्ध च गीतमित्थ द्विधा भवेत् ।
[2]आलप्त्याद्यङ्गमात्रेणानिबद्ध तु प्रकीर्त्तितम् ॥ ३१ ॥

निबद्ध तु सधात्वङ्ग[3] तस्य भेदत्रय भवेत् ।
[4]प्रबन्धो रूपक वस्तु प्रबन्धस्याथ लक्षणम् ॥ ३२ ॥

(अथ प्रबन्धा)

रागैर्विचित्रैर्विविधैस्तालै पाटपदादिभि[5] ।
निबध्यन्ते मातृकाद्या प्रबन्धा द्व्युत्तर[6] शतम् ॥ ३३ ॥

मातृकाख्यो हयलील इभलीलश्च कुन्दक ।
रागकन्दम्बकश्चैव हसलील सुदर्शन ॥ ३४ ॥

पञ्चतालेश्वरश्चर्या सिहविक्रान्तनन्दनौ ।
रणरङ्गो जयश्रीश्च विजयो हर्षवर्द्धन ॥ ३५ ॥

---

1 H & K —omit P —गीतमथ

2. H marginal gloss—बावीस आल्ति
cf with this verse—

अनिबद्ध निबद्ध च गीत तद्द्विविध मतम् ।
आलप्त्युर्घ्वनिबद्ध(?)स्यात् स्वररागविभेदत ॥ २७ ॥
आलप्तिर्द्विविधा ज्ञेया विषमा प्राञ्जगेति च ।
साक्षरानक्षरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ॥ २८ ॥
चतुर्विधाप्यष्टविधा सतालातालभेदत ।
सा पुन षोडशविधा शुद्धसालकभेदत ॥ २९ ॥
—सं० म० मा०, १ २७-२९, p 3

3 H & K —सदात्वङ्ग

4 Marginal gloss in H —मातृकादय प्रबन्धा द्व्युत्तरशत । उद्ग्राहाद्यर्थसार इत्यादि रूपकं । वस्तु सूडाधुवादय ।
cf with our v 32b,—प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबद्धस्याभिधानत्रयम् ॥ १ ॥
—म० स० सा०, ४ १ p 23

5 Marginal gloss in H —आदिशब्दात् स्वरतालै

6 P —प्रबन्धाद्युत्तरं शतम् ।

पाटबन्धः स्वरपद. पूर्वाणि करणानि च ।
वर्त्तिनी नन्दललित इत्याद्यास्ते तु नामतः ॥ ३६ ॥

प्रबन्धबन्धकर्त्तारो विरला भूतलेऽधुना ।
तद्गायनाश्च न[1] प्रायोऽतो नोक्तास्ते सविस्तराः[2] ॥ ३७ ॥

(अथ रूपकम्)

उद्ग्राहाद्याश्च चत्वारस्तथा च षट् स्वरादयः ।
यत्रैतानि निबध्यन्ते तद्गीतं रूपकं विदुः ॥ ३८ ॥

उद्ग्राहो मेलापकश्च ध्रुवाभोगौ क्रमादमी ।
आदौ उद्ग्राह्यते गीतं तेनोद्ग्राहः स भण्यते ॥ ३९ ॥

ध्रुवो ध्रौव्यात् प्रबन्धेष्वथाभोग. पूरणाद् भवेत् ।
प्रोक्तो मेलापकस्तस्मादुद्ग्राहध्रुवमीलनात्[3] ॥ ४० ॥

चतुर्भिर्धातुभिर्बद्धं निबद्धं[4] गीतमुत्तमम् ।
त्रिभिश्च मध्यमं द्वाभ्यां कनिष्ठं विबुधाः विदुः ॥ ४१ ॥

(अथ अङ्गषट्कम्)

उद्ग्राहादिचतुष्कात्तदङ्गषट्कमथोच्यते ।
स्वरा रागास्तालतेन्ना[5] बिरुदाः पाटपदानि च ॥ ४२ ॥

स्वरा. षड्जादयो ज्ञेया रागाः श्रीरागमुख्यकाः ।
कालमानकरास्ताला एकतालीमुखास्तु[6] ते ॥ ४३ ॥

---

1. H & K.—तद्गायना न.
2. H. & K.—सुविस्तराद्.
3. H. & K.—मेलनात्.
4. P. निबद्धे.
5. H. & K —॰तेना.
6. H. & K.—॰मुखाश्च.

cf. with our vv. 33, & 38-41 —

चतुर्भिर्धातुभि· षड्भिश्चाङ्गैर्य. स्यात् प्रबध्यते ।
तस्मात् प्रबन्ध कथितो गीतलक्षणकोविदैः ॥ २ ॥
रागान्यारोपणा नेतु(?) स्यादस्मिन्रूपकाभिधा ।
उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वार· स्वरादीनि च षट् तथा ॥ ३ ॥
वसन्ति यत्र स ज्ञेय· प्रबन्धो वस्तुसंज्ञया ।
आदौ उद्ग्राह्यते गीतं येनोद्ग्राह स कीर्तित. ॥ ४ ॥

तन्नतेन्ना यदुच्यन्ते तेन्नाम्ते[1] शुभकारका ।
विरुन्ना शौर्यमास्यान्ति "द्विपामुद्रेकदायिन[2] ॥ ४४ ॥

पाटा वाद्यभवा वर्णा पदमर्थप्रकाशकम् ।
गीतस्य स्वरतालाभ्या पादाभ्या मर्त्यवद्गति ॥ ४५ ॥

(अथ जातय)

द्व्यङ्गादिकप्रबन्धाना पञ्चोक्ता जातय क्रमात् ।
द्विश्रुति स्यात् त्रिश्रुतिश्च तथा प्रोक्ता चतु श्रुति ॥ ४६ ॥

अनियुक्ता च निर्युक्ता पञ्चैता जातय स्मृता ।
रूपकोऽस्य दशभवो वस्तु सूडा ध्रुवादय ॥ ४७ ॥

सूडा( ) पञ्चविधा प्रोक्ता उत्तमोत्तम उत्तम ।
मध्यमोऽथ जघन्यश्चातिजघन्य क्रमादमी ॥ ४८ ॥

उत्तमोत्तमसूडस्तु सालिगा(सालगा)ख्यो महारम ।
प्रवर्तते सुखकर सोऽस्य सर्वजनप्रिय ॥ ४९ ॥

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठ प्रतिमण्ठो निसारुक ।
अड्डतालस्ततो रास एकतालीत्यमी क्रमात्[4] ॥ ५० ॥

प्रोक्तौ मेलापकस्तज्ज्ञैरुद्ग्राहध्रुवमेलनात् ।
प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन ध्रुव इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
स्वय यत्र प्रबन्ध स्यादनेनैव प्रपूरणम् ।
आभोग कथितस्तेन परमर्दिमहीभुजा ॥ ६ ॥
वर्ज्यौ मेलापकाभोगौ प्रबन्धेषु द्विधातुषु ।
त्रिधातुकप्रबन्धेषु तयोरेक विवर्जयेत् ॥ ८ ॥
× × ×
अङ्गक्रमेषां क्वापि यदुक्त तत्र साम्प्रतम् ॥ ९ ॥

—स० म० शा० ४ २१ pp 23 24

1 H & K —तन्नास्त 2 H & K —द्राभ्यासु०
3 P —०मुद्गदायिन
4 H marginal gloss—ध्रुवा नर्यलाया पाडन कमलाकराया पन मन्वा त्रिनरा यान्वार प्रतिमंठक समराङ्कयाया पान्न निसारुक निगकाया पाडा अड्डाला कपुआल्या पद्रामका एकताली त्रिधा रामा तारा च चन्द्रिका ॥

यथा सरो विना नीर यथा गीत ध्रुव विना ।
षोडशाना ध्रुवाणा च तस्माल्लक्ष्म प्रचक्ष(क्ष्य)ते ॥ ५१ ॥

(अथ ध्रुवा)

जयन्त शेखरेत्साहो ततो मधुरनिर्मलौ ।
कुन्तल कमलश्चारो[1] नन्दनश्चन्द्रशेखर ॥ ५२ ॥

कामदो विजयाख्यश्च कन्दर्पजयमङ्गलौ[2] ।
तिलको ललितश्चेषा नामतो लक्ष्म तूच्यते ॥ ५३ ॥

उद्ग्राहे [3]स्यात् पदद्वन्द्व मध्ये कार्यं पदद्वयम् ।
आभोगे पदयुग्म स्यात्खण्डानीत्थ ध्रुवस्य षट् ॥ ५४ ॥

षट्पदस्तूत्तम प्रोक्तो मध्यम पञ्चभि पदै ।
कनिष्ठश्च चतुर्भि स्यादित्थ ते त्रिविधा ध्रुवा ॥ ५५ ॥

उद्ग्राहखण्डकद्वन्द्व शुद्धयुक्तिविनिर्मितम्[4] ।
अन्यानि तु पदानि स्यु सत्राणि नियमाद्दते ॥ ५६ ॥

ध्रुव आरोप्यते तस्मादथाभोगस्य खण्डके ।
नेतुर्नामाङ्कित चाद्य गातुनाम्नाङ्कित[5] पदम् ॥ ५७ ॥

एकादशाक्षरात् खण्डादेकैकाक्षरवर्द्धितै ॥
खण्डैर्ध्रुवा षोडश स्यु षड्विंशत्यक्षरावधि ॥ ५८ ॥

आदिताले च[6] शृङ्गारे जयन्त प्रथमो ध्रुव ।
एकादशाक्षरपदो ह्यायुर्वृद्धिकरो मत ॥ ५९ ॥

Note that in v 50 निसारुक is given for निःसारुक which latter is not permitted by metre Possibly सारुक and निःसारुक were known as सारिग and निसारुक in the region in which this work was composed

1. P —चामरा
2. H & K —कन्दर्पा जयमङ्गल
3. P —उद्ग्राहेऽस्मात्
4. H & K —शुद्धवाद्यशतानामत्रम्
5. H & K — नामाङ्कितं
6. P —०तालेन

शेखरस्तु[1] रसे वीरे ह्सके स्वामिभाग्यद ।
उत्साहश्च रसे वीरे जगणे विजयप्रद ॥ ६० ॥

शान्ते च मधुरो [2]गेयस्तालेनानन्ददायक ।
कारुण्ये निर्मलो गेय एकताल्या सुखप्रद[3] ॥ ६१ ॥

अद्भुताख्ये रसे श्रीद कुन्तलो लघुशेखरे ।
आनन्दश्च[4] अपि) कमल शृङ्गारे सुखसम्पदा ॥ ६२ ॥

चारश्चाचपुटे[4] तालेऽभीष्टदस्त्वद्भुते रसे ।
नन्दन कन्दुके ताले[5] शृङ्गारे सौख्यदायक ॥ ६३ ॥

रौद्रे तृतीयतालेन श्रीद स्याच्चन्द्रशेखर ।
कामदस्तुरगलीलेऽथ शृङ्गारे सौख्यदायक[6] ॥ ६४ ॥

विजयो दर्पणे ताले[7] शृङ्गारे कीर्तिदायक ।
अद्भुते चाड्डतालेन[8] कन्दर्प कुलवृद्धिकृत् ॥ ६५ ॥

जयमङ्गलस्तु शान्ते सुखदो हसलीलके[9] ।
लीलातालेन शृङ्गारे तिलको धनवृद्धिकृत् ॥ ६६ ॥

अद्भुते[10] ललितो गेयः श्रीदश्च(श्चा)चपुटेन च ।
[11]षड्विंशत्यक्षरपदस्त्वेकैकाक्षरवर्द्धनात् ॥ ६७ ॥

इति सङ्क्षेपतश्चामी पोन्मोदीरिता भुवा ।
पूर्वोक्तमण्ठकादीना नामान्याहुर्यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥

(अथ मण्ठका)

कमलाकर कलाप (पद्म) कमलश्चैव सुन्दर ।
वल्लभो मङ्गलाश्चामी षडुक्ता मण्ठका बुधै ॥ ६९ ॥

---

1 P —शेखरश्च
2 P —गायस्तालेन०
3 H & K interchange the order of verses 61 and 62
4 P —चारश्च चार
5 P —कुन्दुके ताले
6 P omits verse 64
7 H & K —दर्पणतालेन
8 H & K —चाड्डताल न
9 P —हसलीले
10 P अद्भुत
11 H —षड्विंशत्यक्षर पादस्त्वेकैका०

पूर्वं खण्डद्वयं गेयमुच्चैः खण्डं ततः परम् ।
ध्रुवं आरोप्यते तस्मादाभोगो गीयते सकृत् ॥ ७० ॥

कमलाकरस्तु गेयः शृङ्गारे जगणेन च ।
नगणेन च गातव्यः कलापः करुणे रसे[1] ॥ ७१ ॥

शृङ्गारे सुन्दरो मण्ठः सगणेन च गीयते ।
अद्भुते वल्लभो येन शृङ्गारे भेन मङ्गलः[2] ॥ ७२ ॥

(अथ प्रतिमण्ठाः)

प्रतिमण्ठा अथोच्यन्ते चत्वारोऽमरमन्दिरौ[3] ।
विचारः कुन्दसञ्ज्ञश्च तेषां लक्ष्माऽथ कथ्यते ॥ ७३ ॥

मण्ठवत् प्रतिमण्ठस्य सर्वं ग्राहादिकं मतम्[4] ।
प्रतिमण्ठेन तालेन शृङ्गारे प्रथमोऽमरः[5] ॥ ७४ ॥

गुरुणा[6] वा लघुद्वन्द्वे कारुण्ये[7] मन्दिरो मतः ।
विचारस्त्वद्भुतो(ते) गेयो विरामान्ताल्लघुद्वयात् ॥ ७५ ॥

कुन्दाख्यः प्रतिमण्ठोऽपि गुरुद्वन्द्वात् तथाद्भुते ।
गेया त्रिलम्भमानेन सर्वेऽपि प्रतिमण्ठकाः ॥ ७६ ॥

इति प्रतिमण्ठलक्षणम् ॥

(अथ निःसारुः)

'निःसारुकोऽथ विज्ञेयः पादान्तः[8] समगद्वयः ।
विरामो नन्दरस्त्वर्धो[10] वाक्कितो विन्यस्तथा ॥ ७७ ॥

---

1 v 71 is omitted in H & K This verse refers to कमलाकर and कलाप only The use of करुण is omitted in H K & P It is obvious, therefore, that at least one line is missing in our mss Possibly v 71 was of three lines originally

2 H & K — शृङ्गारा मनस्य 3 H & K — चत्वारः मन्दिरौ

4 H — सर्वं ग्राहादिकं मतम् with a marginal correction of ग्र for क

5 H & K — प्रथमा नरः 6 H & K — गुणा

7 H & K — कारुण्ये 8 H & K — सरगन्ता

9 H & K — रु for अथ 10 H & K — नन्दवर्धने

समराख्यो रसे वीरे निरामान्तालघुद्वयात्[1] ।
द्रुतयुग्मालघुश्चैको[2] विशाले चाद्भुतो रस ॥ ७८ ॥

द्रुतात् ल(ताल)घुद्वयेन स्यात् नन्दस्तु करुणे[3] रसे ।
द्रुताद्गुरुर्लघुश्चैको वैकुण्ठो वीरहास्ययो ॥ ७९ ॥

द्रुतद्वन्द्वालघुद्वन्द्वाच्छृङ्गारे वाञ्छितो मत ।
विजयस्तु गुरुद्वन्द्वाच्छृङ्गारे विजयप्रद ॥ ८० ॥

इति नि:सारुकलक्षणम्[4] ॥

(अथ अड्डताल)

अड्डतालोऽपि षोढा (स्यात्) नि शङ्कश्चमरामरौ ।
अरविन्द सुनन्दश्च महाशीलोऽथ लक्षणम् ॥ ८१ ॥

अड्डतालेन तालेन गातव्यश्चाड्डतालक ।
लघुना गुरुणा सोऽयं नि शङ्को वीरहास्ययो ॥ ८२ ॥

द्रुतयुग्मालगौ स्याता चमरेऽद्भुतनिर्मिते ।
लगुरुभ्या द्रुतद्वन्द्वादमर करुणे रसे ॥ ८३ ॥

द्रुताल्लघुगुरुश्चैकोऽरविन्दे वीरहास्यके ।
[6]बिन्दुयुग्मालघुर्यत्र स शृङ्गारे सुनन्दक ॥ ८४ ॥

महाशीले रसे शान्ते गुरुयुग्माल्लघुद्वयात् ।
अड्डतालस्य नामानि प्रोक्तानि बहुधा बुधै ॥ ८५ ॥

इत्यड्डताललक्षणम् ॥

(अथ रासक)

षड्विधो रासकश्चाथ कम्बुजो मन्दिराम्बुजौ ।
विनोदश्चन्द्रमरमावेतेषामथ लक्षणम् ॥ ८६ ॥

---

1 P — विरामान्तल्घुद्वयात् 2 H & K — ०ल्घुरुचैका
3 P — करुणा रस 4 H & K — नि सारक०
5 H & K — करुणा रसे
6 H marginal gloss on बिन्दु — द्रुत इति उच्यते

रासकेनैव तालेन[1] रासका कम्बुजोऽद्भुते[2] ।
[3]आलापादिर्ध्रुवपदाम्मन्दिर करुणे रसे ॥ ८७ ॥

उद्ग्राहश्च द्विखण्ड स्यादालापोऽस्य तु सोऽम्बुज[4] ।
आलापान्ताद् ध्रुवपदाद् विनोद प्रथमे रसे ॥ ८८ ॥

द्वितीय खण्डमुद्ग्राहे तूच यस्य स चन्द्रक ।
उद्ग्राहाऽभोगयो खण्डादुच्चात् सरसरासक ॥ ८९ ॥

इति रासकलक्षणम् ॥

(अथ एकताली)

एकताली त्रिधा ज्ञेया रामा[5] तारा च चन्द्रिका ।
एकमात्रिकतालेन द्रुता[6] मध्या विलम्बिता ॥ ९० ॥

इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(अथ सूडा)

उत्तम सालि(ल)ग सूडे ध्रुवाद्यं सप्तभिर्भवेत ।
[7]त्रिवडा(त्रिविधो) [8]झम्पतालाद्यैर्युक्तश्च विविधै पदै ॥ ९१ ॥

परिपूर्णो भवेत् सूड केचिदाचख्युरित्यत[9] ।
हीनस्तु[10] मध्यम प्रोक्तोऽधमो हीनतरस्तथा ॥ ९२ ॥

इत्युत्तमोत्तममालि(ल)गसूडः[11] ॥

---

1 H marginal note—ऊगाह ड अभोग त्रि
2 H, marginal correction—मोऽम्बुजो for कम्बुना
P —कम्बुजोऽद्भुत ।
3 H —आलापादर्ध्रुव पादान
4 P —उद्ग्राहस्य द्विखण्डस्यादालापास्य नाम्बुज ।
5 P —रमा
6 H & K —द्रुता
7 H & K —त्रिविडा 8 H & K —झम्प०
9 H & K आचख्युरत्यत 10 P हीनैस्तु
11 P — इत्युत्तमात्तम मालग सूड ।
H — इत्युत्तमात्तम सालगसूड ।

एलासूडस्तूत्तम स्याद् गणेलाख्यश्च[1] मध्यम. ।
देङ्कीसूडो[2] जघन्यश्चालिसूडोऽतिजघन्यकः ॥ ९३ ॥

प्रत्येक तेऽपि विज्ञेया उत्तमा मध्यमाऽधमाः ।
एलादेङ्कयालिसूडास्तु[3] नोक्ता ग्रन्थस्य गौरवात् ॥ ९४ ॥

'सूडादिबन्धक्रमरीतिविद्यो[4]
रागेषु तालेषु महाप्रगल्भ.[5] ।
गीते रसे चाऽपि विशेषविज्ञो
भवेत् स भूपालसभावतंस. ॥ ९५ ॥

इति मलधारिगच्छमण्डनश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ-
सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गीतप्रकाशनो नाम प्रथमोऽध्याय[6] ॥ १ ॥

---

1 P —गणेलाख्यश्च. H. & K.—गणेलक्षश्च.

2 H & K —टेङ्कीसूडा. P.—टङ्कासूडा

3 H & K —ङ्कयालिसून्यास्तु with marginal correction in H. as सूडा for शून्या.

4 H & K —शून्यादिबन्ध॰ with a marginal note (or correction) in H —एलासूडादिबन्ध .

5 P —तालेषु च प्रगल्भ.

6 H & K add समाप्त ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रागो यत्र न चैव नापि निभृता भाषास्ति यद्बाहिर्णी[1]
यद् दूरे [2]श्रुतिभेदिनोऽपि विषयग्रामोऽपि यस्माद्बहि ।
स्त्रीवित्तादिपु[3] मूर्च्छनैव(क)मनसो न स्युर्यदालोकनात्[4]
तद् वन्दे परम मह प्रतिपद गीतायन(द)न्यादृशम् ॥ १ ॥

द्राक्षापानकमोदकादिरसवत्यास्वादवन्त्या[5] अपि
स्वर्गस्था क्षि(क्ष)पयन्ति[6] कालमखिल यस्मिन्निलीना सुखम् ।
दत्ते यत्[7] परम पद जिनपतिर्देवो यदाराधित
मत्पिण्डप्रभव स कोऽपि विजयी नादो विशुद्ध सताम् ॥ २ ॥

ये चक्रिण स्युर्निधयो नवसु
शङ्खाभिधानो नवमो निधिर्य ।
तूर्याणि वाद्यानि[8] सनाटकानि
सर्वाणि तत्रैव समुद्भवन्ते ॥ ३ ॥

इति जनमते तूर्यत्रिकस्योत्पत्तिरिष्यते ।
इरात् सङ्गीतनिष्पत्ति प्रसिद्धा त्वखिले जने ॥ ४ ॥

गीत वाद्य तथा नृत्य तालवर्ज न शोभते ।
तालाभावान्न मेल स्यात्रमेलादव्यवस्थिति[9] ॥ ५ ॥

न रङ्गमव्ययस्तातो विना रङ्ग कुतो लय ।
लय विना न सौख्य स्यात् तन्मूल ताल उच्यते ॥ ६ ॥

---

1 H & K — भाषा यद्बाहिर्णी 2 P — श्रुतिदाविनोऽपि
3 H & K स्त्रीचित्तादिपु 4 H & K — न स्युर्यदालोककालन्द्वन्दे
5 H & K — रसवत्यास्वादवन्त्या
6 A better reading would be क्षपयन्ति but P H & K read क्षिपयन्ति
7 H & K — तत् 8 P — वाद्यानि
9 H & K — स्यादमेलादव्यवस्थित ।

(अथ ताला)

[1]कालमानस्तालश्चतुर्द्धा स द्रुतादिभि ।
द्रुतो लघुर्गुरुश्चैव प्लुत सञ्ज्ञाथ तद्भवा ॥ ७ ॥

द्रुतादीना चतुर्णां स्यु पञ्च पञ्चाभिधा क्रमात्[2] ।
बिन्दुक च द्रुत व्योम व्यञ्जन चार्द्धमात्रिकम्[3] ॥ ८ ॥

व्यापक सरलो ह्रस्वो लघुर्मात्रिक[4] इत्यपि[5] ।
गुरुर्दीर्घस्तथा वक्र कला चैव द्विमात्रिक[6] ॥ ९ ॥

त्रिमातृ(त्रि)क प्लुतो दीप्तस्त्र्यङ्ग सामोद्भवस्तथा[7] ।
अर्द्धद्रुत पञ्चभद्र एतावपि मतौ बुधै[8] ॥ १० ॥

अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग विरामगम् ।
पञ्चभद्रो विप्लुत स्यात् पञ्चमात्रिकतत्त्वगा[9] ॥ ११ ॥

प्रस्तारेऽनुपयोगित्वादेतौ प्रायो निरर्थकौ[10] ।
सोपयोगौ विरामादिकालमानकरौ परम्[11] ॥ १२ ॥

---

1 H & K —कालमानकृत०

2 P —द्रुतादीनां च नामानि प्रत्येक पञ्च पञ्च तु । Both the readings of H as well as P are good & mean the same thing but I have preferred H (& K) in view of what follows

3 H & K —चार्द्धमातृकम्

4 H —लघुमातृक०

5 P reads as 9^a—व्यापका मात्रिका ह्रस्व सरलश्च लघुस्तथा ।

6 P reads as 9^b—गुरुर्दीर्घश्च वक्रश्च कला चैव द्विमात्रिक ॥

7 P reads as 10^a—त्रिमात्रस्तु प्लुता दीप्ता त्र्यङ्गा द्भवस्तथा ।

8 P omits 10^b above and reads, instead as 10^b —
अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग क्रमेण च ।

9 P reads as v 11 —द्रुतस्यार्द्धस्य नाम स्यात् पर प्राया निरर्थक ।
विप्लुत (विप्लुत) पञ्चभद्रश्च पञ्चमात्रिक इत्यपि ॥ ११ ॥

10 P reads—प्रस्तार च निरर्थकान्ता प्राया निरर्थकौ ।

11 P reads—एका मात्रा पञ्चभद्र त्राया सपास्तथाऽग्रगा ॥ १२ ॥

कालप्रमाणकृत्तास्तास्मूल द्रुतादय ।
अत उच्चरणेऽमीषा कालो लगति तन्मित ॥ १३ ॥[1]

पञ्चाना लघुवर्णाना यन्मात्र वदतो भवेत् ।
तत्कालप्रमिता मात्रा तदर्धेऽद्रुम्(द्रु)तसम्भव ॥ १४ ॥[2]

मात्रा द्रुतद्वयेनातश्चतुर्भि स्याद् द्रुतैर्गुरु ।
प्लुतस्तु द्रुतषट्केन विप्लुतो दशभिर्द्रुते ॥ १५ ॥[3]

अर्धद्रुत त्रिविरतेर्द्रुतस्येव विदुर्बुधा ।
लघुर्द्रुतो विरामे स्याल्लघुर्वक्रे गुरु( ) प्लुते ॥ १६ ॥[4]

विरामे केचिदाचख्युका(ख्यु का)लमान तदर्धगम् ।[5]
द्रुते स्याद्देवता शम्भु लघौ शैलात्मजा तथा[6] ॥ १७ ॥

शिवगौर्यौ गुरौ स्याता त्रयो ब्रह्मादय प्लुते ।[7]

---

1 P omits this verse 2 P omits this verse

3 P omits this verse

4 P reads, as v 13, the following for our v 16 of H & K —

लघुमान विराम स्याद् गुरो प्रोक्तो लघो पुन ।
द्रुतमाने द्रुतस्यापि द्रुतस्यार्धे यतिर्भवेत् ॥ १३ ॥

5 P omits this line which is 17ª in H & K

6 P reads this as v 14ª H & K read as 17ᵇ,—

द्रुते स्याद्देवता शम्भुर्विष्णुर्ल्घौपक्रमाश्रित ।

7 This is 14ᵇ in P Both H & K read as 18ª —

गुरौ स्थित भुग्ज्यष्ठत्रयो ब्रह्मादय प्लुते ।

It would seem that the readings of H & K are better as they show Siva as devata for *druta*, Visnu probably for *laghu* and Brahma for *guru*, and the Trinity for *pluta* But it seems that त्रया ब्रह्मादय प्लुते has induced the tradition of H (scribe of H or his sources) to put Visnu for Sailatmaja and Brahmā for Siva-Gauri in case of *laghu* and *guru* respectively This is inferred because the *Sangita Cudamani* of Jagadekamalla (G O Series vol CXXVIII) shows on p 8—

ममोऽतीतोऽनागतश्च ताले चेत्थ त्रिधा ग्रहः ॥ १८ ॥[1]

तूर्यात्त्रि(त्रि)कप्रियमनाल( )समकाल तु गृह्यते ।
स सम केचिदारब्धे तूर्ये सोऽतीतसंज्ञकः ॥ १९ ॥[2]

यद्वालाप विधायादौ गीतात्पूर्वं ग्रहस्तु य ।
सोऽनागतग्रहो ज्ञेयस्तारे स्यात् सुखदुःखय ॥ २० ॥[3]

धारण तालनिष्पत्ते स्यात्प्रस्तारादिपञ्चकम् ।
प्रस्तारसङ्ख्यानष्टस्तूद्दिष्ट कल्तिमेर च ॥ २१ ॥[4]

द्रुत स्याद्व्यता शम्भुर्गुन्याद्यन मुना ॥ ६२ ॥
गौर(री)ग्लौ च गुर्णी(णि) प्लुत ब्रह्मान्यत्रय ।

Also cf the following verse of King Vema (c. 1400 A D), quoted in Bharatakosa (p 269)—

द्रुत स्याद्देवता शिव ।
लघौ तु देवता गौर्या गुरौ गौरीगिरौ स्मृतौ ।
प्लुत तु देवता त्रया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ वेम ।

Since the Saṅgīta Cūdamaṇi was composed in c 1150 A D , it may be inferred that this tradition recorded *in our codex P , was the one intended also by* our author who composed his work in V. S 1406 = 1349-50 A D But it is as well possible that he might have followed the different tradition obtained in our codex H It will be seen that in several cases in this chapter the readings of H are preferable to P , and hence even though we have preferred here the tradition of P , on the basis of a parallel tradition from Saṅgīta-cūḍamaṇi it does not necessarily follow that P. is superior to H

1 P omits the whole of 18b

2 P omits this verse 3 P omits this verse

4 P reads as v 15, the following —

[illegible](ग्र)ह [illegible] च ।
[illegible] ग्रह ॥ १५ ॥

सर्वेषामपि तालानां प्रस्तारो मातृका[1] मता ।
तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि प्रस्तारं तालवृद्धये ॥ २२ ॥[2]

(अथ प्रस्तारः)

प्रस्तारस्य गतिर्ज्ञेया चाङ्कानामिव वामतः ।
निवेश्य गुरुकं पूर्वं तत्राधो लघुकं न्यसेत् ॥ २३ ॥

ऊनं प्रायोऽपि पाश्चात्ये शेषं चोपरि विन्यसेत्[3] ।
यथापूर्वं भवेदूने[4] कुर्यात्सर्वं द्रुतावधि ॥ २४ ॥

इति प्रस्तारविधिः ॥[5]

[6]एकादिद्रुतप्रस्तारो यथा—

अथ सङ्ख्या विभणिपुराह[7] ।

[8]भवेदेकद्रुतादीनां सङ्ख्यैको द्वौ त्रयश्च षट् ।
दशैकोनविंशतिश्च षट्कं यावदयं क्रमः ॥ २५ ॥

तस्मादनन्तरावङ्को सान्तरौ द्वौ च तत्प्लुते[9] ।
अग्निमाग्निमसङ्ख्या स्याद्यावत् षण्णवतिद्रुतान् ॥ २६ ॥

---

1 H & K —मातृका

2 This, and its following, are verses 16 ff in P
O begins with our v 22, which is v 1 in O

3 P —वन्न्यसेत्

4 O & P —भवेदूने O —प्लुतावधि ।

5 H & K omit

6 P omits and writes instead—एकद्रुतप्रस्तारे द्रुतद्वयप्रस्तारे द्रुतत्रयप्रस्तारे द्रुतचतुष्टय

7 P. simply reads अथ सङ्ख्या in continuation of note 6 above
O simply reads अथ सङ्ख्या and omits एकादि यथा ।

8 P —भिन्नद्व•

9 O & H —तद्युते ।

१	०	प्लुत S
२	००	।ऽ
३	०।	००ऽ
	०००	ऽ।
६	ऽ	।।।
	।।	००।।
	००।	।००।
	।००	००००।
	००००	०ऽ०
१०	०ऽ	०।।०
	०।।	।०।०
	।०।	०००।०
	०००।	ऽ००
	ऽ०	।।००
	।।०	००।००
	।०	०।०००
	००००	।००००
	००००	००००००
	००००००	
	प्लुताक	द्रये(त)द्द्रुत-प्रस्तार भेदा ॥

१।२।३।६।१०।१९।३३।६०।१०६।१९१।३४०।६१०।१०८९।१९५०ऽऽ३४८५।६२३६।१११५०।१९९४६।३५६७०[1]।६३८०२[2]।

एवमेकादिवृद्धया षण्णवतिद्रुतान् यावत् सङ्ख्याङ्का आनेया । इत्थ चाष्टादशद्रुत-मयप्लुतमयस्य सङ्ख्याङ्का अत्र लिखित्वा दर्शिता सन्ति[3] ।

१२	प्लुत $_{३}$	गु $_{६}$	लघु $^{१३}_{१९}$	१९
००	०	०	००	
			४	
	प्लुत $_{४}$	गुरु $_{४}$	लघु $_{४}$	
	शिखा	शिखा	शिखा	

1 H & K omit ३५६७० ।

2 H & K omit ६३८०२ । P. writes ६३।८०२ ।

3 P writes for एवमेका० . सन्ति —एवमन्येऽपि विशेया । सङ्ख्याङ्का अप्रेतने द्रुते यथाप्र विंशतिद्रुतान् । यावद्दर्शिता ।

एव शेषा अपि विलोक्या[1] ।

अथ नष्टमानिनीपुराह ।[2]

> वाञ्छितान् (तास्तु) द्रुतान् न्यस्य सङ्ख्याङ्कान् विलिखेत् तत[3] ।
> रूप यत् यतिथ नष्ट तत् पात्य परमाङ्कत[4] ॥ २७ ॥
>
> [5]परमाङ्कादुद्धृतश्चाङ्को [6]रुव्धाङ्केभ्यश्च पात्यते ।
> रेखा देया तदङ्केषु [7]नष्टस्थिरत्र प्रजायते ॥ २८ ॥
>
> खमेक ग्रसते शून्य लघु शून्यद्वय तथा ।
> गुरुर्बिन्दुचतुष्क च शून्यषट्क तथा प्लुत ॥ २९ ॥
>
> या रेखाग्रे तत शून्य ग्रसते स लघु स्मृत ।
> तद्वत् पृष्ठस्थित चेक स गुरुस्तद्वा(च द्वौ) प्लुत ॥ ३० ॥[8]

अथोद्दिष्ट व्याचिख्यासुराह[9] ।

> रूप सङ्ख्या द्रुताधस्तात् तस्य रेखास्तु पूर्ववत् ।

---

1 P does not give both the tables and omits एव शेषा विलोक्या । but reads instead इति सङ्ख्या । (after यावद्दर्शिता) O follows P

2 P reads—अथ नष्टं विभणिषुराह ।

3 P reads—प्रस्ताराभावयते रूप सङ्ख्याङ्कान् विलिखेत् तत ।

4 P — रूप च यतिथ नष्ट तयाल्पं परमाङ्कत ॥ २१ ॥
H & K —रूप च यत् यतिथ नष्ट तत्पात्य परमाङ्कत ॥ २७ ॥

5 P —परमाङ्कादुद्धृत०

6 P —लब्धाङ्केभ्यश्च

7 P —नष्ट स्थिरं O adds after this verse—११४१३६११०११६॥

8 P omits but inserts—प्रथमं प्लुतरूपस्योत्पत्तिर्दर्श्यते । प्रथमद्रुतमस्याधो एक परमाङ्केनैतद्विगानिमभ्यात् पात्यते । तस्यैकस्य पातनेऽप्यादन नानास्ति चेषु निवेश्यन्तऽ द्रुतमार्ग यावत् प्लुतस्य शिराकप प्रथमाद्वतोयमस्याधिना सा प्लुतस्यैव भवति अग्रतनाभ्यां द्वाभ्यां कलाधाराभ्यां शिराभ्यां गुरुरेवात(गुरुत्व भवति) अग्रेतनया एकया शिरया लघुरेव तत्र स्थितयैव रेखया द्रुत एव स्यात् इति नष्टम् ।

9 P —अथोद्दिष्ट

उद्दिष्ट तु रेखाङ्कानामैक्याद् गुर्वङ्कपातितात् ॥ ३१ ॥[1]

उद्दिष्टे उद्दिष्ट दर्शितम् ।[2]

रूप साङ्कसङ्ख्याद्रुतानामथ पूर्ववत् । नष्टाना सरू(द्रु)पस्य द्रुतलघुगुरुप्लुतप्रकाशरेखावद्रेखा प्रदाय तद्रेखोपरिस्थिताङ्कमीलनात् योऽङ्को भवति सोऽङ्क सङ्ख्यासक्तपरमाङ्क मध्यात्पातिते यच्छेष तत्सङ्ख्य रूपमुद्दिष्टम् । रूपमादेश्यमिति । नष्टसदृक्षा[3] प्रक्रियोद्दिष्टस्येत्यर्थ ।[4]

अथ कलित प्रकाश्यते ।[5]

[6]सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च वाञ्छितद्रुतपृष्ठगम् ।
द्रुतशीर्षस्थितस्याङ्क गृहीत्वा तु तत परम् ॥ ३२ ॥

[7]निरन्तरावधस्थाङ्कौ तत्पाश्चात्यौ च सान्तरौ ।
अङ्का ग्राह्या अमी पञ्च तदैक्यमग्रवे त्वध ॥ ३३ ॥

कलितेऽध स्थिताश्चाङ्का[8] एको द्वौ पञ्च पङ्क्तय ।
द्विपक्षा युगवेदाश्च तत पञ्चाङ्कमेलनम्[9] ॥ ३४ ॥

---

1 P reads—उद्दिष्टे प्लुतादीना रेखा देयाथ पूर्ववत् ।
रेखोपरिस्थिताङ्कैक पात्य तत्परमाङ्कत ॥ १० ॥

This seems to have been taken from some other source as it is numbered as v 10 in P while the next verse is no 32 in both P and H

2 P omits

3 P omits रूप साङ्कसङ्ख्या ... नष्टसदृक्षा ।

4 P —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टस्येत्यर्थ ।
O —प्रतिक्रया पूर्वयदुद्दिष्टस्येत्यर्थ ॥

5 P omits

6 P —सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यस्य O —०कलिते०यस्य H & K सन्ख्याङ्कात् कलिते

7 P —निरन्तरावध स्थाङ्कौ O.—निरतरावधिस्थाङ्कौ

8 P —०स्थिताश्च कौ

9 O, H & K.—पञ्चकमीलनम्

[1]कल्पितेऽध स्थिता अङ्का ये चत्वारोऽत्र कीर्तिता ।
सा च सङ्ख्या प्लुतादीना प्रस्तारे वाञ्छिते क्रमात् ॥ ३५ ॥

एक प्लुत पञ्च वक्रा ह्रस्वा द्वाविंशतिर्यथा[2] ।
द्रुताश्च युगनेत्राश्च प्रस्तारे द्रुतषट्कजे[3] ॥ ३६ ॥

वाञ्छितद्रुतप्रस्तारे एव सङ्ख्या प्लुतादिजा ।
सङ्ख्याङ्क प्रथमो यस्मात् सङ्ख्यावत् कल्पितो यत ॥ ३७ ॥

प्रस्तारमस्तके[4] नष्टोद्दिष्टपाणिर्मुदेऽस्तु स ।
शुद्धतार सुरसङ्ख्या[5]कल्पिताङ्घ्रिर्जने[6]ऽखिले ॥ ३८ ॥

(अथ ताला)

प्रस्तारानुगतास्ताला असङ्ख्या सम्भवन्ति हि ।
कियन्तस्ते च बध्यन्ते वातपुष्पसमा यत[7] ॥ ३९ ॥

[8]नामग्राह समादिष्टा ये ताला पूर्वसूरिभि ।
सनामलक्षणोच्चारात् वक्ष्ये तान् कियतोऽप्यत ॥ ४० ॥

लक्षणेन च तेनैव ताला स्युस्त्रिविधा स्मृता ।
द्रुतमध्यविलम्बाना मानाना भेदत पुन ॥ ४१ ॥

---

1 Before this verse, P. adds—उपाद्योऽङ्क १९ अपरथाधनुराऽङ्का यथा ४४।२२। गाद्यश्च थौ निम्नगौ मार्गा तथाधार्गौ ५।१ मार्गी मार्गा एव यथाङ्कमिदनऽभत ११

Obviously this seems to be a marginal gloss later crept into the text tradition of P It may be noted that here O does not follow P

2 O —क्रमात for यथा

3 H & K द्रुतषट्कजे।

4 O & P —०मस्तका

5 O & P.—शुद्धतारसुर सङ्ख्या   H & K —शुद्धतार सुरसङ्ख्या

6 P —कल्पिताङ्घ्रिजन०   H & K —कल्पिताङ्घ्रिजना०

7 P —वातपुष्पसमा इव

8 H & K —नामग्राहसमादिष्टा

नामान्युदीर्य संक्षेपाल्लक्ष्मोपाश्रयसयुतान् ।
क्रमवृद्धाँस्तथा तालनेकताल्यादिकान्तुवे ॥ ४२ ॥

एकताल्यादितालाना चतुर्वारमुपाश्रयात् ।
कुर्मो मेलेति दौर्लक्ष्याच्छेपाँस्तन्मानसम्मितान् ॥ ४३ ॥

१२३६	१०	१९	३३६०	१०६	१९१
००००	०	०	००	०	०
१२५	१०	२२४४	५११८०	३४८	६९८
प्लुत गुरु	लघु	द्रुत	एभिरेवैरिय निष्पन्न(ना) पञ्चभि		

एकताली चादितालश्चण्डनिस्सारुकन्तथा[1] ।
क्रीडातालोऽन्तराक्रीडा तृतीयो ल्घुशेखर ॥ ४४ ॥

एकताल्या द्रुतस्त्वेको द्रुतमानेन सा भवेत् ।[2]
धुगु तकि धिगि ता ।
० ० ० ०

एकताली[3] ॥ १

आदिताले महातारे ल्घुश्चैक प्रकीर्तित ॥ ४५ ॥

---

1 O omits the table preceding this verse
H & K —०नि सारक०

2. O, H & K —सा च चेत् P —सा वेत्न् । धुगु तकि धिकि त ० ० ० ०
O —धुा गुतकि धिकित ० ० ० ०

3 cf —द्रुतेन त्वेकतालिका । सङ्गीतरत्नाकर, १२९०
This ताल is of ½ मात्रा. Also cf —
एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकताळातिसंज्ञके ॥ ४७५ ॥
—भरतार्णव (of नन्दिकेश्वर), chp 7, ताल no. 77

Bharatakośa (ed by Ramkrishna Kavi), p. 92, quotes Jagannatha, who defines it in the same words, obviously borrowing from Nandikesvara.

त द्धि थउ द्रै ।

।) । ।

इति आदिताल[1] ॥ २

द्रुतद्वन्द्व विरामान्त चण्डनि सारुके भवेत् ।

तत्तकि । तत्त । धिधिकि । धिद्धि ।

o o o o o o o o

इति चण्डनि सारुक[2] ॥ ३

मध्यमान विरामान्त क्रीडाताले द्रुतद्वयम् ॥ ४६ ॥

Jagadekamalla (c 1150 A D) defines it as—एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकतालीति सञ्ज्ञया । —सङ्गीतचूडामणि, p 16, ताल no 71.

This एकताली is different from एकताल defined by Paramesvara, in his वाणालक्षण (G O S vol cxxxi, p 12), as—चतुर्मात्रा लघुस्त्वेक (एक)तालस्य लक्षणम् ।

1 This is a tāla of 1 मात्रा cf also, त्वादिताले लघु स्मृत ।—भरतार्णव, chap 7, ताल no 6, p 209 According to Śarngadeva, it is popularly known as रास, cf —लध्यादिताले लोकेऽसौ रास । —सङ्गीतरत्नाकर, ५ २६१ Also see, सङ्गीतचूडामणि, pp 10,47.

The आदिताल of वीणालक्षण is different, cf —आदिताल चतुर्मात्रा लघुरेको द्रुतद्वयम् । —वीणालक्षण, ३ ७ p 12

Bharatakoṣa, p. 196 calls it a दर्शताल and says—अथ क्रीडाताल इति केचिदुच्यते । The definition of क्रीडाताल quoted by Bharata kosa, p 156, from Vema, is—क्रीडाताले समाख्यातौ विरामान्तौ द्रुतावुभौ । But if according to the above definition each द्रुत is to be विरामान्त, then it is different from our चण्डनि सारुक which has only the second द्रुत as विरामान्त, and which is, therefore, of 1½ मात्राs The क्रीडाताल of भरतार्णव, however, agrees with our चण्डनि सारुक, cf –द्रुतद्वन्द्व विरामान्त क्रीडाताल प्रकीर्तितम् । भरतार्णव, अ ७, ४६४, p 236 सङ्गीतचूडामणि, p 14, no 51, also calls it क्रीडाताल and gives the same definition सङ्गीतरत्नाकर, ५,२८१, however says क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारुकश्च स । which agrees with Vema

तार्द्रि(।)तक्थुगा(।) धिक्थु(।)धिद्धिथउ[1]

ò ò ò ò ò o o o

इति तृतीयः ॥ ६

सविरामो लघुश्चैकस्ताले स्याल्लघुशेखरे ।

(झिंधिपु)झिंपुपु । डिंपुपु । डिंडिंडै ।

ो ो ो ो

इति लघुशेखर[2] ॥ ७

[3]एकमात्रा साधिकाश्च प्रोक्ता अथ द्विमात्रिका ॥ ४८ ॥

---

which explains तृतीय as o o o The तृतीयताल भरतार्णव, ७ ४८४, ताल no 93, p. 253 is however quite different. भरतार्णव does not give अन्तरान्तरा or any ताल of similar to it.

1 O —तार्द्रि तक थुग धिक्थउ धिद्धिथउ o। o। o। o। ò। ò। o। o।

P —तार्द्रि तकथउगा धिक्थउ धिद्धिथ

oò oo oo òò तृतीयक ॥ ४७ ॥

This would be of 1½ मात्राs

Thus this तृतीयक is again different from the तृतीयक of सङ्गीतरत्नाकर noted above, as also of सङ्गीतचूडामणि, p 47, no. 4, which is of 2 मात्राs—o o o

The सङ्गीतरत्नाकर, ५-२८१, defines क्रीडाताल or चण्डनि सारक as—क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारकश्च स ॥ २८१ ॥ o o इति क्रीडाताल चण्डनि - सारकश्च । (Adyar ed., p 148) This would be similar to the तृतीय of our text The Bharatārnava does not give any ताल of 1½ मात्राs similar to our ताल

2. This is a ताल of 1½ मात्राs if विराम is to be regraded uniformly as of ½ मात्रा. But if विराम is to be half of लघु here, according to another school of thought then it would be of 1¾ मात्राs See, सङ्गीतशास्त्र, by K. Vasudeva Shastri, p 209, note 1 and p. 219, ताल no 86

cf विरामान्तल्घुना लघुशेखर । —सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९१

एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर । —सङ्गीतचूडामणि, p 17, no 77 and भरतार्णव, ७ ४८०, p. 250.

3. H.—एकमात्र P.—एकमात्रा साधिका स्यु

झम्पा तुरङ्गलीलश्च टमलीलो द्वितीयक ।
गारुगि प्रतितालश्च ताला एते द्विमात्रिका ॥ ४९ ॥

झम्पाताले लघुरेक सविराम द्रुतद्वयम् ।
तकधु(।) धिकधु । द्रें
ὸ ὸ (ο ὸ ।)

इति झम्पा[1] ॥ ८

तुरङ्गलीले ताले म्युर्द्रुतल्घू पुन ॥ ५० ॥
ता(।) धिर्(।) कथउ
। ० ।

---

1 O—त धु त्थ ड द्रें ὸὸ P—तक्धु धिक्धु द्रें ὸὸ In H we find ।ὸ।ὸ।इति झम्पा Obviously the scribe is confused and does not know whether the ल्घु sign is to precede the द्रुत signs or follow them Our text would suggest that ल्घु should precede the two द्रुतs and only the last द्रुत should be विरामान्त

The भरतार्णव ७ ४८३, p 252, gives—व्योमद्वय विरामान्त ल्घ झम्पाभिधे भवेत् । which would be ο ὸ । = a ताल of $2\frac{1}{2}$ मात्राs

Also, cf झम्पातागे विरामान्त द्रुतद्वन्द्व ल्घुस्तथा । सङ्गीतरत्नाकर, ५ २५४, which in the Adyar ed, p 153 is given as—ὸ ὸ । This would be of $2\frac{1}{2}$ मात्राs We however believe that the interpretation in the ed of भरतार्णव is preferrable to the one in the Adyar ed of सङ्गीतरत्नाकर and that only the last द्रुत is विरामान्त cf for example झम्पा (ताले) दो द ल ο ὸ । in सङ्गीतचूडामणि p 49 and ०ोमद्वय विरामान्त ल्घ झम्पाभिधे भवेत् in सङ्गीतचूडा०, p 17 In view of the unanimous tradition of भरतार्णव, सङ्गीतरत्ना० and सङ्गीतचूडा० we should also take that लघु follows two द्रुतs and not precedes them as would have been normally suggested by our text (P, H & K) The other alternative is to say that the झम्पा of our text is different and is = । ο ὸ The पाठs given however do not support it.

इति तुरङ्गलील[1] ॥ ९ ॥

हसलीले भवेत्ताले लघुद्वन्द्वं तथैव च ।

फरगड(।) नरगडधि[2]

। ।

इति हसलील[3] ॥ १०

बिन्दुयुग्म विरामान्त लघुश्चैको द्वितीयके ॥ ५१ ॥

तग(।) दिगडित(।)द्रै[4]

००।

इति द्वितीयक[5] ॥ ११

विरामान्त द्रुताना तु चतुष्क गारुगी स्मृतम् ।

तगधि । किथउ गा ।

००००

1 cf तुरङ्गलीले ताले स्याद् द्रुतद्वन्द्व लघुन्तत ॥ ५७ ॥ --स० चूडा०, p 13 and भरतार्णव, ७ ४५५, p 227 This is different from our text The तुरङ्गलील of सङ्गीतरत्ना० ५ २७४ is again different from both these But our तुरङ्गलील corresponds with पणताल, of 2½ मात्राs, of भरतार्णव, ७ ४७८, p 248 (लघ्वोर्मध्ये द्रुत बद्ध्वा पणताल इति स्मृत)

2 O & P —फगड नरगड धि

3. cf —हसलीले विरामान्त लघुद्वयमुदाहृतम् । स० रत्ना०, ५ २६७ सविराम लघुद्वद्व ताले स्याद् हसलीलके । भरतार्णव, ७ ४४६, p 216, and स० चूडा० p 11, no 20 हसलील of our text, in both P & H, is not called विरामान्त

4 P —तागड तद्दै O —तागिड तद्रै

5 This is a ताल of 2½ मात्राs H —तग्दि गडित द्रै

cf —दौ लो द्वितीयक । स० रत्ना०, ५ २६१, where no विराम is mentioned

द्रुतौ लघ द्वितीयके । स० चूडा०, p 13, no 41, this is a different tāla

The तुरङ्गलील of स० चूडा०, p 13 no 36 also has two द्रुतs and one लघु but the द्रुतद्वयम् is not विरामान्त

द्रुतौ लघ द्वितीयके । भरतार्णव, ७ ४७८, p 229 This agrees with द्वितीयक of स० रत्ना० noted above

इति गारगि[1] ॥ १२

प्रतिताले द्रुतद्वन्द्व लघुश्चेक प्रकीर्तित ॥ ५२ ॥

धि(।) धिकि(।) थों

० ० ।

(इति) प्रतिताल[2] ॥ १३

अथ त्रिमात्रिकास्ताला रतितालो निसारुक ।
दर्पण सिंहलीलश्च पन्तालश्च कुडुक्क ॥ ५३ ॥

रतिताले लघुस्त्वेको गुरुश्चेक प्रकीर्तित ।

तकि लकि । धिकि तकि । थड ।[3]

(I S)

इति रतिताल ॥[4] १४

लघुत्रय विरामान्त ताले नि सारके भवेत् ॥ ५४ ॥

द्रैंगण । धिगि(।) धित्त ।

(I I ौ)

---

1 This is a ताल of 2½ मात्राs cf —शारा(गा)रकि कथ्यते प्राज्ञैविरामान्त श्चतुर्द्रुतम् । स० चूडा० p 18, no 94, and भरतार्णव, ७ ४८९, p 258 Also गारुगिस्तु चतुर्द्रुती ॥ विरामान्त बुधैरुक्ता । सं० रत्ना०, ५ २९७ ९८

2 This is a ताल of 2 मात्राs H & K omit the whole definition & चाल etc of प्रतताल and simply state प्रतिनालस्त्वच But since it is listed in ५ 49 above, it must have been described in the original text Besides P notes it as above गौ द्रुतौ प्रतिताले स्यात् । भरतार्णव ७ ४५८, p 229, and स० चूडा०, p 13, no 40, also स० रत्ना०, ५ २८३ This is different from our प्रतिताल The प्रतिताल of our text agrees with द्वितीयक of स० रत्ना० ५ २६१ (cf दो ल द्वितीयक)

3 P —तकि तकि धिकि तकि थड O —ताक तकृ धिकृ तकि थड
H —तकिलकिथ । किनकि । थड

4 This is a ताल of 3 मात्राs cf —रतिताले लघु कार्यो गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरतार्णव ७ ४८६, p 255, and सं० चूडा० p 18 no 86 रतिताले लघुगुरु । स० रत्ना० ५ २६६

इति निःसारुक ॥[1] १५

द्रुतद्वन्द्वाद् गुरुश्चेकस्ताले स्याद्दर्पणाभिधे ।

धिद्धि । द्रैंगण(।) थउ ।

o o S

इति दर्पण[2] ॥ १६

लघुबिन्दुत्रय लश्च ताले स्यात् सिंहलीलके ॥ ५५ ॥

ताउगथु । धगिधिद्धि ।

| ooo |

इति सिंहलील[3] ॥ १७

पट्टतालसज्ञके ताले भवन्ति व्यञ्जनानि षट् ।

धिधि गडि गडि गु । तकिरतच ।[4]

oo oo oo

इति पट्टतार[5] ॥ १८

---

1 This would be a ताल of 3½ मात्राs
cf —लघुद्वद्वं विरामान्त ताळे नि सारुकाभिधे ॥ भरतार्णव ७ ४६१, p 235 and स० चूडा०, p 14, no 50 विरामान्तौ लघू नि सारुको मत । स० रत्ना०, ५ २७१ Thus the नि सारुक of our text is different and has no parallel in all the three texts noted here

2 A ताल of 3 मात्राs
cf —दर्पणे स्याद् द्रुतद्वन्द्व गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरतार्णव, ७ ४३९, and सं० चूडा०, p 10, no 7 दर्पण द्रुतद्वय गश्च । सं० रत्ना०, ५ २७३

3 P —ताउगथुगिधिद्धि O —थुग थुगि थिदि
This is a ताल of 3½ मात्राs यति is shown acc to H
cf —सिंह(सिंह)लीले विधातव्य लघ्वाद्यन्तं द्रुतत्रयम् । भरतार्णव, ७ ४४० and स० चूडा०, p 10, no 9 But लघ्वन्ते द्रुतत्रय सिंहलीला । of सं० रत्ना०, ५ २६४ is different There is no ताल in सं० रत्ना० which is similar to this ताल

4 P —धिधिड तकि धिकिट तकि तग O —धिगड तकि २ तग

5 This is a ताल of 3 मात्राs
cf —द्रुतैर्षड्भिस्तु पट्टताले । भरतार्णव, ७ ४८७ and सं० रत्ना० ५ ३०१ Also, पट्टतालसंज्ञके ताले बिन्दुषट्क निरूपित ॥ सं० चूडा०, p 18 no 88

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं स्मृतं ताले कुडुक्के ॥ ५६ ॥

थुंदिगण(।) तकि धिकि

० ० । ।

इति कुडुक्कः[1] ॥ १९

चतुर्मात्रिकाः स्युस्ताला वर्धापन उद्दीक्षणः ।
मल्लतालो वर्णभिन्नो ललितो मण्ठका अपि ॥ ५७ ॥

विषमो रङ्गतालश्च मल्लिकामोदसंज्ञकः ।
प्रतापवर्धनो लीलतालस्तु रागवर्धनः ॥ ५८ ॥

ताले वर्धापने ज्ञेयं लघूनां तु[2] चतुष्टयम् ।

द्रैं । टिगधिक् । कथउ । टैं[3]

। । । ।

इति वर्धापनः[4] ॥ २०

उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्तथा मतः ॥ ५९ ॥

---

1. This is a ताल of 3 मात्राs.

cf.—द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं भवेत्ताले कुडुक्के । भरतार्णव, ७.४६१, and सं० चूडा० p. 14. no. 49. कुडुक्को द्वौ द्रुतौ लौ द्वौ । सं० रत्ना० ५.२७४.

O. reads पाटs as—थुण्गि दि गण तकि धकि.

O. calls this ताल as कुडक्कः ।

2. H. & K.—च. भरतकोश, p. 588 also reads च.

3. H. & K.—द्रैं । टिगधि । कथउ । टैं. -O.—द्रैं टिगधिः कत्थउ द्रौं.

P.—द्रौं टिगधिक् कत्थउ टैं.

4. This is a ताल of 4 मात्राs.

There is no वर्धापनताल in भरतार्णव or सं० रत्ना०. But the गजताल of सं० रत्ना० (गजश्चतुर्लो भारासौ), ५.३०२, corresponds to this ताल. The वर्धनताल of सं० चूडा०, p. 18, no. no. 89 has two द्रुतs, one लघु and one प्लुत, while the गजलील of both भरतार्णव and सं० रत्ना० has four लघुs but विरामान्त and hence is different. And the वर्द्धन of भरतार्णव has 2 द्रुतs, 1 लघु and 1 प्लुत but विरामान्त.

[1]झ(झिं)धुधु । नगझिगि । हुगडिगि डै

। । ऽ[2]

इति उद्दीक्षण[3] ॥ २१

लघुत्रयान्मल्लताले विरामान्त द्रुतद्वयम् ।[4]

कटथु । रगुधटै । धिद्धि ।

। । । ० ०

इति मल्लताल[5] ॥ २२

वर्णभिन्नाभिधे ताले बिन्दुयुग्माल्लघुर्गुरु ॥ ६० ॥

गिणि गिणि । तकि थिकि थउ

० ० । ऽ

इति वर्णभिन्न[6] ॥ २३

---

1. P —धिधुधु नगाधागे हुगझिग न

2. The sign for गुरु, in H & K is generaly ६ but I have adopted the usual sign ऽ to avoid confusion

3 This is a ताल of 4 मात्राs यतिs in पाठs everywhere above are acc to H.
 cf —उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्व गुरुरक्स्तत परम् । भरतार्णव, ७ ४६८ and दक्षिणे स्याद्ध युद्वद्व गुरुरक्स्तत परम् । स० चूडा०, p 15, no 58 Possibly the reading should be उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्व Also cf लौ द्रौ गुरुरुद्दीक्षण । स० रत्ना०, ५ २८५.

4 P —लघुत्रयाद्विरामान्त मल्ताले द्रुतद्वयम् ।
 कटधुरगुनंटै धिद्धि
 O —कटधु डगुनंटै दिद्धि

5 This ताल is of 4½ मात्राs.
 The मल्ताल of भरतार्णव is different as it has 4 लघुs instead of 3, cf मल्ताले विधिलघुर्विरामात्तद्रुतद्वयम् । भरतार्णव, ७ ८७१, also cf स० चूडा०, p 15, no 64, and स० रत्ना० ५ २८८ The reading द्रुतद्वयम् of स० चूडा० seems to be wrong

6 cf —वर्णभिन्नाभिधे ताल द्रुतद्वन्द्व लघुगुरु । भरतार्णव ७ ४४६, and स० चूडा०, p 11, no 21 This is a ताल of 4 मात्राs
 Also cf.—वर्णभिन्नो द्रुतौ लो ग । स० रत्ना०, ५ २६८.

ललिते [1]लद्रुतद्वन्द्व निरामान्त गुरुस्तत ।

[2]ता धिक तिति किति तिधिकि द्रे

। ० ० ऽ

इति ललित[3] ॥ २४

मण्ठाश्च प्रतिमण्ठाश्च [4]तगणात् सगणेन वा ॥ ६१ ॥

[5]तक्डि । धिक्डित । ति थउ । द्रें

इति मण्ठकप्रतिमण्ठा[6] ॥ २५

लचतुष्क निरामान्त [7]द्विवार विषमे भवेत् ॥ ६२ ॥

[8]ततिक्कि तगित्थउ । तक्ति थउ । गुधिंट

---

1 P —ताद्रुन्द्वद्व (तद्रुतद्वन्द्व ?) O —॰गत्॰

2 O & P —ताधिाकाक तक्ति धिकि द्र

3. This is a ताल of 4½ मात्राs

cf —ताले ललितसज्ञ स्याद् द्रुतद्वन्द्वे लघुर्गुरु । भरता॰, ७ ४८५ and स॰ चूडा॰, p 17, no 85 ललिते द्रौ द्रुतौ ल ग । स॰ रत्ना॰, ५ २९७ The ललित of स॰ रत्ना॰ is thus identical with वर्णभिन्न of the same text but different from ललित of our text

4 P —जगणात.

5 P —तक्डित धिक्डित कत्थउ धे

O —तक्डित धिक्डि कत्तउ धीं । ऽ । अथवा । । ऽ

The text generally suggests that मण्ठs and प्रतिमण्ठs have or begin with तगण (जगण according P) or सगण, i e, *two* गुरुs *& one* लघु *or two* लघुs *& one* गुरु The text is a bit ambiguous There are several varieties of मण्ठs & प्रतिमण्ठs as is evident from भरतार्णव, स॰ चूडा॰ and स॰ रत्ना॰ The symbols of लघु, गुरु etc are therefore not given in the text edited above but in H they are । ऽऽ अथवा । । ऽ

6 cf सकार मठताले स्यात् तदग्रे लचतुष्टयम् । तकारतो गुरुद्वन्द्व नशब्दस्य मठके ॥ ४६१ ॥ नगणा जगणो लश्च प्रतिमठे नियोजित ॥—भरतार्णव, ७ ४६१-६२, also see, ibid , ७ ४६८ ४६९

7 P —द्विर्वार

8 O —तक्किकि तकि थउ तकि धुगु धिंद्रे ० ० ० ० ० ० ० ०

P —तकिकि तगिथउ तकिधु गुधिंद्रे ० ० ० ० ० ० ०

ऽऽऽ० ऽऽऽऽ

इति विषमताल[1] ॥ २६

रङ्गतालाभिधे ताले खचतुष्क गुरुस्तथा ।

धिक्कड । दरगड धिकृ कित्थउ धिक् किथुगा[2]

० ० ० ० ऽ

इति रङ्गताल[3] ॥ २७

जायते मल्लिकामोदे ल्द्वय खचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥

धिकृ किड तक्कथउ[4]

। । ० ० ० ०[5]

इति मल्लिकामोद[6] ॥ २८

प्रतापवर्धमाने गा विरामान्त द्रुतद्वयम् ।[7]

---

1 This is a ताल of 4½ मात्राs
cf —वद्रुता विरामान्ता पुनस्त विषम मता ॥ भरतार्णव ७४७३ वद्रुता विरामान्ता द्विवार न्विषमे मता ।—सं० चूडा० p 15, no 67 द्विश्चल्वारा विरामान्ता द्रुतास्तु विषमे मता ॥ स० रत्ना०, ५ २८६

2 P —धिकड दरगड धिद्धिक्त्थउ धिाङ्थुगा O follows but reads थुगण for थुगा at the end

3 cf —चत्वारो रङ्गताले स्यात् गुर्वन्तद्चतष्यम् । भरतार्णव, ७ ४४३
चत्वारो रङ्गताल स्युर्ता गुरुस्तत परम् । स० चूडा० p 11 no 14
Also see स० रत्ना० ५ २६५
This is a ताल of 4 मात्राs

4 P —धाक तकिड त । धिक्डिथउ द्वि ऽ०० ऽ इति प्रतापवर्द्धन ।
Obviously the पाठs etc of मल्लिकामाद are left out through scribal oversight O reads—ढ़ैथ वि क तक थ । । ० ० ० ० इति मल्लिकामाद ॥

5 H —। ० ० ० ० ।

6 cf —ताले तु मल्लिकामादे ल्द्वय खचतुष्यम् । भरतार्णव ७ ४५४
ताले स्यान्मल्लिकामोदे ल्द्वयं खचतुष्टयम् । स० चूडा० p 12 no 33 also see स० रत्ना०, ५ २८०
This is a ताल of 4 मात्राs

7 P —omits O —प्रतापवद्धने ग्यगाद्विरामान्त द्रुतद्वयम् ।

घिकडि तिग्डित । घिग्डिथउ घिद्धि[1]

ऽ ० ०

इति प्रतापवर्धन[2] ॥ २९

द्रुतो लघु प्लुतश्चैव लीलातारे क्रमान्मता ॥ ६४ ॥

[3]घिटै घिटै थउ । घिद्धिद्दै

० । ऽ

इति लीलाताल[4] ॥ ३०

बिन्दुयुग्माद्विरामान्तात् खप्लुतो रागवर्धने ॥

[5]ततत्त । ग थुगिता । घिद्धिता द्दै

० ० ० ऽ

इति रागवर्धन[6] ॥ ३१

---

1 P —घिकिड ताकन त घाकन्थड १द्ध ऽ ० ०
O —घिकिड तकिडत घिकिड द्धि द्धि दं ॥ ० ०ऽ इति प्रतापवद्धन ॥

2 This is a ताल of 3½ मात्राs
There is no ताल of this name in भरता०, and स० चूडा० But लक्षण of both these texts agrees with our ताल cf —जगझम्पे गुरुस्तैको विरामान्त द्रुतद्वयम् । भरतार्णव ७ ४८१ जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्त द्रुतद्वयम् स० चूडा०, p 17 no 79

3 H —घिटे घिद्दी थउ । घिद्ध दै O —घि । द्दि घिंट थउ धै घिंदै P —घिंदै घिंदै थउ घिधि दै

4 cf —लीलाताले खलौ प्लः । भरतार्णव ७ ४९१
बिन्दुर्लघु प्लुतश्चैव लीलाताले प्रकीर्तित । स० चूडा० p 19, no 97, ताला द्लौ प । स रत्ना०, ५ २५७
This is a ताल of 4½ मात्राs

5 P —तत्त धगथुगि घिदि दै O —ततत्त थुगि घिदि दै ० ० ० ०,
H & h —ततत । गथुगिता । घिद्धिता दै

6 This is a ताल of 4½ मात्राs
There is no ताल of this name or type in भरता०, स० चूडा, or सं० रत्ना०

अथ पञ्चमात्रिता[1] ।

अभङ्गो रायरङ्कोलस्त्र्यथरणोऽभिनन्दन[2] ।
रायविद्याधरं खण्डरङ्गालो वर्धनोत्सवा ॥ ६७ ॥

अभङ्गताले विज्ञेय लघुद्रुतं प्लुतस्ततः ।
[3]द्रह्गुगि । रुद्दयि ग्नि(गि)णगिण घे
। । ऽ
इति अभङ्ग[4] ॥ ३३ ॥

रायरङ्कोले लघुद्रुतौ गुरुद्रुतौ ॥ ६६ ॥
[5]थहि थहि गिगणगण नगण । धिद्धि
। । ऽ ० ०
इति रायरङ्कोल[6] ॥ ३४ ॥

[7]लघुद्रुतौ लघू त्र्यथरणों यथाक्रमम् ।
[8]धगु । तकि । ग्निगु । तकि । धिक्थुग धि
। ० । । ऽ

---

1 P —अत्र मात्रिका । H & K —अथ पंचमात्रिका

2 P —ऽसचयरणो०

3 P —द्रह्गुगि वद्दयिण गिण ध्रे O —रु धुगि क गिण गणि धे

4 This is a ताल of 5 मात्राs cf —अभङ्गताळ कण्ड... निगदितम् । भरता० ७ २२९ अभङ्गताळे कर्ण्यं ... (?) निगदितम् । सं० सुधा० p 16 no 75 If ... is correct then it would be a ताल of 4 मात्राs different from our tala The ... रत्ना० ५ २२२ also says—अङ्गता ...

5 P —थहि थहि गणगण नगण धिद्धि O —थई थई गणगण नगण धि दि

6 cf —... विद्रुतस्तरायरङ्काळ (रायवङ्काळ) ... भरता० ७ २४९, ... विद्रुतौ रायवङ्काळ ... सं० सुधा० p 17 no 76 Our ताल is of 5 मात्राs whereas the तालाङ्ग of the above two texts is of 6 मात्राs

7. H —लघुद्रु० But H gives । ० । ऽ

8 P —... O —reads ... for ...

इति त्र्यश्रवर्ण[1] ॥ ३५

गुद्वन्द्व द्रुतद्वन्द्व गुरुश्चैनोऽभिनन्दने ॥ ६७ ॥

[2]धुन्गिण । धुन्गिण । तताधिक तथउ द्रें

। । ० ० ऽ

इति अभिनन्दन[3] ॥ ३६

रानविद्याधरे ताल लघुयुग्माद्गुरुर्द्रुता[4] ।

तक्तिकि धिक्कित । कथउ । द्र धिधि[5]

। । ऽ ० ०

इति रानविद्याधर[6] ॥ ३७

ज्ञातव्य खण्डकङ्काले द्रुतद्वन्द्व गुरुद्वयम् ॥ ६८ ॥

तद्धि । कथउत(ता) । गिथ द्रे

० ० ऽ ऽ

इति खण्डकङ्काल[8] ॥ ३८

---

1 cf लघुद्रुता लघू गुरु त्र्यश्रवर्ण प्रकीर्तिता भरता० ७ ४५० and स० चूडा० p 12 no 28 Also see स० रत्ना० ५ २७० which gives yet another tala under this name Our त्र्यश्रवर्ण is of 5½ मात्राs

2 P —धुन्गिणतताधिकथउ द्र O reads धिक्तकथउ द्र for धिक्कथउ द्र in P

3 cf —लद्वय द्रद्वय चव गुरुश्चैवाभिनन्दन । भरता० ७ ४७० Also see स० चूडा० p 15 no 62 स० रत्ना० ५ २८७ This ताल is of 5 मात्राs

4 P —॰गुरुर्ता

5 P —तक्ति ताक धिक्कितकथउ द्रें धिधि O follows P but reads नाक for ताक

6 This is a ताल of 5 मात्राs The रानविद्याधर of भरतार्णव is of 4 मात्राs cf —लघुद्वयो गुरौ ताल रानविद्याधराभिध ॥ भरता० ७ ४६० cf स० चूडा० p 14 no 46 Also स० रत्ना० ५ २७१

7 P —ताद्धि कथउता गिथ ध O follows P but reads गिथउ for गिथ

8 cf —द्रुतद्वन्द्व गुरु खण्ड । भरता० ७ ४७७ and स० चूडा० p 20 No 137 Also see स० रत्ना० ५ २८९

भवन्ति वर्धने ताले द्रुतौ लश्च प्लुतस्तथा ।

[1]कटधि । त्थद्दि(हिं) गिकटकट धिक्कॅ

० ० । ऽ

इति वर्धन[2] ॥ ३९

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुयुग्मात्पर. प्लुत ॥ ६९ ॥

[3]धिगित । धिद्दै थुगुथुगु धिद्दै थउटौ

। । ऽ

इति उत्सव[4] ॥ ४०

षाण्मात्रिकाश्चाचपुटत्रिभिन्नास्त्यपरिक्रमा ।

उद्घट्टो वनमाली च कन्दर्प कोकिलाप्रिय ॥ ७० ॥

मकरन्दो मुकुन्दश्च बिन्दुमाली च कन्दुक ।

श्रीकीर्ति. स(श)रभलीलोऽथैषा लक्षणमुच्यते ॥ ७१ ॥

गुरुश्च [5]लद्वय वक्रस्ताले चाचपुटाभिधे ।

[6]टिकधिक्कथुगा । क(क)थुगतिक्कथउ धितक्कथुगा

ऽ । । ऽ

इति चाचपुट[7] ॥ ४१

This is a ताल of 5 मात्राs.

1. P —कट्टथहिं गिक्टकट धिड्ड ट O follows P but reads गिकिट गिकिट for गिकट.
2. This is a ताल of 5 मात्राs, also described in भरता० ७ ४८७ and स० चूडा०, p 18, no 89. Also, स० रत्ना०, ५ ३००.
3. P.—धिगिता धिद्द थुगुथुगु धिद्र थउटँ
   O.—धिगित द्दिदै थुगुलुगु धिद्दै थउट
4. This is a ताल of 5 मात्राs There is no such ताल in भरता० or स० चूडा० The उत्सव of स० रत्ना० ५ ३०२ (ल्घुप्लुतावुत्सव स्यात्) is different.
5. H. & K —सरले
6. P. and O.—टिगधिक्कथउगा । कथुगत कथउ धितक्थुगा
7. This is a ताल of 6 मात्राs cf ' गुर्वोर्मध्ये चाचपुटे ल्घुद्वन्द्व प्रकीर्तितम् ।

[1]त्रिभिन्नाभिधताले तु सरलश्च गुरु प्लुत ॥ ७२ ॥

[2]थर्यो । थरकुट्टथाहि । गिथद्रिगिथा

। ऽ ऽ

इति त्रिभिन्न[3] ॥ ४२

ताले परिक्रमे ज्ञेय द्रुता लश्च गुरुद्वयम् ।

[4]तत्त । तगि धगि तथउता तद्रें

० ० । ऽ ऽ

इति परिक्रम[5] ॥ ४३

[6]विज्ञेय उद्घट्टताले गुरूणा त्रितयेन च ॥ ७३ ॥

त्रगड । नगड । तद्धि धिक्ड दगड धिद्धि कथउ । धिकथउ द्रें

ऽ ऽ ऽ

भरता० ५ ४३७ गुर्वघु गुरु इस भवाचपुटाभव । स० चूडा०, p 10, no 2 There is no चाचपुट in सं० रत्नाकर

1 P —त्रिभिन्नाभिताल

2 P —था थरकुट्टथाहित थाहृगि था O reads थौं for था in P

3 cf —स० चूडा०, p 11, no 18, भरता० ५ ४४५, and स० रत्ना० ५ २६८ This is a ताल of 6 मात्रा s

4 P —तत्तगिधिकथउकथउतद्रें ० ० ऽ ऽ O reads धिगि for धिकि of P

5 This is a ताल of 6 मात्रा s But the परिक्रम of भरतार्णव is of 5 मात्रा s cf —परिक्रम द्रुतद्वन्द्व मगणान्तरम् । भरता० ५ ४४१, but सं० चूडा० agrees with our text, cf —परिक्रम द्रुतद्वन्द्व यगणानन्तरम् ॥ सं० चूडा० p 11, no 15 Possibly, the भरतार्णव reading needs emendation The सं० रत्ना० calls it चन्द्रर्ष and परिक्रम, cf —द्रौ यगणस्तथा । चन्द्रकलाऽन्यथैव पर्याय स्यात्परिक्रम ॥ सं० रत्ना० ५ २६४ The चन्द्रर्ष of सं० चूडा० is identical with its परिक्रम Same is the case with भरता० ५ ४४९

6 P omits the definition etc , and simply reads—ऽ ऽ ऽ उद्घट्ट O reads the text but the पाट s are different The पाट s acc to O are —त्रगड नगड तद्धि कथउ धिक्ड दगड धिधिग धउधिक द्रें

इति उद्घट्टताल[1] ॥ ४४

सचतुष्क लघुश्चेन द्रुतौ गो वनमालिनि ।

तक थुगु धिद्धि कथुगतत्ता कथुगत्ता नग झिगि झें[2]

० ० ० ० | ० ० ऽ

इति वनमाली[3] ॥ ४५

कन्दर्पाभिधताले तु [4]खत्रय मरलो गुरू ॥ ७४ ॥

[5]तत्तत । तद्दें सहि सहि कद्द ग्यविद्दर्थो

० ० ० | ऽ ऽ

इति कन्दर्प[6] ॥ ४६

[7]वक्रयुग्म लघुद्वन्द्व-ताले स्यात्कोकिलप्रिये ।

[8]डिंखखु डें डिंखखु डें गणगता द्रुगझिगि

1 This is a ताल of 6 मात्राs also in भरतार्णव, ७४३९ The स० चूडा०, often gives almost identical definitions of तालs following भरतार्णव. Thus it reads उद्घट्टे मगणस्वेव । स० चूडा० p 10, no 5, the text being the same in भरता० There is no tala of this name in स० रत्ना०

2. P —तक थुगु धिक थुगुना धिद्धि तग गि गिं ग O reads—तक थुगु धाधिजग झिझि झ

3 This is a ताल of 6 मात्राs The वनमाला of भरता० is of 7 मात्राs cf —वेदद्रुतार्गे दयुग गुरु प्रान्ते निवेशित । वनमाला भवेत्ताली गदित शास्त्रवेदिभि ॥ ॥ ४४९ ॥ Same in स० चूडा०, p 12, no 26

4 P —खद्वय This reading would make कन्दर्प & पराक्रम identical in our text see also notes on पराक्रम above

5 P.—तत दृ पहि पहि कद खासद्र्था ० ० । ऽ ऽ O reads तत्तत०

6 कन्दर्प of भरता० ७४४१ and स० चूडा० p 10, no 10 is like पराक्रम of our text

7. P —गुरुद्वद्व लद्वद्व

8 P —गणगण द्रुग भिभि डिंगुगु म भिंगुगु झ O —गणगण द्रुग ।टाग डिंगुखुग

गणगुण द्रुगडिगि डिगुदु । झ झिंगुदु झ

S S । ।

इति कोकिलप्रिय[1] ॥ ४७

[2]खद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

[3]थुरिगण तत्त तद्रथु । तद्रथु तद्दं

० ० । । । S

इति मकरन्द[4] ॥ ४८

मुकुन्दताले सरला खचतुष्क गुरुस्तथा ।

[5]तथो । तथो । तकिकिथों थुउ तकिक्तिद्धि । द्धिद्धि टिगुदं

। । ० ० ० ० S

इति मुकुन्द[6] ॥ ४९

गुरविन्दुचतुष्क च गुरु म्युबिन्दुमालिनि ॥ ७६

[7]टगुद्दि तत्त धिद्धि द्धिटगुद्दि ध

S ० ० ० ० S

---

1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf —कोकिलप्रियताले स्यात्क्रमाद्गुरुल्घुप्लुता ॥ भरता० ७४६५ and स० चूडा०, p 14 no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf श्रीकीर्तिमहक ताले गुरुद्वन्द्व ल्घुद्वयम् । भरता० ७४६६ and स० चूडा०, p 14 no 54

2 H & K —खद्वय त्रय गत्र O —खद्वय लद्वय गश्च

3 P —थुद्दिगण तत्त द्दं ता द्दै O —थुद्दगण ततत्त थ्र तद्दं

4 A ताल of 6 मात्राs cf —मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लत्रयश्च गुरुस्तत । भरता० ७४५८ स० चूडा०, p 13 no 42 The मकरन्दक of स० रत्ना० ५ २८२ omits the last *guru* and is thus a tala of 4 मात्राs only

5 P —थों थउ ताकक्कि तद्धे द्धिद्दु टं O —था थउ तकिक्त तद्धि धिगु ट

6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरतार्णव, cf —मुकुन्द सहकताले ल्घुानंद् ल्घुर्गुरु । अथा ल्घ्वानि गुर्वन्त भवेद्द्रुतचतुष्टयम् ॥ भरता० ७४७४, स० रत्ना०, ५ ३०७

7 P —ततत्त तकुटि तत्त । धिद्धिद्धटगुद्ध ।धाद्ध O —ततत टद्दुटि तत्त धिद्धद्धि टकुटि धं

इति बिन्दुमाली[1] ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

[2]धिद्विगि कथुता धिद्विगि टें थउ । धिद्धि टें

। । । । ऽ

इति कन्दुक[3] ॥ ५१

[4]लघुर्गुरू लघुश्चैव ताले श्रीकीर्त्तिसञ्ज्ञके ॥ ७७ ॥

[5]तन्निधिक्किथं थउ । धिद्विगि थउत टें

। ऽ ऽ ।

इति श्रीकीर्त्ति[6] ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्कं लौ ताले[7] स(श)रभलीलके ।

[8]त्झें त्झें । थद्दिगि थद्दिगि थउ । झेंथुझें

। । ० ० ० ० । ।

इति स(श)रभलील[9] ॥ ५३

---

1 A ताल of 6 मात्राs also in भरता०, ७४६६, स० चूडा० p 14, no. 55, and म० रत्ना० ५ २८३

2. P and O.—धिद्विगि धिद्विगि ट थउ धिद्धि टें

3. A tala of 6 मात्राs It is called कर्पुक in भरता० ७४७५, and कन्दुक in स० चूडा० p 16, no 70 and स० रत्ना०, ५ २९०

4 १ P —लाक्द्वय लघुश्चैकस्ताल० The symbols given are ऽ ऽ । H — लघुर्गुरुर्लघु० But since the symbols given are । ऽ ऽ । I have emended the reading above The P. reading is rejected. This is a ताल of 6 मात्राs

5. P — ता धिक्किथा थउ धिद्धि थउ O reads धिद्विगिथउ for धिक्किथउ

6. A tala of 6 मात्राs In भरतार्णव, ७४६६, and स० चूडा० p 14, no 54, it is ऽ ऽ । । instead of । ऽ ऽ । of our text स० रत्ना० ५ २८३ also shows ऽ ऽ । ।

7. P —द्रुतचतुष्क च लघु H — लौ द्रुतचतुष्कं लौ ताले०

8 P — ता टें धिक्कथ गाधि द्र O —झ झ थद्दिगि थद्दिगि थउ झ

9 A tala of 6 मात्राs The भरता० ७४५४ reads—लघुद्रुतचतुष्कलौ स्याता शरभलीलके । = । ० । ० । ० । ० । । (8 मात्राs) whereas the editor

गणगुण द्गगडिगि डिगुपु । झ झिंगुपु झे

ऽ ऽ । ।

इति कोकिलाप्रिय[1] ॥ ४७

[2]खद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

[3]धुरिगण तत्त तद्धगु । तद्धगु तंद्र

० ० । । । ऽ

इति मकरन्द[4] ॥ ४८

मुकुन्दतारे सरलं स्वचतुष्क गुरुस्तथा ।

[5]तथो । तथो । तकिकिथों थुउ तकिकितद्धि । द्धिद्धि गिगुंटे

। । ० ० ० ० ऽ

इति मुकुन्द[6] ॥ ४९

गुरबिन्दुचतुष्क च गुरु स्याद्बिन्दुमालिनि ॥ ७६

[7]टगुद्दि तत्त धिद्धि द्धिटगुद्दि धें

ऽ ० ० ० ० ऽ

---

1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf—कोकिलप्रियताले स्यात्कमाद्गुरुलघुप्लुता ॥ भरता० ७ ४६५ and स० चूडा०, p 14, no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf श्रीकीर्तिनामक ताले गुरुद्वन्द्व लघुद्वयम् । भरता० ७ ४६६ and स० चूडा०, p 14, no 54

2 H & K—खद्वय प्र१ गश्च O—खद्वय लद्वय गश्च

3 P—धुद्दिगण तत्त द्रै ता द्रै O—धुरगण तत्तभ धै तंद्र

4 A ताल of 6 मात्राs cf—मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लत्रयश्च गुरुस्तत । भरता० ७ ४५८ सं० चूडा० p 13 no 42 The मकरन्दक of स० रत्ना० ५ २८२ omits the last *guru* and is thus a tala of 4 मात्राs only

5 P—थों थउ ताकिकि तद्दे क्षिद्दगु टे O—था थउ तकिकि तद्धि धिगु ट

6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरतार्णव, cf—मुकुन्द सञ्ज्ञकताले लघुबिन्दू लघुर्गुरु । अन्या लघ्वादि गुर्वन्त भवेद्बिन्दुचतुष्टयम् ॥ भरता० ७ ४७४, स० रत्ना० ५ ३०७

7 P—तत्तत्त तकुटि तत्त धिद्धिद्धटकुटि धिद्धि O—तत्तत्त टकुटि तत्त धिद्धिद्धि टकुटि धें

इति बिन्दुमाली[1] ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चेकस्ताले कन्दुकनामनि ।

धिद्गिगि कथुत्ता धिद्गिगि टें थउ । धिद्धि टें[2]

। । । । S

इति कन्दुक[3] ॥ ५१

[4]लघुर्गुरू लघुश्चैव ताले श्रीकीर्तिसञ्ज्ञके ॥ ७७ ॥

[5]तकिधिकिदथ थउ । धिद्गिगि थउत टें

। S S ।

इति श्रीकीर्ति[6] ॥ ५२

लो च द्रुतचतुष्कं लौ ताले स(श)रभलीलके ।

[8]चझें चझें । थाहुगि थहिगि थउ । झेंथुझें

। । o o o o । ।

इति स(श)रभलील[9] ॥ ५३

---

1 A ताल of 6 मात्राs also in भरता० ७ ४६६ सं० चूडा० p 14 no 55 and सं० रत्ना० ५ २८३

2 P and O — धिद्गिगि धिद्गिगि ट थ्र थि द्ध टै

3 A tala of 6 मात्राs It is called कदुक in भरता० ७ ४७५ and कन्दुक in सं० चूडा० p 16 no 70 and सं० रत्ना० ५ २९०

4 १ P — लगद्वय लघु रिस्ताले० The symbols given are S S ।
H — लघुगरुघु० But since the symbols given are । S S । I have emended the reading above The P reading is rejected This is a ताल of 6 मात्राs

5 P — ता तिकिधा थउ धिद्दक थ O reads धिद्गिगथउ for धिद्गिथउ

6 A tala of 6 मात्राs In भरतार्णव ७ ४६६ and सं० चूडा० p 14 no 54 it is S S । । instead of । S S । of our text सं० रत्ना० ५ २८२ also shows S S । ।

7 P — लचतुष्क च लघु H — लो द्रुतचतुष्कं लौ ताले०

8 P — ता द । मकथ गाधि द O — थ झ थहि ग थहिगि थउ झ

9 A tala of 6 मात्राs The भरता० ७ ४५४ reads—लघुद्रुतचतुष्कं लौ स्यात्ता शरभली के । — । ० ० ० ० । । (8 मात्राs) whereas the editor

सप्तमात्रिकतालानामथ वक्ष्ये समुच्चयम् ॥ ७८ ॥

राजचूडामणिर्नान्दी श्रीनन्दनचतुर्मुखौ ।
नारायणो दीपकश्चामीषा लक्षणमुच्यते ॥ ७९ ॥

राजचूडामणौ लाना त्रय खद्वितय लगौ ।

[1]थों । ता । तकिथउ । धिटें । थर्हि तवह्रद्धिथर्हा

। । । ० ० । ऽ

इति राजचूडामणि[2] ॥ ५४

नान्दीताले च निःशेय लो द्रुतौ लो गुरुद्वयम् ।

[3]रत्थुगणि । थुरगु । तर्द्धी तर्द्धी । तगि धगि थुग ता

। ० ० । ऽ ऽ

इति नान्दीताल[4] ॥ ५५

[5]गुरुर्लघू प्लुतश्चैव ताले श्रीनन्दनाभिधे ।

[6]थुदिगणन्दो । झझिगिदा । तद्धिकिथउ टें

ऽ । । ऽ̂

---

of स॰ चूडा॰, p 13, no 31 suggests लघुंत for लघुत & takes it = । ० ० ० ० । । (5 मात्राs) The आदिभरत quoted in ft note in the edition of भरतार्णव, p 226 shows—लघुद्रुतचतुष्कं स्यात् हस्ते हरभस्मिके ।

1 P — थिंद्दे थाह कड्डह्र थन्द हीं O — धा ता गड धिड् थहिँ वड् थर्हा

2 This is a group of ताल्s having 7 मात्राs each as stated in ५.78 The राजचूडामणि of भरता॰ ७ ४४७ and सं॰ चूडा॰ p 11 no 22 is = ० ० । । । ० ० । ऽ a ताल of 8 मात्राs also in स॰ रत्ना॰ ५ २६८.

3 P — रत्थु गणि थुरगु तर्द्धा तर्द्धी तगि धिगि थुगुता

O — थुंगणि थुगुणर्द्धी तकि धिगि थुगुता

4 cf सं॰ चूडा॰, pp 15-16, no 68, भरता॰ ७ ४७३, and स॰ रत्ना॰ ५ २८८ The नान्दी of last two texts is of 8 मात्राs, of the first probably of 7 मात्राs

5 H — गुरुर्लघुप्लुतश्चैव P — गुरुर्लघुप्लुत But as both H & P give symbols—ऽ । । ऽ̂ the text must have read गुरुर्लघू प्लुतश्चैव

6 P — थुदिगण ना झि झिगिनी तद्धिकथउ टें

O — थुदिगण दी नझझ(?) कथउ टें.

इति श्रीनन्दन[1] ॥ ५६

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरु ॥ ८१ ॥

[2]नहि पहि तिकुट पहि । थरिगि दट्गुण

तिकुट पहिता । पहिथउधिट्टे पहिथउ

।।S।S

इति चतुर्मुख[3] ॥ ५७

[4]नारायणे द्रुतद्वन्द्व जगणश्च गुरु क्रमात् ।

[5]तकिकि । धिगिगत्ता । तत्थों तत्थों । तकिड तकि ।

थुरुगु थुरगु ता द्रें

०० । S । S

इति नारायण[6] ॥ ५८

[7]गिणि गिणि खुता झि झें । दुग झिगि झें

खुखुद झें

००।।SS

इति दीपक[8] ॥ ५९

निन्दुयुग लघुद्वन्द्व गुरयुग्म च दीपके ।

1 cf — भरता० ७४१० and स० चूणा० p 18 no 95 Also, स० रत्ना० ५२९९

2 P and O — नहि सहि ति कुट सहि थिट्ट सहि थउटे

3 The चतुर्मुख of स० चूणा०, p 17, no 80, and भरता० ७४८२ is = । S । S The former gives a second varietes of S only, the latter shows a variety — । । । S स० रत्ना० ५२५५ gives one type of । S । S only

4 P — नायण

5 P — ताक्काङ्क धिगिना तथा तथा ताकिन तार थुरगु थरगु ण द्रें
O reads थुरगु ता द्रीं for थरगु ण द्रें of P

6 Called रामनारायण in भरता० ७२८८ and स० चूडा०, p 18 no 91, also in स० रत्ना० ५२९८

7 P — गिण गिण गुगु ता झि झि दुग झिगि झें खुखुद झ्म
O — गिण गिणि गु गु ता झि यें दुग झिगि झ खुखुद झें

8 cf — कुन्द्वन्द्व लघुद्वन्द्व गुरुद्वन्द्व च दीपके । भरता० ७४७२, and स० चूणा०, p 15 no 65 Also see स० रत्ना०, ५२८५

[1]चच्चत्पुट सिंहनादो जयश्रीर्नयमङ्गल ।
श्रीरङ्गो हसनादश्च स्युरमी अष्टमात्रिका ॥ ८३ ॥

[2]चच्चत्पुट स विज्ञेयो यत्र स्यात् तगण प्लुत ।

[3]द्रें थउ । गथउ । गाधिक् कथउ धिद्धि किथउ
तद्रि क्थउ द्रें

ऽ ऽ । ऽ

इति चच्चत्पुट[4] ॥ ६०

सिंहनादे विधातव्य स्थुर्गुरुयुग स्गौ ॥ ८४ ॥

[5]तत्तगिधु द्रहिधुगाधिद्धि । तक्कट धिक्कट धु ।
थहित्थहि गिथां

। ऽ ऽ । ऽ

इति सिंहनाद[6] ॥ ६१ ॥

जयश्रिया तु [7]रगणाद् व्यापकश्च तथा गुर ।

[8]तरि दों घटि । गणटे । तक्क । धिक्कट
ग्गिधिता करथउ । ट

ऽ । ऽ । ऽ

---

1 H and O — चच्चपुट
2 H — चच्चपुट
3 P — द्रें थउ गथउ गाधिक थउ गिग धिद्रें O — द्रथउ व थउ गाधिकथउ द्रीं
4 A tala of 8 मात्रास cf भरता० ७ ४३७ and सं० चूडा०, p 10 no 1 चच्चत्पुट is not listed amongst देशीतालs by सं० रत्ना० but it has discussed it as a मार्गताल, cf सं० रत्ना० ० १७ २० cf also भरतकोश p 196
5 P — तत्त द्रहि धुग गिद्धि तकट धिक्कट थउ थहिं थहिं गिथा O reads किथीं for गिथीं of P
6 A tala of 8 मात्रास cf also भरता० ७ ४५३, and सं० चूडा० p 12, no 32 see also सं० रत्ना० ५ ४३३
7 H & K — नगणा द्व्यापकश्च
8 P — दों धग्गिण टें गिकट धिरकट ग्गिधिथउ टें । ऽ । ऽ । ऽ । O reads ग्गिधिथउ टें and ऽ । ऽ । ऽ for ग्गिधिथउ टें etc of P

इति जयश्रीताल[1] ॥ ६२

जयमङ्गलताले तु कर्त्तव्यं सगणद्वयम् ॥ ८५ ॥

[2]तत्तिधिता । धिङ्गथउ । क्रिडि क्रिडित ।

रत्थुगिणि । तकिथउ गणगण द्रें

। । ऽ । । ऽ

इति जयमङ्गल[3] ॥ ६३

[4]सगणात् प्लुतश्चैव ताले श्रीरङ्गसञ्ज्ञके ।

[5]धिग्दितकि । थुग्डिदिगि । थुगुतक्किता ।

तत्तत । तट्कुटि धिटि टें

। । ऽ । ऽ̂

इति श्रीरङ्ग[6] ॥ ६४

हंसनादे लघुमध्यङ्गौ[7] द्रुतयुग्म प्लुतस्तथा ॥ ८६ ॥

[8]तत्तकट । धिकट थांहृ त्थुग थांहृ

थांहृं गुथ । तत्ता । धिंद्धिद्रें गगंट

---

1 A tala of 8 मात्राs cf —रगणा त्र गुरुश्चैव जयश्रारिति कथ्यत । भरता० ७४५७ The जयश्री of स० चूडा०, p 13, no 38 is different, but the text does not seem to be certain Also see, स० रत्ना० ५ २८२

2 P and O —ताकधिङ्गथउ किाड किडि तरत्थु ।गणि ताक्थउ

3 This is a tala of 8 मात्राs, also in भरता० ७४६०, स० चूडा० p 14 no 45 Both the texts show exactly identical definitions Also see, सं० रत्ना० ५ २८०

4 P —सगणाप्लुत० O —सगणात्प्लुत०

5 P —धिाग्ड ताक थुाग्ड ।दगि थुग्र ताक ता तत्त टट कुटि धिद्धि टें
O —।धगिड तकि थोंग्डि दिगा थुगु तागि तातत टउुग्टि धिाद्ध द्र

6 A tala of 8 मात्राs cf —श्रीरङ्गसञ्ज्ञक ताळे सगणौ प्लुतौ मतौ । भरता० ७४६३, and स० चूडा० p 11, no 12 also see स० रत्ना० ५ २५५

7. H & K —लघुमध्यग० । O reads सिंहनाद for हंसनादे

8 P —तत्तक ।धक्ट थांहृ त्थग तत्त धिाद्ध द्र गणगण टे । । ऽ ० ० इति हंसनाद ॥
O —ततक्ट धिक्ट थांहृ थांहृं त्थुग तत्त धिाद्द द्रें गलगणट ऽ ० ० ऽ इति हंसनाद ॥

।ऽ००ऽ

इति हसनाद[1] ॥ ६५

साम्प्रत ते च भण्यन्ते ताला[2] ये नवमात्रिका ।
जयतालो वसन्तश्च रङ्गोद्योतनसज्ञक ॥ ८७ ॥
जगणाल्लो द्रुतौ पश्च जयताले प्रकीर्तिता ।

[3]थुगुतकि नगझिगि । ता धिंटें । द्रगणता ।
थुगिता । धिद्धि । नग झिगि दुग झिगि द्रै

।ऽ।।००ऽ

इति जयताल[4] ॥ ६६

वसन्तताले विजयो[5] नगणो मगणस्तथा ॥ ८८ ॥
[6]तद्धि । कथउ । धिद्धिकद्धिच्छ(?क?) थउ ।
गाधिंटें । थउधिंटें

।।।ऽऽऽ

इति वसन्त[7] ॥ ६७

रङ्गोद्योतनताले तु मगणाल्लप्लुतावपि[8] (मगणो ल्प्लुतावपि) ।

---

1 A tala of 8 मात्राs also in भरता० ७ ४५३ and in स० चूडा० p 12 no 31 Also see स० रत्ना० ५ २७३

2 P —ताल्य न च मात्रिका । O —ताग य न च मात्रृका ।

3 P —थुगु तकि नग झिगि ता टड द्रगण धिद्धि नग झिग दुग झिगि द्र O follows P

4 A tala of 9 मात्राs The भरता० ७ ४६२ has a जयताल of 10 मात्राs—।ऽ।।।००ऽ स० चूडा० p 14 no 48 gives the same definition as the भरताणव But स० रत्ना०, ५ २७२ makes it—।ऽ।।००ऽ as in our text

5 P —विनयौ

6 P —तद्धिकथउ धिद्धिकथउ गाधट धिंटं थउ गाडट O omits the whole definition and a major part of पाटs except थउ धाधंटें ऽऽऽ इति वसन्त ॥

7 A tala of 9 मात्राs cf —वसन्तताले कतव्या नगणा मगणस्तथा । भरता० ७ ४८५ स० चूडा० p 17, no 84

8 P —मगणा ल्प्लुतावपि । O —मगणाल्प्लुतावपि ।

[1]ॐ धुधुक ता धुक नग झिगि धुधुदु धुदु दधुगा
नगदुग झिगि झिगि ॐ
ऽ ऽ ऽ । [2]

इति रङ्गोद्योतन[3] ॥ ६८

तालानथ प्रवक्ष्यामि दशमात्राधिकान् यति ॥ ८९ ॥

रङ्गप्रदीपनाख्यस्तु पर्वपितापुत्रकस्तथा ।
पार्वतीलोचनश्चैव सिंहविक्रीडितोऽपि च ॥ ९० ॥

'रङ्गप्रदीपने' ये) ताले गुरू लघुर्गुरु प्लुत ।

[4]तत्थुट थदि गिडिदि गिडिदि थदि थें झ झिगिदथों ।
किडि किडि दथउ थों ।
ऽ ऽ । ऽ ऽ̄

इति रङ्गप्रदीपक[5] ॥ ६९

पर्वपितापुत्रके ताले प्लुतान्त्य [6]मगणप्लुतौ ॥ ९१ ॥

[7]झें नन्त सिण नम्वि रिकट्टुग झिगिता ।

---

1. P and O – [illegible] नग झिगि [illegible] नग झिगि दुग झिग झ
2. A tala of 10 मात्रा though included in the group of talas of 9 मात्रा cf [illegible] । भरता० ७ ४४७ and सं० मुक्ता० p 11, no 23 also see सं० रत्ना० ५ ३११
3. P – [illegible] O omits १ 90
4. P – [illegible] ऽ ऽ ऽ ऽ̄ इति रङ्गप्रदीप ॥
   O – [illegible]
5. A tala of 10 मात्रा But in भरता० ७ ४५२ ([illegible]) it is of 9 मात्रा – । । ऽ ऽ ऽ The text may be incorrect, since सं० मुक्ता० which usually follows भरता० reads – [illegible] । सं० मुक्ता० p 12 no 30 thus making it = ऽ ऽ । ऽ ऽ̄ Also see सं० रत्ना० ५.३११
6. H & K – [illegible]
7. P – [illegible]
   [illegible] ऽ̄ ऽ ऽ ऽ

ततन्ट धिद्धिक्ट । दगड दगड ता ता
धुधुता झिझिझिं
ऽऽऽऽऽ

इति षट्पितापुत्रक[1] ॥ ७०

[2]मगणाल्लो द्रुतो गौ च पार्वतीलोचने द्रुतौ ।

[3]टखुझि टखुझि टकुझि गुटखुटि गिदिगिदिदिथा
ददरथों ततरथों तकि धिकि । थुदिगण धिद्धि
थथ उदिगण तत्त
ऽऽऽ।०ऽऽ००[4]

इति पार्वतीलोचन[5] ॥ ७१

O —झें नस दिण गन ।ख — —धुग तागा ता। तत कट धि धिकट दग झा धुधु ता नि झि झ ऽऽऽऽऽ

1 This is a tala of 12 मात्राs The षट्पितापुत्रक of भरतार्णव, also of 12 मात्राs is however different षोडेषा गरनार्णव षट्पितापुत्रक स्मृत । भरता० ७४३८, also in स० चूडा० p 10, no 3 There is no such tala in स० रत्ना०

2 H. & K —मगणा लौ द्रुतौ

3 P —टखुसि टुटुझि टखुमि गु झुडि गिदि गिन्दि दथों ना दथों तथि धिकि थुदिगण तत ऽऽऽ०।ऽऽ००
O —टखुझ टखुर्मि टखुमि कुट झुाद गिदि गिन्दि त्था तवि धिकि थुदिगण थउदिगण तत्त

4 H. & K —ऽऽऽ।।०ऽऽ

5 This is a tala of 12½ मात्राs if P. reading is accepted but if with H, we take two लघुs after मगण it would be of 13 मात्राs Obviously, the scribe of H has forgotten to add ०० after ऽऽऽ।।०ऽऽ

The पार्वतीलोचन of भरतार्णव, ७४८९ is—००।।००ऽऽ।।।।ऽ।।, a tala of 16 मात्राs The स० चूडा० p 18, no 93 gives two varieties and since the second variety of स० चूडा० shows ऽऽऽ।ऽऽ०० the reading मगणाल्ल of P is preferable It must however be remembered that the second variety of स० चूडा० is of 12 मात्राs omitting one द्रुत in the middle The पार्वतीलोचन of स० रत्ना० ५ २९६ is—ऽऽऽ।ऽऽऽ००

सिंहविक्रीडिते ताले लो पगा यगणाल्प्लुत ॥ ९२ ॥

[1]ततनता । धिधिधिद्धि झें थर्हि कथउ । गत्थउगा ।
तकुट दाता । मकट् थुगा । नग थुगत्ता । ततग्ट
धिद्धिकुट । द थिरगि द थिरगि द्रों
।। ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

इति सिंहविक्रीडित[2] ॥ ७२

पूर्णचन्द्राभिधस्ताल स्थित्या चन्द्रकलाकृति ।
द्रुतमाने द्रुतैर्ज्ञेयो लघुभिस्त्रिंशन्मात्रिक ॥ ९३ ॥

एको द्वौ च त्रयश्चैव चत्वार पञ्च च क्रमात् ।
एव च [3]व्युत्क्रमेणैते द्रुतास्तु लघवोऽथवा ॥ ९४ ॥

[4]ततता । तगधिगि ता । तग धिगि थउँद्र ।
नग झिगि दुगगि ता । झिझि नग्ग त्थिण ।
झें तउुग पुपु ता झिझिगिद्रि थिधि ता ।
लघुभिश्च ॥

इति पूर्णचन्द्रताल[5] ॥ ७३

1 P —झ थर्हि कथउ कथउ गा ता ता ततग थुग ततग कटाथाड कटद धिगगद धिरगिगें । । ऽ ऽ ऽ ऽ इति सिंहाविक्रान्ति ॥
O follows P but reads कथउ only once, and gives । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ following H.

2. This is a tala of 15 मात्राs The सिंहविक्रीडित of भरता० ५ ४४८ is a ताल of 19 मात्राs— । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ The न० चूणा० p 12, no 25 makes it a ताल of 17 मात्राs by adding ऽ at the end of the type given by our text The स० रत्ना० ५ २७२ gives yet another variety of 24 मात्राs

3 H & K —त्वैं च वा क्रमेण

4 P.—ता तता तगधिग ता तग गग थउ द्रैं नगझिगि दुगगगि ता झि झि नग्ग त्थिण झें तउुट पुपु ता झगझिगि थिधि ता । लघुभिश्च ॥ O reads झगझिगा द्रैं ता at the end and follows P otherwise

5. This is a tala of either 15 + 15 द्रुतs or 15 + 15 लघुs i e of 15 or 30 मात्राs respectively. There is no such tala in भरतार्णव,

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पश्चिमान्तिकः ।
¹तालरत्नाकरं नाम तस्यास्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥ ९५ ॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नयौ नो नममा यभौ ।
यभौ तौ यगणश्चैव जगणाच्च गुरु क्रमात् ॥² ९६ ॥

³ताकि धिक थुग धिद्धि । दैथउ । तकथुगु धिकि ।
थुगि थुदाँ । तत्ता । दिरि गिडि दत्थुउ गत्थउ गा दिगि ।
थुग थुंग थौं । गत्थउ धिगि तगि ता । कत्थउ गा ।
तकि धिगि थुगु ता तत था । किट कट दथौं ।
थुग किथु गुगण झिगि दुग झिगि झिझ्झें ।
गण गण दुग झिझझिगण दुगझि दुगझिगि
झें झिं धुधु । डिं धुधु । धुधु ताझें । णगझिगि झें ।

सं० चूडा० or सं० रत्नाकर. But cf the following from Bharata-kośa, p. 376—
पूर्णताल —देशीताल
एकायेकान्तनौ वृद्धिहासाभ्यां क्रमतो द्रुतैः ।
बीजपूराकृतिधरैः पञ्चविंशतिसङ्ख्यकैः ।
पूर्णतालः समादिष्ट पूर्णविश्रम्भरावृता(त) ॥
—कुम्भः

1. P.—तालरत्नावरनामतस्यास्माभिः०
2. H.—पृथ्वाकुण्डलताले स्युर्नयौ नौ नममायभौ ।
यभौ तौ यगणश्चैव जगणाश्च गुरु क्रमात् ॥
O.—reads नयो तो न समायभौ in v. 96b P.—नयौ तौ नममायभौ०
The Bharatakośa, p. 380 quotes vv. 95-96 as below :—
पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पश्चिमान्तिकः ।
तालरत्नाकर नामे(मै)तस्यास्माभि प्रतिष्ठितम् ॥
पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नौ यस्तो ननमायनौ ।
यतौ तौ यगणश्चैव जगणाच्च गुरुः क्रमात् ॥
I I I, I S S, S S I, I I I, S S S, S I I I S S, S I I, I S S, S I I, S S I,
I S S, I S I, S-४० गुरव, २० लघवः
—सुधा(कलश)
3. P.—तकि धिकथुगु धिद्धिँ थउ तक थुगु भिकि थुगि थउ दां तत्त दिरि गडि दत्थउ गत्थउ गा । गदिगि दिगि थुगु थुगु थों गथउ धिगि तगिता (तागिता in O.) कत्थउ गा तकि धिगि थुगु ता ता तत्ता । किड किड दथौं (किट किड दौंदथौं in O)

तत्त । तत्त । तग धिगि कि तत्त । गधिकि ततत्त ।
तहि खहिं त्तिकुट थहि थहि थरि थरि गि ।
तग थुगु धै द्धं टें द्रें

।।।। ऽऽऽऽ ।।।।। ऽ।। ऽ।।। ऽऽऽ।।।
ऽऽऽ।। ऽऽ। ।ऽऽ ।ऽ

प्रस्तारजाश्च ये ताला [1]ससङ्ख्यानिर्मिताश्च ये ।
तालरत्नाकरत्वात्तेऽमुष्मिन्सोपाश्रया कृता ॥ ९७ ॥

इति पृथ्वीकुण्डलताल[2] ॥ ७४

इति सोपाश्रयस्तालसमुच्चयो निर्णयः ॥

सङ्ख्यादियुक्त कलितैन्तसार प्रस्तारविस्तारममु विदित्वा ।
यो वेत्ति सोपाश्रयतालमान सङ्गीतविज्ञेषु स एव धन्य ॥ ९८ ॥

इति मलधारगच्छमण्डनश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचित स्वोपज्ञ सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धार प्रस्तारादिसोपाश्रयतालप्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय[3] ॥ छ ॥

थुग थुधु गणग (गि in O) झिगि दुग त्गिगि झिङ्गें । गण गण दुग झिदुग (झिंगण दुग in O) झिाग थ झिं घुघु डिं घुघु घुघु ता थ णग (णग) झिाग थ तत्त तत्त ताग धिगि तत्त नग (ताग in O) धिाग ततत्त तहिं पहि त्तिकुट थहि थरि थरि गितगथु मुद्र (थक थुग द्रीं in O) ।।।।ऽऽऽऽऽऽ ।। ।।ऽऽ ऽऽ ।।।ऽऽऽ ।। ऽऽऽ ।।ऽऽ।। ऽऽऽऽ।ऽ।

The मात्राs in O are —।।।।ऽऽऽऽ ।।।ऽऽऽऽ ।।।ऽऽऽ ।।। ऽऽऽ।। ऽऽ।। ऽ।ऽ

1 P —ससज्ञानिर्मिताश्च०

2 There is no such tala in भरता० स० चूडा० or स० रत्ना० This tala of 60 मात्राs according to v 95 of text is called तालरत्नाकर by Sudhakalasa who probably introduced this tala just as Sarngadeva introduced a tala after his own name in his सं० रत्ना० ५ ३११

3 O reads the colophon as— इति सङ्गीतोपनिषत्सार प्रस्तारादिसोपाश्रयी तालप्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

यो [1]वीतरागस्य परात्मनोऽपि
गुणानुबद्धं[2] गणरागशुद्धम् ।
पुण्यैकलोभात् परया च भक्त्या
गायेत्सुगीतं स तु मुक्तिगामी ॥ १ ॥

उद्ग्राहादौ ध्रुवपदे तथाऽऽभोगे गणा[3] शुभाः ।
निधेया शुभदास्ते हि गीतकर्तुं[4] प्रभोरपि ॥ २ ॥

के गणाः कुत उत्पन्नाः किंरूपाः किंफलप्रदाः ।
किंदेवाः कथमुच्चार्याः किंचिन् तल्लक्ष्म तूच्यते[5] ॥ ३ ॥

सृष्टिपालनसंहारकर्तारो भुवनत्रये ।
ब्रह्म विष्णु हरास्तेऽतो [6]विश्वं विश्वं त्रयात्मकम् ॥ ४ ॥

सर्वशुक्रमयो ब्रह्मा विष्णुर्मांसमयः स्मृतः ।
शम्भुश्चास्थिमयो देहे पिण्डेष्वेवं (पिण्डश्चैवं[7]) त्रयीमयः ॥ ५ ॥

एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः[8] ।
एकैव हि त्रयीभूता त्रयी चाप्येकता गता[9] ॥ ६ ॥

अतस्तत्त्रयसंयोगान्मूर्तयोऽष्टौ विजज्ञिरे ।
पृथ्व्यप्तेजांसि वायुः खं सूर्यचन्द्रात्मलक्षणाः ॥ ७ ॥

---

1 P.—गीतरागस्य. 2 P.—गुणानुविद्धं
3 H & K—गुणा. 4. P.—च गीकर्तुं
5 P.—किञ्चिल्लक्ष्मसूच्यते । 6 P.—विश्वं विश्व H. & K.—विश्वविश्वं
7. P.—पिंड चैव.
8 H. & K—°महेश्वर । P.—विष्णुमहेश्वरा ।
cf : Brhaddesi, p. 21. — तथा चाह नारदः—
देवकुल्येमुख्यता षड्जगान्धारमध्यमा ,
एतेषां देवता ज्ञेया ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ॥
9. H & K—गता ।

पृथ्व्यादिपञ्चभूतैर्युक् सूर्यचन्द्रात्ममंयुतम् ।
नृदेहं निर्ममे सृष्टा स्वाष्टमूर्तिमयं परम् ॥ ८ ॥

मर्त्यो महोत्तमश्चैवं गीतकर्ता[1] स एव हि ।
गीतप्रभु स च प्रायो गणास्तच्छुभसूचका ॥ ९ ॥

धात्रादेशात् सरस्वत्या लोकाना हितहेतवे ।
शुभाशुभादिज्ञानार्थं विवक्षा वाङ्मये कृता. (ता) ॥ १० ॥

[2]ह्रस्वस्वरयुताश्चैव वर्णास्ते लघवो मता ।
एवं दीर्घाश्च गुरव· पृष्ठस्था[3] युक्तवर्णत· ॥ ११ ॥

लघुगुर्वात्मका वर्णास्तैस्त्रिभिर्निर्मिता गणाः ।
[4]त्रिवर्णयोगप्रस्ताराद्रूपाण्यष्टौ भवन्ति हि ॥ १२ ॥

अष्टावपि गणास्ते च वाङ्मये त्रिकयोगजा ।
एकस्मिन् व्यात्मके शम्भौ मूर्तयोऽष्टैव[5] जज्ञिरे ॥ १३ ॥

क्रमोत्पन्ना गणास्तेऽष्टौ न्यस्तास्तन्मूर्तिषु क्रमात् ।
तद्देवास्तु ते जातास्तन्मयत्वाच्च तत्फला.[6] ॥ १४ ॥

किंरूपाः किमभिधाना क्रमोत्पन्ना कथं तु ते ।
प्रस्तारन्यासनामादि तदुत्पत्तिरथोच्यते ॥ १५ ॥

आदावीप्सितवर्णाना रूप [7]सर्वं गुरुं न्यसेत् ।
लिखेल्लघुं मुख्यगुरोरध शेषं तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥

लघोरधो गुरर्ह्रस्वो गुरोस्त्वन्यच्च पूर्ववत् ।
[8]पूर्वतुल्यानि रूपाणि स्युर्यावत् सर्वह्रस्वकम् ॥ १७ ॥

[9]प्रस्तारस्यनिर्माणकृते च सुस्वबोधकम् ।

---

1. H. & K.—गीतवार्ता
2. H & K — ह्रस्वा स्वरयुता.
3. P.—पृ स्था.
4. H & K —त्रिवर्णयोग.
5. H. & K —एकस्मिन्नात्मके शम्भौ मूर्तयोऽष्टौ च.
6. P.—तत्फला.
7. P.—सर्वं गुरु
8. P.— पूर्वानुल्यानि.
9. H & K —प्रस्तारं रूपनिर्माण.

सङ्ख्याङ्कित बालधिया प्रकारान्तरमुच्यते ॥ १८ ॥

[1]स्थानद्विगुणिताङ्काद्या( ) मभिशा वर्णपङ्क्तय ।
गुरुभिर्लैस्तथैकानि स्थानद्विगुणवर्द्धितै[2] ॥ १० ॥

[3]यत्त(त)म रूपमुद्दिष्ट नष्ट वा नीयते च यत ।
सङ्ख्याङ्कार्द्धे समे ह्रस्वो गुरु समेऽर्द्ध अर्द्धभाक् ॥ २० ॥

[4]न्यस्ता सोपानवद्रण्या सैका वर्णमितैकका ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकैक मुञ्चता मुखात् ॥ २१ ॥

सर्वगुरुरूपमाद्यमेकद्वयादि लघून्यत ।
अन्त्य च सर्वलघुक कल्पिते रुचिवर्णने ॥ २२ ॥

इति कलितम् ।

मयरा सतजा भो नो वणा स्युर्गणपूर्वगा ।
तत्तत्क्रमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ॥ २३ ॥

[5]इति सक्षेपकथनाद्गणा अष्टाप्युदीरिता ।
प्रकट्या सुगमैर्वाक्यै कीर्त्यन्ते ते सलक्षणा[6] ॥ २४ ॥

---

1 P —स्थानद्विगुणिताङ्काद्याऽभिख्यिता वर्णपङ्क्तय ।

2 H & K —॰वर्द्धित ।

3 H & K add before this समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना । as 20ᵃ and take as 20ᵇ our v 23ᵃ of P But obviously this order is not correct in H verse 20ᵃ of H is not found in P

v 20 above (following P) is omitted in H The H thus reads as follows —

समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मयरा सतजा भो ना वणा स्युगणपूर्वगा ॥ २० ॥
तत्तत्क्रमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ।
सर्वगुरुरूपमाद्यमङ्कद्याल्लिघून्यत ।
अत्यतसर्वलघुक लिखिते रुचिवर्णन ॥ २१ ॥ इति कलितम् ॥

4 H — न्यस्ता सोपानवद्रण्यासैका मितैकिका ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकक मुचता मुखात् ॥ २२ ॥

5 This is v 23 in H 6 P —सुलक्षणा

[1]त्रिगुरुर्मगण प्रोक्तो भूतत्त्वी तनुते श्रियम् ।
[2]लघुर्गुरू च यगणो वृद्धिकृज्जलतत्वग[3] ॥ २५ ॥

[4]गुरुर्लघुर्गुरुर्मध्ये मरण रगणोऽग्निभृत् ।
प्रवासदायी वायुस्थ सगणो लद्वय गुरु ॥ २६ ॥

खतत्त्वी शून्यफलकृत् तगणो गौ गुरुर्लघु ।
[5]सूर्यदेवो रोगकारी जगणो लगुरुर्लघु (लगुरुर्लघु) ॥ २७ ॥

[6]गुरुर्लघू च भगण कीर्तिकृच्चन्द्रदैवत ।
नगणस्त्रिलघुश्चाय परमात्मा सुखप्रद ॥ २८ ॥

मयौ [7]शिरस्थौ भौमाप्यो[8] प्रान्तस्थौ[9] च गणौ मता[10] ।
चन्द्राद्यधिष्ठितो नेतुर्गीतादौ ते शुभप्रदा ॥ २९ ॥

पद्ये वर्णभवे गीते ताले स्युरुपयोगिन ।
अष्टौ गणास्त्रिजास्त्वेव द्विजा आर्यादिकेष्वपि ॥ ३० ॥

वृद्धेरेकादिवर्णाना षड्विंशत्यक्षरावधि ।
एकाक्षरादि पाद स्यात्[11] पद्य भाषासु षट्स्वपि ॥ ३१ ॥

पद्येभ्योऽधिकवर्णा स्युर्दण्डका[12] बहवोऽपि ते ।
गाथेत्युक्त यच्छन्दोगन्दि(न्धि)च्छन्दासि पिङ्गले ॥ ३२ ॥

तालान् सोपाश्रयानुक्त्वा गणोत्पत्तिसुदीर्य च ।
स्वरादिरागभाषाणामुत्पत्तिरथ कथ्यते ॥ ३३ ॥

रागरागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभेदत ।
अखिलस्यापि नादस्य प्रकारा पञ्च कीर्तिता ॥ ३४ ॥

---

1 This is v 24 in H 2 H —लघुर्गुरु
3 H —जलतत्त्वग 4 The verse is omitted in H
5 H omits 27ᵇ and reads 28ᵃ in its place
6 This is 25ᵇ in H 7 H —शिरस्थौ
8. H —भौमाप्यौ 9 H —तान्तस्थौ
10 H —मतौ 11 H —पादान्त.
12 P —स्युर्दण्डिका

पञ्चस्वप्येषु चकैक स्वरोऽग्रामेहि जायते ।
श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च तस्तेरालसिमिस्तथा ॥ ३५ ॥
षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च ते स्वरा सप्त नामत ॥ ३६ ॥
कण्ठोरस्तालुरसनानासाशीर्षभिधेषु च ।
षट्सु स्थानेषु जातत्वात् षड्ज स्यात् प्रथम स्वर ॥ ३७ ॥
कण्ठात् सञ्जायते षड्ज ऋषभो हृदयोद्भव[1] ।
गान्धारस्त्वनुनासिक्यो मध्यमो नाभिसम्भव ॥ ३८ ॥
उरस शिरस कण्ठात् सञ्जात पञ्चम स्वर ।
[2]ललाटे धवत विद्यान्निषाद सर्वसन्धिज ॥ ३९ ॥
सप्तस्वराणामुत्पत्ति शरीरे परिकीर्तिता[3] ।
नादात्मकानामेतेषा रूपवर्णादि वर्ण्यते ॥ ४० ॥
षण्मुख स्याच्चतुर्हस्त पाणिभ्यामुत्पले वहन्[4] ।
वीणाशोभिकरद्वन्द्व षड्जस्तामरसप्रभ ॥ ४१ ॥
कुल सुपर्वज जम्बूद्वीप ब्रह्मा च दैवत ।
शृङ्गारे च रसे[5] गेयोऽमुष्य गाता तु पावक[6] ॥ ४२ ॥
मयूरो वाहन त्वस्य स्वगानुकरणात्पुन ।
लक्ष्म षड्जस्वरस्योक्त्वा द्वितीयस्याथ भण्यते ॥ ४३ ॥[7]

---

1 P — हृदधाभव   2 P — ल्ला धैवत विद्यान्निपाद
3 P — परिमार्तिता
cf with vv 37 40 the following from *Matanga*—
कण्ठादुत्तिष्ठते षड्ज ऋषभ शिरस स्थित ॥ ८५ ॥
नासायाश्चैव गान्धार उरसो मध्यम स्वर ।
उरस शिरस कण्ठादुत्थित पञ्चम स्वर ॥ ८६ ॥
तालुदेशात्समुत्पन्नो धैवतस्तु महामुने ।
निषादस्तु समुत्पन्ना नित्य सर्वसन्धिज ॥ ८७ ॥
—वृ देशी स्वरनिर्णय, ८५, ८७, पृ २०
4 H & K — दधत्   5 P — शृगारे रसे
6 H & K — गेयो मुष्यगाता तु पावक ।   7 H & K — तस्य

इति षड्जस्वरलक्षणम् ॥

एकवक्त्रश्चतुर्हस्तः पाणिभ्यां कमले दधत्[1] ।
वीणां बिभ्रत् कराभ्यां च ऋषभो नीलवर्णभृत् ॥ ४४ ॥

अग्निस्तु दैवतं शाकं द्वीपं गाता च पद्मभूः ।
रसो हास्योऽस्य यानं गौर्गान्धारस्याथ लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इति ऋषभलक्षणम् ॥

गान्धारस्त्वेकवदनो गौरवर्णश्चतुष्कर ।
वीणाफलाब्जघण्टाभृत्करः स्यान्मेषवाहनः ॥ ४६ ॥

शङ्करो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं सुपर्वजं कुलम् ।
विष्णुर्गाता रसो वीरोऽसुष्य ज्ञेयोऽथ मध्यमः ॥ ४७ ॥

इति गान्धारलक्षणम् ॥

मध्यमश्चैकवक्त्रः स्याद्धेमवर्णश्चतुष्करः[2] ।
सवीणाफलगौ हस्तौ सपद्मवरदौ[3] तथा ॥ ४८ ॥

भारतीदैवतं द्वीपं [4]कुशं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता चन्द्रो रसः शान्तः क्रौञ्चो वाहनमस्य तु ॥ ४९ ॥

इति मध्यमलक्षम् ॥

पञ्चमोऽप्येकवदनो भिन्नवर्णश्च षट्कर ।
वीणाकद्वये शङ्खाब्जे चापि वरदाभयौ ॥ ५० ॥

---

1. H, & K.—वहन.

The iconography of *svaras* given here may be compared with that given in *Bṛhaddeśī* of *Mataṅga*, chp. on *svaranirṇaya*, p. 59 It will be seen that our text is later in as much as it gives in greater detail the different iconographic forms.

Also see *Saṅgītamakaranda*, p 4, vv 30 ff.

2. P—॰श्चतुःकर ।   3. P—स्वपद्मवरदौ.

4. H. & K.—कुरु.

स्वयम्भु(म्भू)र्दैवत[1] द्वीप शाल्मलि (श्च) नृपशज ।
कोकिला वाहन गाता नारद प्रथमो रस ॥ ५१ ॥

इति पञ्चमलक्षणम् ॥

धैवतो गौरवर्ण स्यादेकवक्त्रश्चतुर्भुज ।
[2]वीणाकमलखट्वाङ्गफलशोभितसत्कर ॥ ५२ ॥
शम्भुस्तु देवत श्वेत द्वीप स्याद्द्विज[3] कुलम् ।
रसो भयानकश्चाश्वो यान गाता तु तुम्बरु[4] ॥ ५३ ॥

इति धैवतलक्षणम् ॥

निपादो गजवक्त्र स्याच्चित्रवर्णश्चतुर्भुज ।
त्रिशूलपद्मपरशुबीजपूरकभाकर ॥ ५४ ॥
गणेशो दैवत क्रौञ्चो द्वीप वश सुपर्वजम् ।
गाता च तुम्बरु शान्तो रस स्याद्वाहन गज ॥ ५५ ॥

इति निपादलक्षणम् ॥

स्वरेषु सप्तस्वे(स्वे)तेषु प्रत्येक ते त्रयोऽपि हि ।
मन्द्रमध्यतारसज्ञा ग्रामा स्थानस्थितिप्रदा ॥ ५६ ॥
वीणाहस्ता अमी देवा कण्ठहृन्नाभिसम्भवा ।
[5]पुरुषाद्गनय श्वेतपीतरक्ताङ्गशोभिता ॥ ५७ ॥

इति ग्रामलक्षणम् ॥

सप्तस्वरस्थानकृत्सु स्वस्वस्थानस्थितेषु च ।
प्रत्येक मूर्च्छनैकैका ग्रामेष्वेषु प्रजायते ॥ ५८ ॥
[6]बाधा[7] लाला समाधानी पूरणी चापराजिता ।
विगलिता [8]सयमिनी मद्रा च भ्रमिताक्षरा ॥ ५९ ॥

---

1 P — स्वयम्भुर्देवत
2 P — व णाकलस० It is difficult to say whether कमल or धमरु is the original reading
3 P — स्याद्द्विज
4 P — तुम्बुरु
5 P — पुरुषा ङ्गनय
6 P — बाधा
7 P — लला
8 P — संयमनी

[1]द्राविता मङ्गला रामा सुखकुञ्जयशेखरा ।
रमणी शोभिना नादा तथाभिचरिता[2] मता ॥ ६० ॥

नादचक्रामिका चण्डा[3] मूर्च्छना नामतस्त्वमू ।
वीणाहस्ता इमा देव्यो लयकृत्सुमदा मता. ॥ ६१ ॥

[4]प्रथमस्वरजो ग्रामो मन्द्रलग्ना च मूर्च्छना ।
निषादे तारचण्डे च भूमौ मर्त्यगलेन हि[5] ॥ ६२ ॥

एवं वीणादिलक्ष्याः[6] स्युर्मूर्च्छनास्त्वेकविंशति ।
भवन्त्येकोनपञ्चाशत्तानास्तांश्च भणाम्यहम् ॥ ६३ ॥

इति मूर्च्छनालक्षणम् ॥

(अथ तानाः)

[7]तत्र तेना यदुच्यन्ते तानास्ते स्वरसंस्थिताः ।
[8]आत्मस्थितिर्निर्गम्यानस्यापकर्तार एव ते ॥ ६४ ॥

ताना-नाना-ननानन्ना-[9]तन-नेतक-नतरा.[10] ।
[11]विज्ञेयास्ते क्रमात् तानाः [12]सप्त सप्त स्वरे स्वरे ॥ ६५ ॥

---

1. H.—[illegible]. 2. P.—[illegible].
3. P.—[illegible].
The list of *mūrchanās* given here differs from other lists given in *Cūḍāmaṇi*, etc., see *Bharatakoṣa*, p. 501. The list also differs from *Saṅgītaratnākara*, I. 4. vv. 12 ff; *Nāṭyaśāstra*, Ch. XXVIII. vv. 30 ff., and *Saṅgītamakaranda*, p. 7; *Dattila*, p. 3. vv. 21 ff. For *mūrchanās*, esp. cf. *Bṛhaddeśī*, pp. 22 ff.
4. P.—[illegible]. 5. H. & K.—[illegible].
6. H. & K.—[illegible]. 7. H. & K.—[illegible].
8. H. & K.—[illegible]. 9. H. & K.—[illegible].
10. H. & K.—[illegible]. 11. H. & K.—[illegible].
12. H. & K.—[illegible]. Acc. to Narada there are 49 *tānas* while according to Bharata they are 84 in number, see *Bharatakoṣa*, pp. 244-46.

धूम्राभा कृष्णरसनान्याली शूकरवाहना ।
द्रविडी रक्तचीरा स्याद्धेमाभा[1] मत्स्यवाहना ॥ ८१ ॥

मालवकैशिकी[2] गारा कैश्चगा[3] रक्तचीवरा ।
रक्ताभा देवगान्धारी पीतचीराश्वयायिनी[4] ॥ ८२ ॥

श्रीरागानुगता भाषा वीणाहस्ता षडप्ययम् ।
रागस्याथ वसन्तस्य रूपवर्णादि कीर्त्यते ॥ ८३ ॥

इति सभापाश्रीरागलक्षणम् ॥

षड्नन्दनो दशकरो वसन्तो विद्रुमप्रभ ।
सुतालशङ्खखट्वाङ्गफलचक्राब्जभृत्कर[5] ॥ ८४ ॥

सवीणौ च करौ यस्य वरदाभयदौ तथा ।
वाहन कोकिला चैत्रे वैशाखे गीयते स च[6] ॥ ८५ ॥

[7]आन्दोल [8]कैशिकी चैव तथा प्रथममञ्जरी ।
गुण्डगिरी देवशाखा[9] रामग्री षट्(ड्) वसन्तजा ॥ ८६ ॥

अथासा [10]रक्ष्म चान्दोला दोलारूढा सुवर्णभा ।
शेषा अपि च गौराङ्ग्यो दोलास्था नादपूरिता ॥ ८७ ॥

इति सभायवसन्तलक्षणम् ॥

भैरव श्वेतवर्ण स्यादेकवक्त्रोऽष्टहस्तभाक् ।
वृषयान इविनामा [11]क्र(काल)भैरवरूपभृत् ॥ ८८ ॥

सर्पत्रिशूलखट्वाङ्गनपमालाभिरन्वितै ।
वीणापाशकपालैश्च पाणिभिर्भूषितोऽष्टधम् ॥ ८९ ॥

1 H & K —स्याद्धूम्राभा॰
2 H & K —माल्वकौशिको
3 H & K —कावगा
4 H & K —॰श्वग मिनी ।
5 P —॰फलकाऽऽब्जभृत्कर
6 H & K —राग
7 P —अदोल
8 P —कौशकी
9 P —देवशाखा
10 P —रक्षा दोल
11 P —क्रि

भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलाकुली तथा ।
कर्णाटी रक्तहंसा च भाषा षट्(ट्) भैरवानुगाः ॥ ९० ॥

नीलांशुका रक्तवर्णा भैरवी शुकवाहना ।
गौरवर्णा पीतवस्त्रा गुर्जरी मेषगामिनी ॥ ९१ ॥

श्यामाङ्गी कृष्णवसना भाषा गरुडवाहिनी ।
वेलाकुली रक्तचीरा गोरा स्याद्वृषयायिनी ॥ ९२ ॥

कर्णाटी हस्तिगमना नीलाङ्गी रक्तचीवरा ।
हंसयाना पीतवस्त्रा रक्तहंसा प्रगल्भा ॥ ९३ ॥

इति सभापभैरवलक्षणम् ।

पञ्चमस्य च रागस्य सभापस्याथ लक्षणम् ।
पञ्चम पञ्चवक्त्र स्याद्दशहस्तो गजेन्द्रग ॥ ९४ ॥

वीणापाशफलाङ्कुशाब्दवाङ्काब्ज(ङ्कवर)भृत्कर[1] ।
[2]तालाभयादियुक्पाणि श्यामलाङ्गश्च कीर्त्यते ॥ ९५ ॥

पञ्चमरागस्य अमू(पञ्चमस्य च रागस्यामू) षड् भाषा मतान्तरे[3] ।
त्रिगुणा स्तम्भतीर्थी स्यादाभीरी[4] ककुभा[5] तथा ।
[6]वइराडी च सामेरी षड् भाषा मञ्चमे मता ॥ ९६ ॥

---

1 P —॰अन्नवरभृत्कर । In H also it was originally ॰अञ्जवरभृत्कर । but either the scribe or some later reviser has corrected it

2 P —तालाभया दि॰

3 From P between v 100 and v 101 where it is out of place H rightly omits this line P reads here मतान्तरे मेघरागाम् षडपि भाषा ज्ञया । This does not seem to be part of a verse, even though P makes it 95a This changes the different पादs of the following verses which is adjusted by P by making v 98 a three line verse Moreover this line of P is out of place here and could have been between v 100 and v 101 where also it seems to be out of place

4 H —स्यादाभेरी 5 P —ककुभा 6 P —वर्णेराडी.

विचित्रं जन्तुवद्वक्त्र तेषा देह नराकृति ।
[1]तत्तत्स्वरकृतानीणाकरातानां( ) प्रकीर्तिता ॥ ६६ ॥

इति तानालक्षणम् ॥

अथ श्रुतय ॥

नादान्ता निष्कला गूढा सकला मधुरा तथा ।
कामाङ्गा मधुरा श्यामा तारा चन्द्रानना शुभा ॥ ६७ ॥

असम्पूर्णा वरा पूर्णा रञ्जिका वातिना[2] परा ।
[3]प्रसन्नमदना वामा बाला मधुमती तथा ॥ ६८ ॥

द्वाविंशतिश्च श्रुतय एता ज्ञेया स्वरानुगा ।
[4]श्रुतिभि कियतीभिर्स्तु युक्तास्ते च स्वरा क्रमात् ॥ ६९ ॥

चतु श्रुतिस्त्रिश्रुति स्याद्विश्रुतिश्च[5] चतु श्रुति ।
[6]त्रिश्रुतिश्चतुश्रुतिश्च[7] द्विश्रुतिश्च स्वरा मता ॥ ७० ॥

इति श्रुतिलक्षम् ॥

श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च ग्रामैस्तैश्च सहिता ।
[8]मता सप्तस्वरास्तैस्तु[9] रागभाषादय कृता ॥ ७१ ॥

(अथ रागा)

तावन्तस्ते तु रागा स्युर्यावन्त्यो जातजातय ।
षोडशसहस्रसङ्ख्यास्ते[10] रागा गोपीकृता मता ॥ ७२ ॥

---

1 P.—तत्तत्स्वरकृतो 2 H & K —रानका रातिका

3 H & K —प्रसन्ना वदना P —प्रसन्ना मदना

4 H & K — Omit this 69[b] and insert 70[a] below in its place For श्रुतिs see *Bharatakośa* pp 682 f 955 f *Sangitaratnakara*, 1 3 10 ff Our list differs from the lists of *Natyaśāstra*, and *Sangitaratnākara* etc

5 P omits च 6 H & K —त्रिश्रुतिश्च चतु श्रुति

7 P —त्रिश्रुतिश्च 8. P —मता

9 H & K —,स्तै तु 10 P —सु

बुद्धिर्दर्शयन्त्यन्तेऽपि न ज्ञायन्ते कथचन ।
अतोऽन्यबुद्धिनाशार्थं तेऽधुना नियता कृता ॥ ७३ ॥

श्रीरागप्रमुखा रागा षट् षड्भाषाभिरन्विता ।
प्रत्येकं ते च विज्ञेयास्तांस्तु वक्ष्ये सलक्षणान् ॥ ७४ ॥

श्रीरागो(ऽथ) वसन्तश्च भैरव पञ्चमस्तथा ।
मेघरागश्च विज्ञेयो षष्ठो नट्टनरायण ॥ ७५ ॥[१]

'रूपरूपादिर किञ्चिदनीरा प्रतिपाद्यते ।
श्रीरागोऽथ गौरवर्ण सोऽष्टदम्नश्चतुर्भुज ॥ ७६ ॥

'पानाकनपुन्नागदपुष्पमालारक्तवस्त्रधर ।
वीणा करस्थेऽस्य स्यादेकश्च चन्द्र कर ॥ ७७ ॥

विन्ध्यानोऽन्त हयदानो नतभ्रूचिरिताप' ।
'एतस्यानुगभाषाणां नामानि स्युर्यथाक्रमम् ॥ ७८ ॥

गौरी कोलाहलाभाषी' द्रविणी मालवश्रीशिरी' ।
षष्ठी स्याद्देवगान्धारी तासां वर्ण्यादि (वर्णादि) वर्ण्यते ॥ ७९ ॥

गौरी भाषा पञ्चमस्य गौराङ्गी गजगामिना ।
कोलाहला रक्तवर्णा गौरा तु शुक्लाङ्गना ॥ ८० ॥

त्रिगुणा महिषयाना च[1] श्यामला कृष्णचीवरा ।
स्तम्भनीर्थी पीतवस्त्रा रक्ताङ्गा सर्पवाहना ॥ ९७ ॥

नीलाम्बरा च गोरा स्याद्राभीरी[2] केकिगामिनी ।
ककुभा रक्तसिचया रक्ताङ्गी वस्त्रवाहना ॥ ९८ ॥

[3]वर्द्दराडी भिन्नवणा च कृष्णवस्त्रोष्ट्रयायिनी ।
श्वेतवर्णा नीलवस्त्रा सामेरी स्यान्मृगासना ॥ ९९ ॥

मभापपञ्चमरागलक्षणम् ॥

अथ मेघाभिधो राग एकवक्त्रोऽष्टपाणिभृत् ।
मेघवर्ण केकिगामी पीताम्बरधरोऽपि च ॥ १०० ॥

शङ्खचक्रगदावीणापद्माभयवरासिभृत् ।
करोच्चयो यस्य बभा तस्य भाषा षडप्यथ ॥ १०१ ॥

[4]बङ्गाला मधुरा चैव कामोदा चोश्म(चाक्ष)साटिका ।
देवगिरी च देवाला तासां लक्षणमुच्यते ॥ १०२ ॥

बङ्गाला पीतवसना गौराङ्गी खड्गगामिनी ।
पीतवस्त्रा च नीलाङ्गी[5] मधुरा सारसासना[6] ॥ १०३ ॥

नीलाम्बरा गौरदेहा कामोदा क्रौञ्चधाविनी ।
गौराङ्गी पीतवसना हसगा चाश्मसाटिका[7] ॥ १०४ ॥

---

1 P omits च 2 H — स्याद्राभरी

3 P — ब मेराडा

4 P adds before this पञ्चमरागस्य अम् पन भाषा मतान्तरे । which is out of place here and should rather have been after v 95 where P reads मतान्तर मधरागाम् (गाडम्) षडपि ज्ञेया । which *again should have been here* But both may be interpolations as मतान्तरs do not follow in succeeding verses

5 H — नीराङ्गा

6 P — रा सारना । H — सारसवाहना

7 P — चाक्ष्माटिका H — चाक्षमाटिका

[1]तार्क्ष्यासना देवगिरी मेघाभा रक्तचीवरा ।
मयूरवाहना श्यामा देवाला नीलचीवरा ॥ १०५ ॥

इति मभापमेघरागलक्षणम् ।

नट्टनारायणो रागो नीलवर्णश्चतुर्भुज ।
शङ्खचक्रगदावीणाकर[2] स्याद्गरुडासन[3] ॥ १०६ ॥

तोटिका मोटिका चैव नट्टा डुम्बी तथैव च ।
मल्ला(ल्हा)री[4] सिन्धुमल्हारी[5] नट्टनारायणाश्रया ॥ १०७ ॥

अथासा लक्षण रक्ता तोटिका सम्बरासना ।
मोटिका नीलवसना गोरा[6] कुर्कुर(कुट)वाहना ॥ १०८ ॥

नट्टा क्रौञ्चासना पीतचीवरा मेघदेहभा ।
हेमवर्णा रक्तचीरा डुम्बी स्यात्खरवाहिनी ॥ १०९ ॥

नीलाभा रक्तवसना मल्लारी(ल्हारी) च कपोतगा[7] ।
सिन्धुमल्ला(ल्हा)रिका गोरा पीतचीरा गजासना ॥ ११० ॥

वीणाहस्ता नादरूपा भाषा[8] षट्त्रिंशदात्मगा ।
रागभावे त(प्रास्त)थोक्त्वाथ रागाङ्गादिरुच्यते ॥ १११ ॥

इति मभापनट्टनारायणलक्षणम् ॥

देवशाख्या मालवश्रीर्धनश्रीर्दीपकादय ।
स्वचतुर्जातिसयुक्ता रागाङ्गा( ) कथिता अमी ॥ ११२ ॥

इति रागाङ्गाः ॥

बृहती पुलन्धिका[9] चैव सन्धेरी ललितादय ।
भाषाङ्गा त्रिविधा भीमपलासीप्रमुखा अपि ॥ ११३ ॥

इति भाषाङ्गाः ॥

---

1 H —तार्क्षमना 2 H —वीराकर
3 P —स्याद्गरुपन
4 H reads गांधारा which however is corrected as मल्हारी in margin
5 P —सिन्धुमगारी 6 H —गौरी.
7 P.—च पोतगा 8 P —भाषा 9 H & K —पुलिन्द्रिका

वैराटिका वृद्धहसा तथा सौराष्ट्रिकादय ।
[1]शोक शकादयश्चान्ये क्रियाङ्गेषु प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

[2]केदारवर्णस्थानाख्यास्तथा मालविकादय ।
कर्णाटबङ्गालमुख्या सर्वे गौडा उपाङ्गगा ॥ ११५ ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

ज्ञेया [3]रागेषु रागाङ्गा क्रियाङ्गोपाङ्गकावपि[4] ।
तथा भाषासु भाषाङ्गा[5] स्वस्वदेशभवा[6] अपि ॥ ११६ ॥

रागाश्चतुर्विधा देश्यशुद्धमालिगछाइला[7] ।
ओडव षाडव पूर्णोऽपूर्णोप्येति[8] चतुर्विधा ॥ ११७ ॥

नृसञ्ज्ञिता मता देवा देव्यश्च महिलाभिधा ।
वीणाहस्ता नादरूपा सर्वे ज्ञेया अमी बुधै ॥ ११८ ॥

इति रागरागाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभाषाभाषाङ्गलक्षणम् ॥

रचितास्ते त्वलङ्कारा सप्तस्वरमुखाक्षरै ।
एषु सर्वेषु रागेषु स्वराणा कारण हि तत् ॥ ११९ ॥

[9]अन्योन्यस्वरवर्णाना सान्ताना तु प्रयोगत ।
ये जायन्ते वर्णगुम्फास्तेऽलङ्कारा[10] प्रकीर्तिता ॥ १२० ॥

तेऽलङ्कारा द्वादशैवमाद्या शिवमते मता ।
साद्या अष्टादशमतास्ते तु गौरीमते तथा ॥ १२१ ॥[11]

---

1 P —शोकप्रकाशकाश्चाय
2 P —केदारवर्णा०
3 P —रागेषु
4 H & K —क्रियाङ्गोपाङ्गगावपि
5 P —भाषाङ्गा
6 P —स्वस्वदेवभवा.
7 H & K —,छायला
8 P —पूर्णाऽपूर्णोऽथेति.
9 P —अन्योन्य
10 H & K —,स्ते त्वलङ्कारा.
11 For a different view see *Sangitasamayasara* of Parsvadeva I 44 ff p 4

अष्टादशान्तर्लीनास्तु द्वादशैते शिवोद्भवा. ।
अतो गौरीमतोद्धर्तोस्तानेवाष्टदश ब्रुवे ॥ १२२ ॥

प्रसन्नश्च परावृत्तो निवृत्त.[1] परिवर्तक ।
आक्षिप्त सम्प्रदानश्चोद्ग्राहश्चोपलोलकः ॥ १२३ ॥

क्रामको (क्रमको) बहुमानश्च घातको मल्लिनस्तथा ।
हुङ्कारोद्योतविद्योता सुबाहुर्मोदमन्मुखा ॥ १२४ ॥

अष्टादशेत्यलङ्कारा नामत कथिता अमी ।
[2]क्रमव्य(व्यु)त्क्रमविन्यस्ताष्टवर्णानां क्रमो ह्यथ ॥ १२५ ॥

मारीगमपधनीसा ॥ प्रसन्नः ॥ १ ॥

सानीधपमगरीसा ॥ परावृत्त ॥ २ ॥

[3]सारी (।) सारीग (।) सारीगम (।) सारीगमप [सारीगमपध]
सारीगमपधनी (।) सारीगमपधनीसा ॥ निवृत्त ॥ ३ ॥

[4]सानीसा (।) नीधसा (।) नीधपसा (।) नीधपमसा (।) नीधपमगसा (।)
नीधपमगरीसा (।) नीधपमगरीसा ॥ परिवर्तक ॥ ४ ॥

रीसा (।) गरीसा (।) मगरीसा (।) पमगरीसा[5] (।) धपमगरीसा (।)
नीधपमगरीसा (।) सानीधपमगरीसा ॥ आक्षिप्त[6] ॥ ५ ॥

[7]सानी (।) सानीध (।) सानी सानीधप (।) सानीधपम (।)
सानीधपमग (।) सानीधपमगरी (।) सानीधपमगरीसा (।)
सम्प्रदान. ॥ ६ ॥

---

1. P.—निवृत्त . H —निवर्त.
2. H. & K.—क्रमविन्यस्त• Cf. with the alamkāras treated here, the section on alamkāras in Sangitaratnākara, 1. 6
3. H. & K.—सारी• व सारीगम सारीगमपध सारीगम प सारीगमपधनी सारीगमपध• नीसारीग ॥ निवृत्त ॥ ३ ॥
4. H. & K.—सानीसा नीधसा नीपसा नाधमसा नीधमगपगरीसा नाधपमगरीसा धप• सारीगमपधनी सारीसा (॥) परिवर्तक ॥ ४ ॥
5. Omitted by P. 6. H & K —आक्षिप्त ॥
7. P.—सानी सानी सानीधप सानीपधम सानी धपमग सानीधपमगरी सानीधपमगरीसा । सम्प्रदान ॥ ६

[1]रीसा । गरी । मग । पम । धप । नीध । सानी । उद्वाह ॥ ७ ॥

[2]सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा । उपलोल्क ॥ ८ ॥

[3]सारी । रीग । गम । मप । पध । धनी । नीसा । क्रामक ॥ ९ ॥

[4]सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा । बहुमान ॥ १० ॥

[5]साग । सारी[6] । रीम । गप । मध । पनी । सनीमा(धसा)[7] ।
घातक ॥ ११ ॥

[8]सानी । साध । नीप । धम । पग । मरी । गसारीसा (गसा । रीसा)
मलिन ॥ १२ ॥

सारीगम मगरीसा । सानिधप पधनीसा । हुकार ॥ १३ ॥

[9]सासा । रीनी । गध । मप । पग । धग । नीरीसासा ।
(नीरी । सासा) । उद्योत ॥ १४ ॥

[10]सामपसा (।) सारीग (।) धनीसा (।) सानीध (।) गरीसा ।
सापमसा । विद्योत ॥ १५ ॥

[11]सारीसा सामसा । माननीसा । साधसा[12] । सुबाहु ॥ १६ ॥

---

1 P does not give the danda marks.

2 P —सामानी । नीनी धधध पपप ममम गगग रीरीरीसा । उपगाल्क ॥ ८ ॥

3 P does not give the danda marks

4 P —मानी नीधधपपममगगरारीसा । बहुमान ॥ १० ॥
H reads मग for पम

5 P does not give danda marks

6 सारी is here not necessary but both P and H read it

7 P reads सा for सनीमा

8 P omits daṇḍa marks

9 P omits danda marks, and reads उद्योतक for उद्योत
H reads सासारी ॥ नी । गध । etc which seems to be a scribal error for the text given above

10 H —reads सामपसा । सारीग । etc P omits daṇḍa marks

11 P —सारीसा सागसा साननीसा साधपसा । etc

12 H reads सापधसा for साधपसा

[1]मपगध । रीनीसासा । सासानीरी । धगमप । प्रौढः ॥ १७ ॥

[2]सागपनीमा । सारीमधसा । साप (।) रीध (।) गनी (।)
मसा (।) सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा ।
सानीधनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । साम । रीप ।
गध । मनी (।) पसा । साप (।) नीम (।) धग (।) परी (।)
मसा । इति सन्मुखः ॥ १८ ॥

एवमलङ्कारा ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ मा री ग म प ध नी मा सूचिकावत् सूक्ष्म स्वर आद्य प्रौढ. प्रान्तेश्चेति प्रमल. । १	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा नी ध प म ग री मा सर्पकाय इव पतत् स्वर इति परावृत्त. । २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा बालचन्द्रवत् क्रमेण स्वरै- र्वर्द्धित इति निवृत्त. । ३	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा मा ध प म ग री सा घण्टानादवत् पूर्वोक्तस्वरा ह्रीयन्ते इति परावर्तक । ४
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा रीं ग म प ध नीं सा गोवत्सवदग्रे गत्वा गामेवाभ्येति इति आक्षिप्तः । ५	व्युत्क्रमस्वरा विजयिनृपवत्स्वस्थानस्थः पृष्ठस्थान्देशान्मन्दं२ सर्वान्भुनक्ति (इति) सम्प्रदानः । ६
क्रमस्वरा ध्रुवशववपरः परेण प्रकाश्यते इति उद्वाहः । ७	व्युत्क्रमस्वराः पूर्वजवत् वृद्धान्२ प्रकाशयन्ते (इति) उपलोलक. । ८
क्रमस्वराः पितृपुत्रवत् पितु पुन स एव पिता तस्यान्य- पुन इति कामक । ९	व्युत्क्रमस्वराः राज्यक्रमवत् पूर्वपूर्वराज्यं गृह्णाति इति बहुमान । १०

1. P. omits danda marks and reads धगम for धगमप.
2. According to H.
   P.—सागनीसा । सारीमधसा । सापरीध । गनीमसा । सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा । सानीधनिसा । धपमपधा । मगरिगमा । सामरीपगधमनी । पसामाप । नीम । धगपरीममा । इनि समुखः ॥ १८ ॥

क्रमस्वरा जालिकावत् इति धातकः । ११ ⊙⊙⊙⊙⊙⊙⊙⊙	व्युत्क्रमस्वरा विपरीत-जालिकावत् इति मलिनः । १२ ××××××××
सारीगम पधनीसा वज्रवत् त्रिवलिवत् हुंकारः । १३	सा री ग म प धनीसा शङ्खवद् द्विधा उधोतः १४
सा री ग म प धनी सा नाडी सर्पवद् विधोतः । १५	सा री ग म प ध नी सा महानाडीवत् सुबाहुः । १६
सारीगमपधनीसा छत्रवत् प्रौढः । १७	षडीस्वली सा सा री नी ग ध म प सन्मुखः । १८
अष्टकोणं सा सा री नी ग ध म प विचित्रबन्धः ।	
सा सा री नी ग ध म प कमलं ।	सा री ग म प ध नी सा हारगुम्फ इत्यादयः एवं अलङ्कारा नानाविधा ज्ञेयाः ।

छत्रचक्रासिशङ्खाब्जजालीगोमूत्रिकादय ।
[1]स्युर्विचित्राणि चित्राणि बुद्धया कार्या तदाकृति ॥ १२६ ॥

[2]क्रमव्युत्क्रमविन्यासादन्योन्य स्वरयोगत ।
जायन्ते बहवो भेदास्तेऽस्मिन्नष्टादश[3] स्मृता ॥ १२७ ॥

एवमष्टादश प्रोक्ता अलङ्कारा स्वरानुगा ।
न्यस्ता अमी प्रबन्धस्थकरणे[4] स्वरपूर्वके ॥ १२८ ॥

पाटाना करणे चेयमेव[5] रीतिर्मता हिता ।
[6]अष्टवाद्योत्थपाटाना योगात्तत्स्वरवद्भवेत् ॥ १२९ ॥

अष्टौ ते भृतल(भुङ्गल)वशौ[7] वीणापट्टाउजो तथा ।
[8]मृदङ्गतवि(त्रिव)ली तालकांस्यतालो स्वभेदिनौ ॥ १३० ॥

इत्यलङ्कारस्वरकरणपाटकरणानां लक्षणम् ॥

स्वरकरणसुदक्ष पाटबन्धैकधुर्य
स्वरनियमितरागप्रौढभेदप्रवीण ।
सरसवचनगुम्फो गीतनिर्माणकृच्च
स हि भवति यशस्वी सर्वराजा सदस्सु ॥ १३१ ॥

इति श्रीमलधारि(गच्छमण्डन)श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ-सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गणस्वररागादिप्रकाशनो नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥ छ ॥

---

1 H & K —गवाक्षनाणि चित्राणि बुद्धया कार्या तदाकृति ॥
2 H & K —क्रमविक्रमावर्तनादन्योन्य०
3 P —०ष्टादशो स्मृता । H in margin आम्नन्—ग्रन्थ
4 H & K —प्रबन्धास्ते करणे
5 H & K —चैवमेव
6 H & K —अष्टवाद्यादिपाटाना
7. P —अष्टौ त भुगलावशौ H — अष्टौ ते०
8 P —मृदंगत्रिवलीतोल०

चतुर्थोऽध्यायः ।

सरभसमिलिताना नाकलोकाङ्गनाना
'ततघनशु(सु)षिरास्यानद्धवाद्येश्च नृत्ये ।
'त्रिभुवनननताया सोऽयकृय स्वराण्या'
समवसरणभूमौ वीतरागो मुदे स ॥ १ ॥

अथ वाद्यानि कथ्यन्ते 'बन्धा वर्णाश्च तद्भवा ।
वाद्यानीह चतुधा[5] स्युस्तज्ज्ञा वर्णास्त्वनेकधा ॥ २ ॥

तत वीणादिक वाद्य तालप्रभृतिक घन ।
वशादिक तु शु(सु)षिरमानद्ध मुरजादिकम् ॥ ३ ॥

केचिद्‌दुस्त्रिधा वाद्यमङ्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वग त्विति ।
पुष्कापुटतालगात्रयन्त्राणीति तु पञ्चधा ॥ ४ ॥

---

1 P —ततघनसुषिरानद्ध०

2 H —त्रिभुवनवनिताया

3 H —सुवाण्या

4 P —बन्धाद्वर्णाश्च

5 Cf —

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविध च मत मते ।
बाहुल्यस्य मत स्यात पञ्चधा वाद्यमेव च ॥
सुषिर च घन चैव चमनद्ध तथैव च ।
तन्त्रीगात पुरा स्यात पञ्चधा वाद्यलक्षणम् ॥

चतुर्विध दत्तिलेन—

आनद्ध ततमत स्यात् घन च सुषिर तथा ।
एवं चतुर्विध वाद्य दत्तिलेन प्रकीर्तितम् ॥

नारदमते तु चामण तान्तक चैव घन च त्रिविध मत्म् ।
एव त्रिधा नारदस्य मत वाद्यस्य लक्षणम् ॥

(?) quoted in *Bharatakośa* p 599
According to Bharata *vādya* is fourfold

आहतोऽनाहतश्चैव दण्डाहतकराहतो ।
वाताहतश्चेत्यथवा पञ्चशब्दा[1] उदीरिता ॥ ५ ॥

तते वीणादिके वीणा पिनाकीकिन्नरीमुखा ।
पिनाकी सधनुस्तुम्बा किन्नर्यो द्वित्रितुम्बिका ॥ ६ ॥

वीणास्तु [2]देववीणाद्यास्तास्त्विमा नादपूरिता ।
शिवस्य [3]वीणानाम्नी सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ ७ ॥

विश्वावसोस्तु बृहती महती नारदस्य च[4] ।
कलावती तुम्बरोस्तु गणाना च प्रभावती ॥ ८ ॥

तथा घोषवती वीणा विपञ्ची कण्ठकूणिका ।
वल्लकी ब्रह्मवीणेति वीणाभेदास्त्वनेकश ॥ ९ ॥

वीणास्त्वेकतन्त्र्याद्यास्तन्त्रीसङ्ख्याङ्किताभिधा ।
एकविंशतितन्त्र्यन्ता मानव्यो देवता अपि ॥ १० ॥

एकतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिका ।
एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमापरा ॥ ११ ॥

भजते सर्ववीणासु [5]सैकतन्त्री प्रधानताम् ।
ब्रह्महत्या हरत्येषा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥ १२ ॥

दण्ड शिव शिवा तन्त्री नाभिभूताभिरुच्यते ।
तुम्ब विष्णु करा ब्राह्मी वासुकिर्दोरकस्मृत ॥ १३ ॥

---

1 Cf --अनाहत आहतश्चेति स नादो द्विविधो मत ।

× × × ×

सोऽप्याहत पञ्चविधो नादस्तु परिकीर्तित ।
नखवायुजचर्मण्यलोहशारीरजास्तथा ॥ ७ ॥

—सङ्गीतमकरन्द, १ ४ ७, पृ १ २

2 P —देववाद्यास्त्वास्त्विमा *Bharatakosa*, p 629 reads—वीणासु देववीणाद्या विज्ञेया नादपूरिता । For different lists of वीणाs see Bharata kosa, pp 628 29

3 P —वीण नाम्नी वीणाऽनाम्नी acc. to *Bharatakosa*, p 629

4 P —तु   5 P —चैकतन्त्री प्रधानताम् ।

स्वरान्ग्रामान्मूर्छनाश्च तानान्सिथुनीमनथा ।
मसाध्य तस्या रागांस्तु सर्वे वाद्या( ) सुबुद्धिभि ॥ १४ ॥

स्वरसाधनसस्थाननिम्दुमस्तकदण्डया ।
वीणया निर्मिताभ्यासो नाद शुद्धिकर पर[1] ॥ १५ ॥

गुरूपदेशादन्येऽपि भेदा वाद्याश्च नैतुकान् ।
सक्षेपान्नाममात्रेण वक्ष्ये भेदांस्तु कत्यपि ॥ १६ ॥

[2]कत्रवाडो [3]वृटवाडञ्छन्दो धारा च [4]नेटुदी ।
[5]वक्कारो हाफ हुपेति तिरिपो[6] वहणिर्वलि[7] ॥ १७ ॥

वयणि कोमलिम्नीपिश्चोपिर्भरितपूरितौ ।
[8]ओहर [9]प्रसरस्त्राण प्राणाद्या[10] वैणिका मता ॥ १८ ॥

घात पातश्च सलेम्वो लेम्बोलेम्बा च लेम्बका ।
घोघोऽ[11]ढंकरी रेफो भेदा एव घना मता ॥ १९ ॥

आलप्तयोऽप्यथ ज्ञेया व्यक्ताव्यक्तात्मराकुरा ।
परकाउद्देशगाउ( ) शुद्धा सालकृता तथा ॥ २० ॥

Also see *Vinal ksana and Vinaprapathaka* (G O S No 131) for वीणाs

1 P omits this verse

2 H & K —कत्तवाडो *Bharatakośa* (quoting our vv 17-18, under वीणाप्राणा, on p 628)—कत्तवाड P —कत्तवाडा

3 P —वोटवार *Bharatakośa*,—वृटवाड

4 P —वेकुत्री H —वैकुत्री *Bharatakośa*—वौङुत्री

5 H & K —वक्काले हाँप P —वक्कालें हा(प) *Bharatakośa*—वक्कारो होफ्युपेति

6 H & K —तरिपा P —तिरिपा *Bharatakośa*—तिरपो

7 P —चहणिर्बलि H & K —वहणिबलि *Bharatakośa*—वहणिवलि .

8 H & K —आहर P —उहर (or आहर indistinct) Bharatakośa—हुहर

9 P H & K प्रसर *Bharatakośa*—प्रहर

10 P —प्राद्या 11 H —,घोडंकरी.

वाद्यानि सुषिरे चाथ वंशशङ्खश्च भुङ्गला ।
भेरी शृङ्ग वसुली च मुख्यवाद्यान्यनेकश ॥ २९ ॥[1]

वैणव खादिरो वान्तश्चान्दनो रक्तचन्दन[2] ।
आयस काम्यकमारो भवेद्दण्डश्च हैमन ॥ ३० ॥

खादिरो वर्तुल श्लक्ष्णो ग्रन्थिभेदव्रणोज्झित ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिस्तार [3]गर्भेऽस्य सुषिर मतम् ॥ ३१ ॥

त्यक्त्वा च तत्र दण्डे त्रीण्यङ्गुलानि शिर स्थलात् ।
मुक्तास्यता(क्त्वा पुनः)त्सुषिरं कार्यमङ्गुलिसम्मितम् ॥ ३२ ॥

द्विहस्ताङ्गुलिवाद्यानि दण्डप्रान्ते द्वितीयके ।
एकाङ्गुलान्तराणि स्युश्छिद्राण्यन्यानि सप्त च ॥ ३३ ॥

[4]तान्यधो बदरीबीजमहन्ति भवन्ति हि ।
नादहेतोर्मारुतस्य निर्गमाय कृतानि तु ॥ ३४ ॥

भवन्ति मुखरन्ध्रस्य तारन्ध्रस्य चान्तरे ।
[5]एकैकाङ्गुलिवृद्धा स्युर्वंशाश्च द्वादश क्रमात् ॥ ३५ ॥

[6]द्वात्रिंशत्यङ्गुलमित वंश यावद्भवन्त्यमी ।
अविस्पष्टश्रुतित्वाच्चे वंशा नोक्तास्तु नीरसा ॥ ३६ ॥

---

1 For सुषिरवाद्य according to various texts, see, *Bharatakośa*, p 734

2 P —रक्तचन्दन For वंश and its varieties according to Kumbha and others see, *Bharatakośa*, pp 576 77, pp 934 ff

3 P omits from here upto v 32[d] and कार्यमङ्गुलिसम्मितम् is read in 31[d] in P

4 P —तान्यधो बदरीबीज॰ H & K —तानि बदरीबीज॰

5 H & K —एकैकाङ्गुलिवृद्धा P —एकैकाङ्गुलवृद्धा

6 Acc to Someśvara (quoted in *Bharatakośa*, p 577) the maximum length is 18 angulas

जयो नवाङ्गुलो ज्ञेयो विजयो द्वादशाङ्गुल ।
त्रयोदशाङ्गुलो नन्दो महानन्दश्चतुर्दश ॥ ३७ ॥

अमी [1]प्रशस्ताश्चत्वार सरन्ध्रा सरसा इति ।
फुत्काश्चतस्र एतेषा तासा सज्ञा( ) क्रमादम् [2] ॥ ३८ ॥

इरला निरला चैव पोरा प्रौढा च नामत ।
इरला सूक्ष्मनादा स्याद्विरला ज्योतिरन्विता[3] ॥ ३९ ॥

पोरा तु काहलानादा प्रौढा रङ्गविनाशिनी ।
घनत्व [4]सुस्वरत्व च पूरत्व फुत्कृतेर्गुणा ॥ ४० ॥

इति सुषिरे वंशलक्षणम् ॥

अमय शङ्खमुत्तानमाभिक[5] सागरोद्भवम् ।
एकाङ्गुल तस्य मुखे रन्ध्र शब्दस्य[6] कारकम् ॥ ४१ ॥

इति शङ्खलक्षणम् ॥

भुङ्गला ताम्रघटिता गोपुच्छाकारधारिणी ।
प्रलम्बबाहुदण्डाङ्गी[7] वाद्या मङ्गलकर्मसु ॥ ४२ ॥

इति भुङ्गलालक्षणम् ॥

नृपवाद्य भवेद्भेरी भद्रा कालनिवेदिनी ।
धत्तूरकुसुमाकाराऽखण्डा प्रौढनिनादिनी ॥ ४३ ॥

इति भेरीलक्षणम् ॥[8]

महिषशृङ्गज शृङ्ग वक्राकार च[9] तत्तनु ।

---

1 P—प्रशस्या० 2 P—क्रमादथ
3 P—ज्योतिरन्विता H & K—ज्योतिराङ्कता
4 H & K—सुस्वर च
5 H & K—शंखमुत्तानं मुनाभि For remarks of Somesvara Kumbha and Nanya on Sankha see *Bharatakosa* p 654
6 H & K—शब्दस्य
7 H & K—बाहुदण्डांगी भुङ्गला is भूंगळ in Gujarati
8 For भेरी, see also, *Bharatakosa*, p 443 and p 902
9 P—वक्राकार घनतनु । H—वक्राकार च तत्तनु ।

श्याम सूक्ष्माग्रवदन गोपनाद्य तुरुत्स्वरम् ॥ ४४ ॥

इति शृङ्गलक्षणम् ।

वंशवद्वमुली ज्ञेया वशखण्डा[1] समाङ्गभृत् ।
गोपप्रियानेकविधा वाद्या [2]साऽऽहितृतामपि ॥ ४५ ॥

इति वंसुलीलक्षणम् ।

काहला श्वापच वाद्य तुरीय तु नाधगम् ।
रणवाद्य मधुकरी [3]चान्यत्न सुपिर विदु ॥ ४६ ॥

इति सुपिरवाद्यलक्षणम् ।

[4]सुरजादिपदानद्ध [5]तद्वाद्यमथ वच्म्यह ।
[6]मृदङ्गढक्कानिस्साण त्रिवलीपटहादिकम् ॥ ४७ ॥

[7]मुरजस्तु मते जैने जात शङ्खान्महानिधे ।
लोके तु स्वयमीशेन स वाद्यो मुरज कृत ॥ ४८ ॥

कथ रुद्रेण तद्वाद्य मुरजाख्य विनिर्मित ।
कथ पादभवा वर्णा स्वस्वासत्सिँश्च वन्धिनि ॥ ४९ ॥

[8]कैलासाद्रौ स्थित रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ।
ज्ञात्वा स्वघातकमिति तत्रागान्मुरनासुर ॥ ५० ॥

प्राप्तनक्षत्र मा तु न हन्तु कोऽप्यल पर[9] ।
ऋते हराचपोयुक्तादतस्त पातयाम्यन ॥ ५१ ॥

---

1 P —वशसडसमागभृत् । H —वशदड्डा
2 P —साहिजनामपि ॥ ४५ ॥ इति वसुलक्षणम् ।
3 P —मधुकरीत्यस्यत　　4 H.—मरजादि०
5 P —तद्वाद्यमवच्म्यह ।
6 H —मृदङ्गढक्कानि स्थानत्रिवलीपटहादिकम् ॥
P —मृदङ्गढक्कान स्वार्णत्रिवलीपटहादिकम् ॥
7 H —मदजस्तु　　8 H —कैलाशाद्रौ
9 P —काऽप्यत्र पुर ।

विमृश्यैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मयुं[1] ।
तत्र कैलासशिखरे वने बहुतरौ च सः ॥ ५२ ॥

ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम् ।
तपोलोपि च तज्ज्ञात्वा तत्कृतं ज्ञानचक्षुषा ॥ ५३ ॥

तपोलोपिनि तस्मिंस्तु कुपितो निर्ययौ ततः ।
रुद्रो रुद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम् ॥ ५४ ॥

तपोभङ्गोद्यमं कृत्वा रे रे रक्ष क यास्यतः ।
गजचित्युक्त एवायं युयुत्सुर्दूरमापतन् ॥ ५५ ॥

[2]स चिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत् ।
पशुपाण्यंद्रि(ण्यङ्घ्रि)हीनं तद्देहं कृत्वात्यजद्भुवि ॥ ५६ ॥

शिवे स्वस्थानमायाते सार्द्रं तद्देहपञ्जरम् ।
उत्पाट्य मांसलोभेन गृध्रैर्नीतं नभस्तले ॥ ५७ ॥

मांसं तत्पञ्जरस्थं तैः किञ्चिद्भुक्त्वाऽतिभारतः ।
[3]पातिते स्वमुखेभ्यस्तत्सान्त्रं[4] वृक्षोपरि स्थितम् ॥ ५८ ॥

अन्त्रावलीभिः संलग्नं तरुशाखावलम्बि तत्[5] ।
सूर्यातपेन [6]संशुष्कं चर्मनद्धं मुखद्वये[7] ॥ ५९ ॥

निर्मांसत्वात्तदन्तस्तु सुषिरं वायुयोगत ।
शब्दायमानं [8]श्रीकण्ठः सु(शु)श्राव तथ वने[9] भ्रमन् ॥ ६० ॥

तच्छब्दितं समाकर्ण्य श्रुतिसौख्यकरं परं ।
कौतुकात्तत्र सर्वेशस्तं ददर्श तथा स्थितम् ॥ ६१ ॥

किमेतदिति तद्रूपं पश्यन्सम्यक् तं शिवः ।
विचिन्त्य स्वहृतं पूर्वं वामहस्तेन चाग्रहीत् ॥ ६२ ॥

1. P.—मयुं।
2. H.—सुचिरं योधयित्वा
3. P.—पतिते.
4. H.—तं यन्त्रं.
5. P.—तस्मात्तस्मिन्नन्त्रं।
6. P.—संशुष्कं.
7. P.—मुखद्वये ।
8. P.—श्रीकण्ठ.
9. P.—वने.

विशेषशब्द उत्पेदे ता इत्यस्मिन्सनादके[1] ।
कौतुकाद्दक्षिणेनापि करेण प्रहृत तत[2] ॥ ६३ ॥

उत्पन्नो धीत्यय शब्दस्त जघान पुन शिर ।
करेण वामेन परो जजृम्भे [3]थॉं इति स्फुटम् ॥ ६४ ॥

दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात् ।
जज्ञे द्रेमित्यय शब्द स चाथ[4] स्वाश्रय ययो ॥ ६५ ॥

कियत्यपि गते काले [5]प्रावृडर्त्तो(ड्डतो) समेऽन्तरि[6] ।
विजह्र शम्भुरुमया नगोटजकृते तदा ॥ ६६ ॥

[7]पलाशसर्ग(र्ज)पत्राणा शाड्वलाना निवेशनात् ।
गणेभ्य कारयामास [8]शर्वस्तत्रोटज नवम् ॥ ६७ ॥

एकदोटजपत्रेषु शुष्केषु परिपातितान् ।
नवाब्देनाम्बुबिन्दूंस्तु[9] शुश्रावोमायुतो हर ॥ ६८ ॥

उक्त च शिवया स्वामिन्पत्रेष्वासारयोगत ।
सञ्जाता यादृशा शब्दास्तादृशान्स्थापय क्वचित् ॥ ६९ ॥[10]

इत्युक्ते विमृशन्नीश स्मृत्वा मुरजमोमिति ।
ऊचे च[11] पूर्ववृत्तान्त तच्छब्दास्तत्र च न्यधात् ॥ ७० ॥

ते शब्दा कीदृशास्तत्र कथ न्यस्तास्तु मर्दले[12] ।
तत्प्रसङ्गेन तत्पाणौ[13] उत्पन्ना कीदृशास्त्विति ॥ ७१ ॥

---

1 P —ते इत्यस्मिन्सनादके 2 P —प्रहृतात्तत ।

3 P —धा

4 H —चाप्य Cf पुरा सुरासुर भित्त्वा भगवान्दैत्यामृत ।
तत्कलेवरमादाय मदर्[?] कृतवान्भुव ॥ etc from चित्र quoted in *Bharatakosa*, P 499

5. H —प्राविड्तो 6 P —समनरि

7 P —पलाशसम॰ 8 H —सर्व॰

9 H —स्तत

10 P omits this verse 11 H —ऊचेव

12 H —मद्ले 13 P — पाण्योस्त्वभा

तद्यथा—

[1]तक्ड दरगड । धिन(क)ड दरगड । ताधिक्ड । दाधिक्ड । दरगड ।
धिद्धिकड । तातक्ड । दरगड । तक्ड । दाधिक्ड । दरगड ।
धिक्ड । दरगड । दरगड । ताधिथ(त्थ)उ द्रै ।

शुष्कपत्रोद्भवा पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते ।
उक्ता शब्दा पञ्चत्रिंशदथ पाटा करोद्भवा[2] ॥ ७२ ॥

नागबन्ध स्वस्तिकश्च शुद्धाख्य स्यादलमक[3] ।
समखली (समस्खली) चेति पञ्च मुख्या पाटा प्रकीर्तिता ॥ ७३ ॥

प्रत्येक [4]पञ्च सप्तेते पञ्चत्रिंशद्भवन्त्यत ।
नागबन्धश्च पणव एका एकमरा तथा ॥ ७४ ॥

[5]दूसारा चेव सञ्चारो विचारो नागबन्धगा ।
अथ सप्त स्वस्तिकाद्या स्वस्तिरो वल्किोहल ॥ ७५ ॥

फुल्लविक्षेपकश्चैव चारश्च निनिषण्णक[6] ।
खण्डनागश्च निश्वास शुद्धाद्य सप्तक स्तथ[7] ॥ ७६ ॥

[8]शुद्ध स्यात्स्वरस्फुरणा[9] उत्फुल्ला[10] सुप्रियो दम ।
नगारो मानवल्ली स्यादमी थाल्मकसप्तकम्[11] ॥ ७७ ॥

अल्मक शुद्धरूपो विश्रामो[12] विषमाखली (विषमस्खली)[13] ।
आनन्द शुचिस्फुरणा समखल्यादिक तत ॥ ७८ ॥

---

1 P reads—
तक्ड दरगड । धिक्ड दरगड ताधिक्ड दाधिक्ड दरगड धिद्धिक्ड
दातक्ड दरगड तक्ड दाधिक्ड दरगड₂ दरगड₆ ताथिथो उद्र

2 H—पाटकरोद्भवा ॥

3 H—शुद्ध स्यादवऽल्मक ।   4 P—सप्त

5 P—दूसरा   6 P—विनिपिण्णिक

7. H—स्था   8. H—शुद्ध.

9 P—.स्फुरण   10. P—उच्छुग.

11 H—स्यादमी ल्मकसप्तकम् ।   12 H—विश्रामा

13 P.—विषमा(?) खली

ननगिड । गिड्दगि ॥	पणव[1] ॥ २ ॥
ग्डिदि ग्डिदि ॥	एका ॥ ॥ ३ ॥
ननग्डिदि ॥	एकसरा[2] ॥ ४ ॥
नखु नखु ॥	दूसरा ॥ ५ ॥
[3]ख च ट ग्टि ॥	सचार ॥ ६ ॥
[4]धिक्ट धिकट ॥	त्रिचार ॥ ७ ॥ १ ॥
थों गि ॥	स्वास्तिक[5] ॥ १ ॥
[6]थों हंत ॥	वलिकोहल ॥ २ ॥
[7]थों गिणि । थों थों गि ॥	पुल्लविक्षेप ॥ ३ ॥
[8]धुदि गण ॥	चार ॥ ४ ॥
क्रिट थों ॥	विनिषि(ष)ण्णक[9] ॥ ५ ॥
थों गि खें खें[10] ॥	खण्डनाग ॥ ६ ॥
धिरकट थों[11] ॥	विश्वास ॥ ७ ॥ २ ॥
[12]नहि खहिं गि ॥	शुद्ध ॥ १ ॥
ननगि खहि ॥	स्वरस्फुरण ॥ २ ॥
ननगि नखहि नखहि[13] ॥	उच्छला ॥ ३ ॥
ग्डिदि ग्डिदि खहि ॥	सुप्रिय[14] ॥ ४ ॥
थोंगि खहि[15] ॥	दम ॥ ५ ॥

---

1 पवन acc to म० रत्ना० *op cit* p 400

2 H —एगसिरी एक्सर, द् सर etc in स० रत्ना०, p 400

3 H —ख च न हि ट ॥ 4 P —िधक धिकट ॥

5 H —था गि ॥ सस्तिक ॥ 6 P —थौन हत ॥ वल्किोहर ॥

7. P — थों गिण० 8 H — धुदि । गणचार । P धुदि गण चार ।

9 H — विनिखिन्नक । 10 P — था गि खे ख ।

11. P —धिर कट था । 12 H —र्नाहि खहिं ग ।

13 P —ननाग नखरिं खाहि । 14 H — सुाप्रया ॥

15 H —थोगि खहिं ।

गिडि तत्ता[1] ॥	नकार ॥ ६ ॥
[2]धिद्धि ॥	मानवल्ली ॥ ७ ॥ ३ ॥
ननगिड ग्रिडि दा ॥	अल्मक ॥ १ ॥
धुदिगण कत्थउ ॥	शुद्धरूप[3] ॥ २ ॥
तकि धिकि ॥	विश्राम ॥ ३ ॥
टगु टगु टगु नगु ॥	विषमखली ॥ ४ ॥
तत्तत्त कट ॥	आनन्द ॥ ५ ॥
झें टिगु डि[4] ॥	शुचि ॥ ६ ॥
तत्त गट धिद्धि कट ॥	फुरणा ॥ ७ ॥ ४ ॥
नगि झें नगि झें ॥	समखली ॥ १ ॥
[5]गिद्दि गु गिद्दि गु ॥	विकटा ॥ २ ॥
तक्कथउ धि ॥	सुघटा ॥ ३ ॥
झें दथों ॥	अवघटा[6] ॥ ४ ॥
[7]तग्डि तत्ता । तद्धि तत ॥	शुभा ॥ ५ ॥
नगिदि नगि ॥	अडुखली[8] ॥ ६ ॥
थरकट । थरकट ॥	अनुच्छल्ला ॥ ७ ॥

पाटा अमी मृदङ्गस्य पञ्चत्रिंशदुदाहृता ।
अन्येऽपि बहवो भेदा कर्त्तरी समकर्त्तरी ॥ ८० ॥

समनख पाणिहस्त स्वस्तिक (को) भ्रमरादय ।
हस्ताभ्या वाद्यरीतिश्च नोक्ता ग्रन्थगुरुत्वत ॥ ८१ ॥

हस्ताभ्या वाद्यते वाद्यमतस्तद्देवता[9] ध्रुवे ।
अङ्गुष्ठे दैवत ब्रह्मा तर्जन्यामाधिप शिव ॥ ८२ ॥

---

1 P —दंडदि तत्वत्ता । 2 H —द्धिधि मानवगी
3 H —धुदिगण कथउ । शुद्धरूप । 4 P —झें टिगु थि
5 H —गिद्द गु गिड्डि (?) गु विकगा ।
6 H —अवघट्टा 7 P —तद्दि तत्ता तद्दि तत्त ।
8 P —अडु (?) खली
9 P —हस्ताभ्यां वाद्य वाद्यमतस्तद्देवता H.—मतस्ता देवता

मध्यभाषा प्रभुर्भिण्णु [1]सर्वदेवा त्वनामिका ।
[2]ऋषिस्थान कनिष्ठा स्यात्सूर्य करतलाधिप[3] ॥ ८४ ॥
मृदङ्गो मर्दलस्तूर्य मुरज शिवनिर्मितम् ।
तूर नद्ध महावाद्य द्विमुख पाटमागर ॥ ८५ ॥
स्त्रैण नाट्यनृत्यार्थं वाद्य मुरजसञ्ज्ञया ।
निर्मित कोतुकादेव तत्प्रजा कल्पितान्त्रिवति ॥ ८६ ॥
वाद्य लोककृते [4]चान्त सुपिर काष्ठज तत ।
चर्मावनद्ध द्विमुख ऋत तन्मुरजाहृति (ति) ॥ ८७ ॥
[5]वसास्थाने निर्मिताश्च चर्मणो [6]वध्रिका इमा ।
[7]गङ्गायमुनके मुख्ये[8] नागपाशाभिधा परा ॥ ८८ ॥
एवमानद्धवाद्येषु[9] मुरजाख्य प्रकीर्तितम् ।
साम्प्रत शेषवाद्यना किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥ ८९ ॥

इति मुरजलक्षणम्[10] ॥

चर्मानद्धमुखा ढक्का प्रायेण भूपतेर्हिता ।
[11]नि स्वनो भूपतेर्वाद्य राज्यकार्येषु वाद्यते ॥ ९० ॥
वज्राकृतिस्तु ति(त्रि)वलिर्द्विमुखा नृत्यवाद्यगा [12] ।
पटहा [13]मार्गदेशाद्या भूपदेवगृहादिषु ॥ ९१ ॥
[14]आउजो लोकभाषाया [15]धाउजयश्च खाउजा(सदाउजपञ्चाउजो) ।
मता पट्टाउजश्चेति स्वस्वनामानुसारिण ॥ ९२ ॥

---

1 H—मध्वदेवास्त्वनामिका । 2 P—ऋषिस्थान
3 P.—करतलाभिध ॥
4 P—गाक्कृते वी (?) त 5 P—वसास्थान
6 H—वध्रिकास्त्विमा 7 P—गङ्गायमुनिके
8 H—मुख्या 9 P—एवमानद्धवाद्यड्दा
10. H uses मरज for मुरज everywhere above
11. P—नि स्वानो नृपते० 12 P—नृत्यवाद्यगा
13 P—मार्ड्ग०
14 P—आउजो 15 P—खधाउज पटा श्रना

तथैव ...नि ...नि तु ।
... च ... नैव ... पादचारिणाम् ॥ ९.३ ॥

तथा ... युता ... पट ।
...नद्धे ... वि) ॥९.४॥

इति आनद्धवाद्यलक्षणम् ॥

...दिषु ... ( ) ...म् ।
...भोपयोगीनि ... ॥ ९.५ ॥

इत्यादि ... मन्येऽस्मिन्बहुनामयात् ।
... तथाभवाणि ॥ ९.६ ॥ ...म् ॥

... नु ... ।
... (नानि) ... ॥ ९७ ॥

...नि ...नि
...नि ... ।
"... सधो
... च ... " ॥ ९.८ ॥

इति ... चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ८ ॥

1 H — [illegible] 2 H — [illegible]
3 H — [illegible] 4 H — [illegible]
5 H — [illegible]
6 P — [illegible]
7 H — [illegible]
8 P — [illegible] 9 P — [illegible]
10 H [illegible] 11 P [illegible]
12 P [illegible] 13 H — [illegible]
14 H [illegible]

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राकारत्रयभूषिते मणिचिते यद्देशनाभूतले[1]
सङ्गीतत्रयतत्परत्रिजगतीलोकः सहर्षोऽजनि ।
सच्छत्रत्रितयोपशोभिततनू रत्नत्रयोद्योतक
[2]स्तस्या प्राप्तिसुबोधिदो जिनपतिर्देयादमेया[3] मुदम् ॥ १ ॥

यस्मात् पञ्चेन्द्रियप्रीतिर्भवेच्च दुःखविस्मृतिः ।
सदा सौख्यकरं तत्तु नृत्यं मूलादथ ब्रुवे ॥ २ ॥

प्रवेशे तीर्थयात्रायां तथा भूपाभिषेचने ।
विवाहे पुत्रजन्माद्ये उत्सवे नृत्यमिष्यते ॥ ३ ॥

[4]इन्द्राभ्यर्थनया पूर्वं वसिष्ठाय महर्षये ।
उपदिष्टा [5]नृत्यविद्या ब्रह्मणा ज्ञानमूर्त्तये ॥ ४ ॥

नृत्यं सम्यक् परिज्ञाय स्वपुत्राणां शतेऽपि तत् ।
निवेश्य तच्च पुत्रेभ्यो धात्रग्रे स व्यदर्शयत्[6] ॥ ५ ॥

शतपुत्रयुतो गत्वा स्वर्गदेशं ततस्तत ।
दर्शयामास तन्नृत्यं शक्राग्रे स्वसुतैर्मुनिः ॥ ६ ॥

[7]इन्द्रोपरोधात्तन्नृत्यं लास्यताण्डवसंयुतं ।
रम्भोर्वशीमेनकाद्या [8]ऋषिः पुनरशामयत् ॥ ७ ॥

[9]नृत(च) नरकृतं ज्ञेयं नृत्यं नारीकृतं मतं ।
तथा नाट्यं नाटकं च नरनारीविनिर्मितम् ॥ ८ ॥

---

1 H — देशनास्तल (भू)
2 P — तस्याप्राप्ति०
3 P — ०ममदा
4 P — ०न्द्राभ्यथनया
5 H — नृत्यवद्या
6 H — ०तदर्शयत्
7 P — ०न्द्रोपरोधनात्
8 H — ऋषिपुत्रै०
9 H — नृत्तं P — नृत

कपोलो [1]चिवुक चेत्युपाङ्गा षडपि नामत ।
ग्रीवांसो पृष्ठमुदरमूरुजङ्घायुग[2] तथा ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गा षडमी ज्ञेया शीर्षभेदा क्रमादथ ।
शीर्षं दृग्दर्शन तारापुटभ्रूनासिकाधरा ॥ २० ॥

कपोलो [3]चिबुक चैव वक्त्र रागश्च (वक्त्ररागश्च) शीर्षगा ।
क्रमादेतान्प्रवक्ष्यामि पूर्वग्रन्थानुसारत: ॥ २१ ॥

रेचित च परावृत्तमवधूतमधोमुखम् ।
निकुञ्चित तथोत्क्षिप्तमञ्चित[4] लोलित शिर ॥ २२ ॥

परिवाहितमाधूत धृतमाकम्पकम्पितो ।
[5]त्रयोदश स्यु शीर्षाणि तेषा लक्ष्माऽथ किञ्चन ॥ २३ ॥

---

1 P —चिवुक चेत्युपागा 2 P —०युग

3 P – चिवुक चक्त्ररागवेत तु या शीर्षगा । 4 P —अचितलोलित

5 Cf – धुत विधुतमाधूतमवधूत च कम्पितम् ।
आकम्पिताद्वाहित च परिवाहितमञ्चितम् ॥ ४९ ॥
निहाञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुख तथा ।
लोलित चेति विज्ञेय चतुर्दशविध शिर ॥ ५० ॥
तिर्यन्नतोन्नत स्कन्धानतमारात्रिक समम् ।
पार्श्वाभिमुखमेतस्य भेदानप्यापर जगु ॥ ५१ ॥

Sangitara nakara, 7 49 51 (Adyar ed)
Vol IV pp 17 18

Sangitaratnakara borrows the above verses from *Bharatarnava* of Nandikesvara, chp IV 204 206 p 92 Also cf *Bharatakosa* p 661— अथोक्ता क्रमाण भरतमते । तद्व्याख्यातृमते चतुर्दश । नान्दमते नव । नान्यनृपाद्यन्य पञ्चविंशति च प्राहु । भरतस्य त्रयोदशकमभिमतद्व पुन एकादशकर्म व्यधिकान्याह ।

Also cf, *ibid* p 661—

आकम्पित कम्पिताख्य धुत विधुतमञ्चितम् ।
परिवाहितमाधूतमवधूत निहाञ्चितम् ॥
अधोमुख परावृत्तमुत्क्षिप्त लोलित शिर ।
त्रयोदशविध इत मुनिना समुदीरितम् ॥
—उ[illegible]यन

रेचितं [1]तु शिरस्तिर्यग्यानं स्यात्तिन्त्रियादिषु ।
[2]दीप्यमानात् पराधृत्तकम्पं निपातने[3] ॥ २४ ॥

अधोमुखं [4]प्रणामार्थं भूम्यालोके निरूपितं ।
ऊर्ध्वालोके तथोत्क्षिप्तं मनान्तरं शिरोऽञ्चितम्[5] ॥ २५ ॥

[6]लोलनाल्लोलितं चैव दोलार्थं परिवाहितं ।
मदार्थं तिर्यगाधूतं धुतं कोपेऽथ निन्दने ॥ २६ ॥

भयेऽन्तरे चाकम्पं संज्ञादिषु च कम्पितं ।
पूर्वोक्तार्था शिरस्यास्तु नाट्ये सर्वत्र यत्र तु ॥ २७ ॥

इति शिरोलक्षणम्[7] ॥

पार्श्वाभिमुखं चास्य अन्यं प्रभुः ।
मस्तकादि नेत्रादिभं तिर्यग्नतोन्नतम् ।
पार्श्वाभिमुखमुखीनं तत्कम्पितादिकम् ॥
मस्तकमुन्नामान्ददं पार्श्वाभिमुखम् ।
पार्श्वाभिमुखाभिमुखमर्धं प्रकीर्तिता ॥
—उदायन.

तिर्यग्नतोन्नतं स्कन्धानतमागतिकं समम् ।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्यान्येवं प्रमाणं त्रयु ॥
—शार्ङ्गदेव

For Bharata & Abhinavagupta's Comm. on the same, see *Nāṭyaśāstra*, Vol. II (G.O.S. no LXVIII), pp 3 ff.

1. P.—तु शिरस्तिर्यग् जाने H—च शिरस्तिर्यग्याने
2. H.—दीप्यमानात् 3. H—निवर्तने.
4. P.—प्रमाणार्थं 5. P.—शिरोऽचन
6. H—लावनाल्लोलितं
7. Pārśvadeva, in his *Saṅgītasamayasāra*, ६, ७, refers to thirteen types of heads but, in v. 17 and vv. 19 ff, describes only nine varieties, namely, आकम्पित, कम्पित, धुत आधूत, अवधूत, आञ्चित, निहञ्चित, उत्क्षिप्त & अधोगत. Kumbha in his *Nṛtyaratnakośa*, १. १. ४४४ ff gives 14 types. The *Abhinayadarpaṇa* of Nandikeśvara, vv 49-65, describes 9 शिरोभेद only.

क्रुद्धा दृप्ता च दीना च हृष्टा स्निग्धा भयान्विता ।
सलज्जा मुकुला शून्या विषण्णा मलिनाधरा ॥ २८ ॥

शङ्किता ललिता भ्रान्ता केकरा[1] विप्लुता (विप्लुता) चला ।
त्रस्ता च मलिना ग्लाना स्मेरा क्रूराभिनन्दिता ॥ २९ ॥

स्थिरोद्विग्ना परिम्लाना सकामा सभयाद्भुता ।
हास्या वीरा सकरुणा शान्ता रौद्रा जुगुप्सिता ॥ ३० ॥

षट्त्रिंशद् दृष्टयोऽमूस्तु सान्वर्थत्वात्सलक्षणा ।
इत्युक्ता व्यभिचारिण्य पूर्वा शेषा रसान्विता ॥ ३१ ॥

इति दृष्टिलक्षणम् ॥[2]

दर्शनं चाष्टधा साचि विलोकितनिर्वर्तिते ।
अवलोकितमुल्लोक सम वृत्तानिवर्तिते[3] ॥ ३२ ॥

तिर्यग्वीक्षणत साचि [4]सम्प्रवृद्ध तु विलोकित ।
निर्वर्तित व्यावृत्त सरल त्ववलोकितम्[5] ॥ ३३ ॥

[6]ऊर्ध्वदर्शनमुल्लोक [7]विकाररहित सम ।
पुन प्रवृत्त [8]तद् वृत्त स्थिरस्थमनिवर्तितम् ॥ ३४ ॥

इति दर्शनलक्षणम्[9] ॥

---

1 H —भ्रान्ताकेकरा

2 For Bharata's list see *Natyasastra*, 8 41 95, *op cit*, Vol II, pp 7 14 Also see, *Bharatakosa*, p 853, *Sangita ratnakara*, ७ ३७५ ४३९, *op cit*, Vol IV, pp 135 150 *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore, 1957) Chp IV, vv 233 ff, pp 106 ff Kumbharaja *Nrtyaratnakosa*, १ ३ ५ ५९

3 P —वृत्तानुवर्तिते 4 H —सम्प्रवृद्ध

5 P —त्ववलोकिते 6 P —ऊर्ध्व

7 H —विकारसहित 8 H —त प्रव

9 *Sangitaratnakara*, 7 454 460 describes eight *darśanas* and calls them विषयानष्टाने ताराकर्माणि, distinguishing them from nine स्थानिष्ठानि ताराकर्माणि described in *ibid*, vv 440 453

प्रवेशन समुद्वृत्त चलन वलन भ्रम ।
निष्क्राम प्राकृत पातो नवम च विवर्तनम्[1] ॥ ३५ ॥

ताराकर्मेति नवधाऽधुना तल्लक्ष्म सूच्यते ।
प्रवेशन प्रवेशान्त समुद्वृत्त तु निर्गतम्[2] ॥ ३६ ॥

विलोकने च चलन वलन[3] तिर्यगीक्षणात् ।
भ्रमश्च जायते मोहे नि क्रामो (निष्क्रामो) बाह्यदर्शनात् ॥ ३७ ॥

मूर्ध्वेक्षणे प्राकृत च [4]पातोऽधोवीक्षणाद्भवेत ।
[5]विवर्तन समुद्वृत्त नाट्यनृत्यानुग च तत ॥ ३८ ॥

इति ताराकर्मलक्षणम्[6] ॥

नवधा पुटकर्माणि विश्लेष कुञ्चित सम ।
प्रसृत विवर्तित च निमेषश्च वितालितम् ॥ ३० ॥

भ्रान्त च स्फुरित चषा लक्षण कथ्यतेऽधुना ।
विश्लेष पुटपार्श्वस्य वक्रीभूत तु कुञ्चितम् ॥ ४० ॥

---

op cit Vol IV pp 155 ff These are—समम् साचि अनुवृत्तम् अवलोकितम् विलोकितम् उल्लोकितम् आलोकितम् प्रविलोकितम् Bharata *Natyasastra* 8 105 111, *op cit* Vol II, p 15 gives the same classification For remarks of Vipradasa Vema and Saradatanaya see *Bharatakosa* p 269 Also see *Sangitasamayasara* 6 118 121

1 H — विवर्तन 2 P — निर्गत

3 P — वलन

4 P — णता॰ 5 P — निवर्तन

6 ताराकर्म of nine types is referred to by Bharata *Natyaśastra* 8 96 ff *op cit* Vol II p 15 *Bharatakośa* p 247 quotes nine ताराकर्मs from Asoka where निवर्तनं is given for विवर्तन of Bharata Also see *Nrtyaratnakośa* 1 3 77 84 where it is विवर्तन

7 H — विभा॰

समं समावलोकाच्च प्रसृतं तु प्रसारणात् ।
निवर्तितं समुद्वृत्तं निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ४१ ॥

वितालं च भवेद्रौद्रं भ्रान्त मोहादिसम्भ्रमम् ।
स्फुरितं स्पन्दितं चैतन्नृत्ये नाट्ये प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥

इति पुटकर्मलक्षणम्[1] ॥

चतुरं रेचितोत्क्षेपौ भ्रुकुटि पातनं तथा ।
कुञ्चितं सहजं चेति भवेद् भ्रूकर्म सप्तधा ॥ ४३ ॥

चतुरं [2]स्वीपदुच्छ्वास रेचितं ललितं[3] मनाक् ।
उत्क्षेपश्चोर्ध्वदृष्टित्वाद् भ्रुकुटि कोपविह्वला ॥ ४४ ॥

अधोगति पातनं स्याद्वक्रीभूतं तु[4] कुञ्चितं ।
सहजं च स्वभावस्थं नाट्ये नृत्ये रसेषु तत् ॥ ४५ ॥

इति भ्रूकर्मलक्षणम्[5] ॥

---

1 The nine पुटकर्मs acc to Bharata, *Natyasastra*, 8 110 ff. are—

उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृत कुञ्चितं समम् ।
विवर्तित प्रस्फुरित पिहित सवितास्तिम् ॥ १११

Natyaśastra, Vol II (GOS), p 15

Also see, *Sangitaratnakara*, 7 440-446, *op cit*, Vol IV. pp 153-155 *Bharatakosa* p 371 quotes Vema who reads like Sarngadeva, वितान्तिम् for विनाम्तिम् MSS of Natya sāstra give v l सावताग्तिम् & सविनाम्तिम् for सविताडतम् quoted from the text Also see, *Nrtyaratnakosa*, 1 3 67 68

2 P.—स्वापदुत्स्वासं 3 H —चग्ति

4 H —च

5 For similar types of भ्रूकर्म see, *Natyaśastra*, 8 119 128, *op cit*, Vol II pp 16-17 The रसभावप्रयोजन of each of these seven भ्रूकर्मs is also given Also, see *Sangitaratnakara*, 7 432-439, *op cit*, Vol IV pp 151-153 Also, *Bharatakośa*, p 449

विकूणिता च निभृता विकृष्टा सहजा नता ।
सोच्छ्वासा[1] चेति कथिता नासिका षड्विधा बुधे ॥ ४६ ॥

विकूणिता जुगुप्साया निभृता निश्चला क्रमात् ।
विकृष्टा चाभ्यसूयाया प्रसन्ना सहजा मता ॥ ४७ ॥

नता श्लिष्टपुटा शोके सोच्छ्वासा[2] हर्षयोगत ।
नृत्ये नाट्ये प्रयोक्तव्या नासिकेय रसेष्वपि ॥ ४८ ॥

इति नासालक्षणम्[3] ॥

सन्दष्टक निसर्गं च श्लिष्ट च परिवर्तितम्[4] ।
वेपित चापि रोपाढी [5]पञ्चधाऽधरकर्म तु[6] ॥ ४९ ॥

इत्यधरलक्षणम्[7] ॥

कुञ्चित कम्पित फुल्ल क्षाम पूर्ण समस्तथा ।
कपोल[8] षड्विधस्तेन वामो वा दक्षिणोऽपि वा ॥ ५० ॥

---

1 P —सास्वसा 2 P —सात्सासा

3 Cf —नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाथ विकूणिता ।
स्वाभाविका चेति बुधै षड्विधा नासिका स्मृता ॥ १३० ॥
—*Natyasastra* 8 130ff, Vol II p 18
Also see *Bharatakosa*, p 330 quoting *Vipradasa* and *Sangita ratnakara*, 7 465-470 Vol IV pp 160 61

4 H —परिकीर्तितं 5 P —पञ्चधाधरकम

6 H —न

7 Cf Bharata notes six *karmas* of अधर and also explains their uses in *Natyaśastra* 8 141 146 They are—
विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ।
सन्दष्टक समुद्गं च षट् कर्माण्यधरस्य तु ॥
Natyaśastra, Vol II p 19
Sarngadeva in his *Sangitaratnakara* 7 448 495, gives two opinions, first which follows Bharata and the second which gives only four types of अधर Also see *Bharatakosa*, p 12 for quotations from Kumbha Somesvara and Asokamalla 8 H —कपोले

कुञ्चित. शीतभीत्यादौ कम्पितो रोषभाषणे ।
फुल्लो हर्षे तु[1] रोगादो क्षाम पूर्णसमौ सुखात् ॥ ५१ ॥

इति कपोललक्षणम्[2] ॥

लेहन कुट्टन दष्ट खण्डन चु(चु)क्कित[3] समम् ।
छिन्न च सप्तधा कर्म चिबुकस्याथ लक्षणम् ॥ ५२ ॥

लेहन लेह्यलेहादौ भीतत्रस्तेषु कुट्टनम् ।
दष्ट तु दन्तदष्टादौ खण्डन रोदनादिषु ॥ ५३ ॥

[4]चु(चु)क्कित जृम्भितादौ च[5] स्वभावेषु सम मतम् ।
व्याधौ भयादिके[6] छिन्न व्यवहाराश्रित च तत् ॥ ५४ ॥

इति चिबुककर्मलक्षणम्[7] ॥

---

1 P —च

2 Cf क्षाम फु॰ च घूर्णं च काम्पत कुञ्चित समम् ॥ षड्विध गण्डमुह्यस्य लक्षण मुच्यत । *Natyasastra*, 8 136-137 Vol II p 19
One of the Mss of Natyasāstra reads पूर्णं for घूर्णं
Also see, *Sangitaratnakara* 7 461-465 and *Bharatakośa*, p 107.

3 H —चुग्नित   4 H —चुाचत

5 H —तु   6 P —भयादषु

7 Cf *Natyaśastra*, 8 147 153, but *Sangitaratnakara*, 7, 496-502 gives कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्कितम् ग्रहणम्, समम्, दष्टम् & निष्कर्षणम् among दन्तकर्मs whereas it gives the following eight varieties of चिबुक—

[illegible] चिबुक लक्ष्यन तत ।
उत्तमाय मुखार्थ तु वक्ष्ये लक्ष्यानुसारत ॥ ५०७ ॥
व्यादीर्ण श्लथित वक्र सहत चग्नदनम् ।
स्फुरित वालन लोम्भवे चिबुकमग्धा ॥ ५०८ ॥

Sangitaratnakara Adyar ed,
Vol. IV pp 173 ff

Also cf —व्यादीर्ण श्लथित वक्र सहत चग्नदनम् ।
स्फुरित चार्ले लोलमवे चिबुकमाधा ॥

Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p. 215

प्रसन्न सहज रक्त श्याम वक्त्र चतुर्विधम् ।
प्रसन्नमद्भुतप्रासौ सहज तु स्वभावजम् ॥ ५५ ॥
रक्तमन्युप्ररोषादो श्याम दु खादिसम्भृतौ[1] ।
एव [2]स्वभेदयुक् शीर्ष प्रथमाङ्ग प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥

इति सभेदप्रथमाङ्गशीर्षलक्षणम्[3] ॥

शिर क्रमानुगानीति ग्रीवाकर्माणि तानि तु ।
ज्ञेयानि तद्विचारज्ञै रसे कण्ठे च[4] तानि तु ॥ ५७ ॥

इति ग्रीवाकण्ठस्कन्धलक्षणम् ॥

द्वितीयाङ्गस्य हस्तस्य सज्ञा लक्ष्माप्यथोच्यते[5] ।
हस्तकर्माणि चारश्च क्रियानाह्वादिहस्तका[6] ॥ ५८ ॥
अथ क्षेपो दोलन च रक्षा विक्षेपधूनने[7] ।
परिग्रहाकर्षणे च [8]वियोगाच्छेदन ध्रुवम् ॥ ५९ ॥
तर्जन स्फोटन यान [9]पार्थक्य विरतिर्भ्रम ।
वृत्ति प्रवृत्तिरुद्वृत्तिर्क्षेपन चेति विंशति ॥ ६० ॥
हस्तकर्माणि चैतानि युज्यन्ते नाट्यनृत्ययो ।
एषामन्वर्थनामत्वान्न लक्ष्म पृथगीरितम् ॥ ६१ ॥

इति हस्तकर्माणि ॥[10]

ज्यायन quoted in *Bharatakosa* p 215 however, follows Bharata and our text

1 H —॰सम्भृत 2 H —स्वभावयुक्

3 This has been described under मुखरागप्रकरणम् in *Sangita ratnakara*, 7 526 531, Vol IV pp 180 181 Bharata *Natyaśāstra*, 8 161 166, Vol II, p 22, gives the four types of मुखरागs.

4 P —कण्ठेपि Cf Bharata *Natyaśastra*, 8 170 177, Vol II pp 23 24 5 P —लक्ष्माप्यथो॰

6 H —॰वह्वादिहस्तका । 7. H —॰विक्षेपने तथा ।

8 H —वियोगच्छेदन 9 H —पार्थक्य विरति भ्रम ।

10. *The Sangītaratnakara*, 7 543 545 gives twenty करकर्मs—

उरोग [1]पृष्ठगश्चापि तथा पार्श्वगतोऽपि हि ।
हस्तस्य चारस्त्रिविधो नृत्ये नाट्ये प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति हस्तचारः ॥[2]

वृत्तन श्लेषविश्लेषौ क्षेपो रक्षणमोचने ॥ ५४३ ॥
परिग्रहो निग्रहश्चोत्कृष्टाकृष्टिविकृष्य ।
ताडन तोलन छश्भेदौ स्फोटनमोटन ॥ ५४४ ॥
स्थ द्विसर्जनमाह्वान तर्जन चेति विंशति ।

Sangitaratnakara, op cit, IV p 189

Kumbha in *Nrtyaratnakośa* gives the above verses with slight changes Also see, *Bharatakosa*, p 774, for a quotation from Aśokamalla See also, *Natyaśastra*, 8 165-168

1 H —पृष्ठगश्चापि

2. Sudhākalaśa here follows Bharata, *Natyasāstra*, 9. 169, in so far as he accepts three basic *hastacaras*, but differs from him in giving पृष्ठग for अधोमुख Śarngadeva in his Sangitaratnākara says that others added two more to Bharata's list, namely, अग्रग and अधस्तल, which, in Bhatta's (Abhinavagupta's) opinion, were included in उत्तान and अधोमुख. Śārangadhara himself gives fifteen *hastacaras*—

उत्तानोऽधस्तल पार्श्वगतो हस्ताऽग्रतस्तल ॥ ५३४ ॥
सम्मुखस्तल्श्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ।
पराङ्मुख समुखश्च हस्तोऽन्य पार्श्वतामुख ॥ ५३५ ॥
ऊर्ध्वगोऽधोगत पार्श्वगतो हस्तोऽग्रगोऽपर. ।
समुखागत इत्येतान्प्रचारान्दश पञ्च च ॥ ५३६ ॥
रक्ष्यरक्षणतत्वज्ञ शार्ङ्गदेवोऽभ्यभाषत ।

Sangitaratnakara, IV. pp 182-183

The Bharatakośa, p. 774 quotes *Vipralasa* who in turn quotes Śarngadeva and then adds—

उत्तानाऽध पार्श्वगतो ह्यग्रगश्च इम करा ॥
परे तदार्श्वपार्श्वाधामुखा इति करास्तु षट् ।
अन्ये सम्मुखाया ये ऊर्ध्वगाधोगतादय ॥

[1]व्यावर्तितोद्वेष्टिता चावेष्टिता परिवर्तिता ।
हस्तक्रिया चतुर्धैवं लक्ष्म नामानुसारत. ॥ ६३ ॥

इति हस्तक्रियालक्षणम् ॥[2]

प्रसारितोऽपविद्धश्चाधोमुखस्तिर्यगञ्चितो ।
ऊर्ध्वं पृष्ठानुग पार्श्वानुगस्तु स्थिरचञ्चलो ॥ ६४ ॥

दशधैवं बाहुचारो लक्ष्म नामानुगं मतम् ।
हस्तकाना चतु षष्टिरथ संज्ञाभिनोच्यते ॥ ६५ ॥

इति बाहुचारलक्षणम् ॥[3]

पताकस्त्रिपताकश्च तथोक्त कर्त्तरीमुख ।
अर्द्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डश्च मुष्टिक ॥ ६६ ॥

शिखराख्य· कपित्थश्च तथैव खटिकामुख. ।
शू(सू)चीमुख पद्मकोश. [4]सर्पशिरास्तथैव च ॥ ६७ ॥

मृगशीर्षश्च [5]ला(का)ङ्गूलोऽलपद्मश्चतुरस्तथा[6] ।
भ्रमरो हंसवक्त्रश्च हसपक्षस्तथा मत ॥ ६८ ॥

उत्तानादिप्रचारेषु भवन्त्यन्तर्गता इति ।
निर्णीय विप्रदासेन प्रचाराण्युदीरिता ॥

भट्ट इत्यभिनवगुप्ताचार्य स तु नाट्यशास्त्रव्याख्याने नवमेऽध्याये उत्तानशब्दार्थाभ्याया त्रैविध्य वक्ति ।

—विप्रदास

1. H.—व्यावर्तिता द्वेष्टिता०
2. See *Bharatakośa* p 774, under हस्तकरणानि for a quotation from Aśoka Also see, *Sangītaratnākara*, 7. 537-542, and *Nāṭyaśāstra* 9 213-219, Vol II. pp 80-81
3. For *Bāhubhedas* see, *Sangītaratnākara*, 7 335-338, Vol. IV p 99, and *Bharatakośa* p. 419, quoting Vipradāsa and Someśvara Someśvara refers to only eight *Bāhubhedas*, while Śārṅgadeva refers to six more given by 'others'.
4. H —सर्पशिरस्तथैव०   5 P —मृगशीर्षगुलो०
6. H.—चतुरस्रया corrected by somebody as चतुरस्तथा

सन्दंश सुमुखश्चोर्णनाभ पक्षिरुतम्त्विति[1] ।
[2]तेऽप्यसंयुतहस्ताना चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ॥ ६९ ॥[3]
अथ लक्ष्म पताकस्य [4]साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समाः ।
वक्रा त्वनामिका शेषं त्रिपताकं पताकवत् ॥ ७० ॥
पृष्ठगा तर्जनी शेषं पूर्ववत्कर्त्तरीमुखे[5] ।
वक्राङ्गुल्यस्त्वर्द्धचन्द्रे गलहस्तार्द्धचन्द्रवत् ॥ ७१ ॥
अराले नम्रयाङ्गुष्ठस्तर्जन्या मिलितो भवेत् ।[6]
शुकतुण्डेऽनामिका तु वक्रा शेषमरालवत्[7] ॥ ७२ ॥

---

1. P.—॰स्तस्त्वित्ति । 2 H.—तेषु मयुत॰
3 This list of names of *asamyuta-hastas* slightly differs from those of Bharata, *Natyasâstra*, 9 4-7 and Śārngadeva, *Sangitaratnakara*, 7. 78 61, instead of सुमुख and पक्षिरुत, we find मुकुल and ताम्रचूड in the texts of Bharata and Sārngadeva. Also cf.—

 त्रिशद्रामोदरेणोक्ता अमी हस्ता असयुता ।
 असयुता अर्थवशादेते स्यु सयुता अपि ॥
 —*Sangitanarâyana* quoted in *Bharatakosa*, p. 797

 Nandikesvara, in his *Abhinayadarpana*, vv 89-92, (Manmohan Ghosh's second revised ed., Calcutta, 1957), p. 93, gives 28 *asamyuta hastas* For illustrations see Ghosh's ed, op. cit., plates opposite p 72
4. P—साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समा । *Natyasastra*, 9 18, says कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठ Sangitaratnākara, op cit., follows Bharata
5. Nandikesvara, *op cit* v 105 defines *karttari॰* differently—cf. त्रिपताके कनिष्ठा चेद् वक्रिताऽर्धपताकिका । × × अस्यैव चापि हस्तस्य तर्जनी च कनिष्ठिका । बहि प्रसारिते द्वे च स कर कर्त्तरीमुखः ॥ १०५ ॥ Also cf *Nâtyasâstra*, 9. 39, and *Sangitaratnâkara*, 7. 119-121
6 Cf. आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा । शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यरालेऽङ्गुल्य करे ॥ *Natyasâstra*, 9 46, also see *Sangitaratnakara*, 7 122-123, *Abhinayadarpana*, v 114
7 Cf *Abhinayadarpana*, v. 115 and illustration, *op. cit*; *Sangitaratnâkara*, 7 137-138, *Nâtyaśastra*, 9. 53.

मुष्टिकेऽङ्गुष्ठ उपरि तदन्यस्ताङ्गुलीषु च ।[1]
शिखरेऽङ्गुष्ठकस्तूर्ध्वं शेष मुष्टिस्वद्भवेत्[2] ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठपार्श्वगाङ्गुल्या[3] कपित्थे पूर्ववत् पर ।
कनिष्ठानामिका चोर्ध्वे वक्रे द्वे खटिकामुखे[4] ॥ ७४ ॥

सू(सू)चीमुखे तर्जनी च सरलान्यच्च पूर्ववत्[5] ।
ईषन्नम्रा पद्मकोशेऽङ्गुष्ठेऽङ्गुलीश्च मेलयेत्[6] ॥ ७५ ॥

नम्राङ्गुल्योऽङ्गुष्ठलग्ना सान्यर्थे सर्पशीर्षके[7] ।
मृगशीर्षे कनिष्ठोध्वाऽङ्गुष्ठश्चोर्ध्वोऽन्यच्च(त्) पूर्ववत्[8] ॥ ७६ ॥

काङ्गुले तर्जनीमध्याङ्गुल्यावङ्गुष्ठकेवने[9](तने) ।
आवर्तिता करतले त्वङ्गुल्यश्चाल्पपद्मके[10] ॥ ७७ ॥

---

1 Cf *Abhinayadarpana* V 116 *Nāṭyaśāstra* 9 55 *Sangīta ratnākara* 7 128 129 however specifies that 'निपीड्य मध्यमां तद्वत्वङ्गुष्ठ

2 *Sangītaratnākara*, 7 130 *Nāṭyaśāstra*, 9 57 *Abhinaya d*, V 118

3 P —ङ्गुल्य The definition here is not quite explicit though the author intends to say that the thumb and the adjoining finger touch each other cf *Nāṭyaśāstra*, 9 59 *Sangītaratnākara* 7 132 *Abhinaya d* V 121

4 *Nāṭyaśāstra* 9 60 *Sangīta ra* 7 134 *Abhinaya d*, V 124 defines a *Kaṭakamukha* as—कपित्थ तर्जनी चापमुन्नताङ्गुष्ठमध्यमा । कन्वामुखहस्ताऽय कार्तितो भरतागमे ।

5 6 7 See *Abhinaya d*, V 127 134, 137 *Sangīta ra* 7 147, 142, 152, *Nāṭyaśāstra*, 9 64 ff, 79 ff, 84 ff

8 H reads अयत्तूर्वत, Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 86 ff, *Sangīta ra* 7 159 *Abhinaya-d* V 139

9 P —वङ्गुष्ठे तने । H वङ्गुष्ठे वन Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 88 ff, *Abhinaya-d*, V 144 *Sangīta ra* 7 140

10 *Sangīta ra*, 7 141 calls it अल्पपद्म also *Nāṭyaśāstra*, 9 91, *Abhinaya-d*, V 146 calls it अल्पपद्म

चतुरे प्रसृतास्तिस्रोऽङ्गुल्यश्चोर्ध्वा कनीयसी[1] ।
भ्रमरे मध्यमाङ्गुष्ठलग्ना नम्रा प्रदेशिनी ॥ ७८ ॥

तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठलग्नाग्रा[2] हंसवक्त्रके[3] ।
हंसपक्षे कनीयस्यूर्ध्वाङ्गुल्यः कुञ्चिता मनाक्[4] ॥ ७९ ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंश सन्दंशे मिलिता परा[5] ।
अङ्गुष्ठेऽङ्गुल्योर्न(यो न)म्रसहता मुकुले समा[6] ॥ ८० ॥

पद्मकोशनन्ङ्गुल्यो नम्रास्तास्तूर्णनाभिके ।
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा पक्षिरुते परा ॥ ८१ ॥

---

1 *Abhinaya d* v 149 describes as—तर्जन्याद्यास्तन ा ग्रा क नष्ठा प्रसृता याद ॥ १४९ ॥ अन्गुष्ठाऽनामिकामूल तिर्यक् चचतुर कर । *Natyasastra* 9 93 ff also gives a similar definition also cf *Sang ta ra* 7 154 ff

2 *Sang ta ra* 7 167—अन्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्या श्लिष्टाग्र तर्जनी नता ॥ १६७ ॥ यत्राच्य त्वरल शष स करा भ्रमरा भवत् । Also cf *Abhinaya d* v 152 53—मध्यमाङ्गुष्ठयग्न तर्जनी वाकताकृति ॥१५२॥ गषा प्रसारता यामौ भ्रमराभिधहस्तक । Bharata *op cit* 9 101 writes—मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी । ऊर्ध्वमन्य प्रकीर्ण च द्वयङ्गुल्यौ भ्रमरे कर । १०१ ॥

3 *Sang ta ra* 7 161 ff *Natyasastra* 9 104 *Abhi aya d* vv 154 155

4 Cf *Natyaśastra* 9 106—समा प्रसारतास्तिस्त्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी । अङ्गुष्ठ कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष गत स्मृत ॥ १०६ ॥ Also see *Abhinaya-d* vv 157 58 *Sang ta ra* 7 163 ff

5 Cf —पुन पुन पद्मकोश साख्या त्वरत यात ॥ १ ५ ॥ सन्दंशाभिधहस्तोऽय कीर्तिता नृत्तकोविद ॥—*Abhinaya-d* vv 159 60 According to Bharata तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्वरालस्य यदा भवत् । आभुग्नतलमध्यश्च स सन्दंश इति स्मृत ॥ *Natyaśastra* 9 110 ff Bharata further gives three types of *san damsas*

6 *Abhinaya d* v 161 Bharata writes—समागताग्रसहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव स भवेन्मुकुल कर । *Natyasastra* 9 117 Also see *Sang ta ra* 7 160

7 *Natyaśastra* 9 120 *Sang ta ra* 7 173 74

(इति असंयुतहस्ताः ।[1])

इत्यसयुतहस्ताना लक्ष्मोक्त्वाऽथ त्रयोदश ।
सयुता कथयिष्यन्ते हस्ताश्च सप्तविंशति[2] ॥ ८२ ॥

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट स्वटिकासन[3] ।
खटिकावर्धमानश्चोत्सङ्गश्च[4] निषधस्तथा ॥ ८३ ॥

दोला (दोल) पुष्पपुटश्चैव मकरो गजदन्तक ।
वर्धमान सुनन्दश्चेत्युक्ता हस्तास्त्रयोदश[5] ॥ ८४ ॥

चतुरस्रौ तथोद्वृत्तो तथा तल्मुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिको विप्रकीर्णो चाप्यराल्खटिकामुखो ॥ ८५ ॥

---

1 Also see, Kumbhakarna's *Nrtyaratnakośe*, Vol I (Rajasthan Puratana Granthamala no 24), pp. 43 52

2. H in margin reads—२४
१३
२७
—
६४ हस्तक

The *Natyaśastra*, ch. 9 names 13 *samyuta hastas* and 64 (32) *Nrtta hastas* but the *Abhinaya darpaṇa* gives 23 *samyuta hastas* and 13 *Nrtta hastas* Acc to *Sangita ratnākara*, 7 90 there are 30 *Nrtta hastas*

3 H —स्वटिकासुर । 4 H —श्चोत्सगन

5 The *Sangitaranākara*, 7 82 84, read स्वस्तिक for खटिकासन डोल for दोला, अवहित्थ for सुनन्द Our text vv 83 84 above are almost similar to *Natyasastra* 9 8 10 with the difference that the *NS* reads स्वस्तिकस्तथा for खटिकासन दोल for दोला, अवहित्थ for सनन्द For the list of 23 *samyuta hastas* of Nandikesvara, see *Abhinaya darpaṇa* vv 172 175 *It is* surprising to find *Abhinaya darpana* stating त्रयोविंशतिरित्युक्ता पूर्वगैर्भरतादिभि ॥ १७५ ॥ when Bharata s *NS op cit* gives only 13 of them The *Bharatarnava*, ch 2, pp 28 42, gives 16 *samyuta hastas* and 27 *asamyutahastas* in ch 1 pp 1 27

ललितो चैव शून्याभ्या (सूच्यास्यो)[1] रेचितावर्धरेचितो ।
उत्तानावञ्चितो चैव पल्लवो सुनितम्बको ॥ ८६ ॥

लताख्यो करिहस्तो च पक्षवञ्चितको तथा ।
कुञ्चितो गरुडपक्षो दण्डपक्षो तथैव च ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वमण्डलिनो पार्श्वमण्डलिनो तथैव च ।
उरोमण्डलिनो चोर पाश्वार्धमण्डलौ तथा[2] ॥ ८८ ॥

मुष्टिकस्वस्तिका चैव नलिनीपद्मकोशको ।
[3]शीर्षानुवलितो स्याताम् उल्वणा चेति संयुता[4] ॥ ८९ ॥

सप्तविंशतिसङ्ख्याम्ते चैकत्र मिलिता युता ।
चत्वारिंशत् करा जाता एषां लक्ष्माथ कथ्यते ॥ ९० ॥

पताकाकारहस्ताभ्यां श्लिष्टाभ्यामञ्जलिर्मतो[5] ।
कपोतो मध्यसुषिरो[6] विपरीतो करौ यदा ॥ ९१ ॥

[7]कर्कटे च कराङ्गुल्यो भवन्त्यन्योन्यमध्यगा ।
अरालो मणिबन्धस्थौ हस्ता चेत्खटिकासन[8] ॥ ९२ ॥

---

1 P —शून्यास्यौ

2 H —चार पाश्वार्द्धमलिनौ तथा ।
P —चार । पार्श्वार्द्धमङ्गौ तथा ।

3 H —शीर्षानुवलिना 4 H —उल्वणावावसंयुता ॥

5 For *Anjali ha ta* see *Bharatakośa* p 8 quoting from Uma Sarngadeva Jyayana Someśvara and Haripala *Natya śa tra*, 9 128 ff *Abhinaya-d* v 176

6 P and H —मध्यसुषिरा For *Kapota* compare *Bharatakosa* p 107 *Natyasastra* 9 131 *Abhinaya d* v 177

7 Cf *Bharatakośa* p 116 *Natyasastra* 9 133 34 *Abhinaya d* v 178

8 H —खटिकासम ॥ *Khatikasana hasta* is not mentioned by other writers But the definition given here is similar to that of *Svastika hasta* compare *Bharatakośa* p 759 quoting from Vipradasa Vema Asoka and Sarngadeva Also cf *Natyasastra* 9 135

खटिकावर्द्धमानश्चेत् सन्मुखो खटिकामुखौ[1] ।
उत्सङ्गस्था करौ चेत् स उत्सङ्गो जिनमूर्तिग ॥ ९३ ॥

[2]निषधोऽयं पद्मकोशतुल्यो दमौ करौ तथा ।
द्वे द्वे दमे समेऽङ्गुल्यौ दोलाख्य[3] समहस्तयो ॥ ९४ ॥

जगाञ्जलौ पुष्पपुटौ[4] नम्रौ हस्तावथ स्थितौ ।
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ च मकरे[5] पताकास्यावधोमुखौ ॥ ९५ ॥

पताकौ मणिबन्धस्थौ हस्तौ चेद्गजदन्तक[6] ।
[7]वर्द्धमाने करे स्याता हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ॥ ९६ ॥

[8]सुनन्दे मणिबन्धस्थो शुकतुण्डौ करौ मतौ ।
इति त्रयोदशकराम्संयुता नाट्यनृत्ययो ॥ ९७ ॥

(इति त्रयोदशसंयुतहस्ताः ।)

---

1. P —सम्मुखौ खटिकामुखौ । H omits खटिकामुखौ ।
For *Khatakamukha hasta* see, *Bharatakosa*, p. 159 quoting Śārngadeva
2. H — निषदाय Cf *Bharatakosa*, p 336 quoting from Vema, Asoka, Sārngadeva, and Jyāyana Also, *Natyaśastra*, 9 141, 147
3. Cf., *Bharatakosa*, p. 285 quoting Śārngadeva only on *Dola hasta*, also *Natyaśastra*, 9 148
4. *Natyasastra*, 9. 150 defines it as यस्तु सर्पशिरा प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तर । द्वितीय पार्श्वसाश्लिष्ट स तु पुष्पपुट स्मृत ॥ whereas *Abhinaya d*, v 182 agrees more with our text Also cf, *Bharatakosa*, p 375 quoting Sarnga, and Vipradasa
5. Cf Śārnga, and Vema, in *Bharatakosa*, p 450, *Natyasastra*, (*NS*), 9 152
6. *Cf NS*, *9 154 Asoka, Somesvara, Veda, Kumbha*, Vipradasa & Sarngadeva in *Bharatakośa* p. 164
7. Cf ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ । *NS* 9 158 also, Asoka, Sarngadeva and Vipradasa in *Bharatakosa* p 588
8. *NS*, 9 156 describes *Avahittha* for *Sunanda*, cf, शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्याभिमुखावितौ । शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृत ॥ १५६ ॥

वामोऽवामे [1]परौ वामे चतुरस्रौ[2] करौ समौ ।
हंसवक्त्रौ समुद्वृत्तावुद्वृत्तौ[3] च तदा करौ ॥ ९८ ॥

अन्योन्य सम्मुखीभूतौ करौ तत्मुखौ[4] तदा ।
मणिबन्धे [5]भ्रमराख्यौ स्वस्तिकौ[6] स्वस्तिकाकृती ॥ ९९ ॥

पूर्वं तु स्वस्तिकौ कृत्वा पर्यस्तौ चेत्प्रकीर्णकौ[7] ।
खटिकाख्योऽ[8]प्यरालश्चेदरालखटिकामुखा[9] ॥ १०० ॥

[10]आवर्तितौ तु [11]ललितानबाह्वमुखतले करौ ।
मध्याङ्गुष्ठे च शूच्याख्यौ(सूच्यास्यौ)[12] करौ कुञ्चितकूर्परौ ॥ १०१ ॥

---

1 H—परौ

2 Cf कंसताऽप्यङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ रक्तकासुखौ । समानपूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥ NŚ 9 184 also *Bharatakosa*, p 198 for descriptions by Somesvara, Jyayana Asoka and Sarngadeva

3 Cf हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् । उद्वृत्ताविति विज्ञेयावथवा ताल वृन्तकौ ॥ १८५ ॥ NŚ 9 185 also see, *Bharatakośa* p 78

4 P—तमुखौ Cf NŚ 9 186 *Bharatakosa* pp 242 43

5 *Bhramara* is not mentioned in verses 85 ff above, but here Sudhakalasa seems to treat *bhramara hastas* for *bhramara hasta* see, *Bharatakosa* p 448.

6 See *NS* 9 188 *Bharatakosa* p 757

7 Also cf *NŚ* 9 187 calling them *Viprakirnkau* See also *Bharatakosa* p 614 on *Viprakirnau hastau*

8 H—॰परात्श्चदरा॰

9 Cf *NŚ*, 9 188 190 *Bharatakosa* p 27 *Sangitaratnakara* 7 225 229

10 H—आवर्तितौ तु ल्लिताव॰

11 Others add *aviddha vakrau* see NŚ 9 190 *Bharatakosa* p 62 *NŚ*, 9 209 gives *Lalitau* also *Sangitara* 7 278 80 and *Bharatakosa* p 572

12 P—शूच्याख्यौ See *NS* 9 191 192 *Bharatakosa* p 737, *Sangitaranakara*, 7. 232 234

भ्रान्तौ हस्तौ हंसपक्षौ रेचितौ¹ पार्श्वनिम्नगौ ।
रेचितोद्वर्तितौ ख्यातौ करौ तावर्धरेचितौ² ॥ १०२ ॥

त्रिपताकौ कपोलस्थौ चेतावुत्तानवञ्चितौ³ ।
मणिबन्धे पद्मकोशौ शिथिलौ पल्लवौ⁴ करौ ॥ १०३ ॥

नितम्बे कोशबन्धाच्च करौ प्रोक्तौ नितम्बकौ⁵ ।
⁶लताख्यौ त्रिपताकौ चेल्लम्बितौ गामिनौ तत ॥ १०४ ॥

⁷त्रिपताकौ दोलितश्च पार्श्वस्थौ करिहस्तकौ⁸ ।
यौ करौ शीर्षसंस्थौ ख्यातौ तौ पक्षवञ्चितौ⁹ ॥ १०५ ॥

¹⁰कुञ्चितौ तौ तु शिरस पूर्वौ च परिवर्तितौ ।
तौ करौ गरुडपक्षौ¹¹ पताकौ पक्षवञ्चकौ ॥ १०६ ॥

1. Cf *NŚ*, 9 193 *Bharatakośa*, p 559 *Sangitaratnakara* 7 235 36
2. Cf. चतुरस्रा भरद्वाज ग्रस्यद्धरस्य रावेत । करार्धं वृत्तासक्तांस्पदवेलताल्ती ॥ १९४ ॥ *NŚ*, 9 194 also *Sangitaratnakara* 7 237 also see, *Bharatakośa* pp 31-32 quoting from Asoka Vipradasa and Somesvara
3. Cf *NŚ*, 9 195 *Bharatakośa*, p 71 quoting Somesvara and Asoka *Sangitaratnākara*, 7 244 245
4. H —रूमौ चेत पक्षौ करौ cf मणबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ । *NŚ*, 9 196 cf तिर्यक्ता पुरता वाप प्रांशनौ नामतावाद । शाखिर्गौ मणिबन्ध तु पद्मकोशौ तु पल्लवौ । Somesvara quoted in *Bharatakosa*, pp 360 361 *Sangitaratnakara*, 7 239 242
5. P reads नितम्ब कशबधाच्च etc H —नितम्ब कशबधाच्च *NŚ* 9 196 197 describe, *Nitambau* and, *Keśabandhau* also, *Sangitaratnakara*, 7 238 39 and 242-43 see *Bharatakosa*, p 331
6. Cf *NŚ*, 9 198, *Bharatakośa*, p 565 and *Sangitaratnakara* 7 246 47
7. P — त्रिपताका
8. P —करहस्तको Cf *NŚ*, 9 199 Also see *Bharatakośa* pp 113 114 for quotations from Asoka Vipradasa and Kumbha, and *Sangitaratnakara* 7 248 254
9. *NŚ*, 9 200 *Sangitaratnākara* 7 255 *Bharatakośa*, p 343
4 *Kuñcitau hastau* are not treated by Bharata and others, But cf *NŚ*, 9 201 on *Pakṣa pradyotakau*
5 Cf. *NŚ*, 9 201, *Sangitaratnakara*, 7 259 60 *Bharatakośa*, p 168

[1]दण्डपक्षौ हसपक्षौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।
आरालावूर्ध्वदेशस्थावूर्ध्वमण्डलिनो[2] तदा ॥ १०७ ॥

तावेवावर्तितौ पार्श्वे पार्श्वमण्डलिनौ[3] करौ ।
[4]उरोमण्डलिनौ वक्षस्सरालौ परिवर्तितौ ॥ १०८ ॥

ज्ञेयौ हस्तौ तथान्वर्थावुर पार्श्वार्धमण्डलौ[5] ।
खटिकाख्यौ मणिबन्धे मुष्टिकस्वस्तिकौ[6] तत ॥ १०९ ॥

पद्मकोशौ तथा स्याता नलिनीपद्मकोशकौ[7] ।
मुष्टिकस्वस्तिकौ शीर्षे शीर्षानुवलितौ[8] मतौ ॥ ११० ॥

ऊर्ध्वदेशे प्रसृतौ तूद्वेष्टिताङ्गौ[9] तथोल्बणौ[10] ।
इत्युक्ताः सयुता सर्वे चतु·षष्टिकराम्विति ॥ १११ ॥

एकस्मिन्हस्तकास्त्वेते हस्तेऽवाङ्मुखसम्मुखा ।
ऊर्ध्वाधोमध्यगा पञ्चभास्था दश च तद्विद[11] ॥ ११२ ॥

---

1. H. reads व्यावर्त्तौ for व्यावृत्तौ Cf. *NŚ*, 9 202, *Sangitaratnakara*, 7 257-258, *Bharatakosa*, p 266
2. *NŚ*, 9 203, *Sangitaratnakara*, 7 260 61, *Bharatakośa*, p 87.
3. *NŚ*, 9 203, *Sangita ra*, 7 262 63, *Bharatakosa*, p 368.
4. *NŚ*, 9 204, *Sangita ra*, 7 264-67, *Bharatakosa*, p. 84
5. H — तथान्वर्थावुदर पार्श्वमडलौ
 NŚ, 9 205, *Sangita ra*, 7 267 269, *Bharatakosa* p 84
6. *NŚ*, 9 206 *Sangīta ra*, 7. 270-271 *Bharatakośa*, p 500
7. *NS*, 9 207, *Sangita ra*, 272-276 *Bharatakosa*, p. 311
8. H.—शीर्षानुवल्तिनौ *NŚ*, 9 209 mentions *lalitau*, cf, कूर्परस्वास्तिक गतौ स्ताख्यौ वलिताविति ॥ २०९ ॥ also *Sangita ra*, 7 281-282, *Bharatakosa*, p 590
9. H — तूद्वेष्टिता तौ॰
10. *NŚ* 9 208, *Sangitaratnākara*, 7. 277-78, *Bharatakośa*, pp 84-85.
11. Cf *Natyaśāstra*, 9 169 (G.O S. ed, Vol II, p 65)— उत्तान· पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च । हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाश्रय ॥ In the G O S. ed, p. 69, in the foot-note on *NŚ*,

इति चतुःषष्टिहस्तकलक्षणम्[1] ॥

स्वभेदयुगद्वितीयाङ्गमुक्त्वाङ्गानां चतुष्टयम् ।
प्रत्यङ्गभेदमयुक्तमतो ब्रूम क्रमादथ ॥ ११३ ॥

हृदयोदरपार्श्वाणि कटिरूरुयुग पुन ।
जङ्घायुग पदा (पद) कर्म स्थानकानि पदो यथा[2] ॥ ११४ ॥

[3]उद्वाहित सम चवाभुग्न निर्भुग्नमुन्नतम्[4] ।
वक्ष पञ्चविध चेत्युद्वाहित तूर्ध्वदर्शने ॥ ११५ ॥

---

9 181 we find ᳚ ms giving a verse noting five *hasta pracaras* whereas म ms gives a verse giving three only On p 71 of this ed we find NŚ 9 182, giving five *hasta pracāras* quoted with अथे तु It would therefore seem that the tradition of ᳚ ms in NS 9 181 is not original It is also likely that NŚ 9 182 with अथ तु crept into NŚ text from marginal notes at some early stage This is further supported by a quotation from *Sangītanarāyana* in *Bharatakośa* p 980

1 About the no 64 of the different varieties of *hastas*, cf —
भद्राभिनयगुसाथोरदमम्युपगम्यन । मर्न च मिलिता मत सतपाशारम वग ॥ ९३ ॥
चत पाश्वमनयो न युक्यागमगाचर । चतुपाष्टनमत्र वा तथा सारामम्मतामु ॥ ९४ ॥
Sangītara, 7 93 94 *Bharatakosa* pp 772 773 refers to opinions of Haripala Vipradasa and Sarngadeva in a quotation from Jyayana, and gives lengthy citation from Bharata and Vipradasa According to Haripala there are 70 *hastas* according to Vipradasa, there are 80 The *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore 1957), Ch III, pp 43 62 gives 22 *Nrttahastas* These with 16 *samyuta hastas* (Ch II) and 27 *asamyutahastas* (Ch I) make a total of 65 *hastas* This differs from *Abhinayadarpana* of Nandikesvara which gives 28 *asamyuta hastas*, 23 *samyuta hastas*, and 13 *Nrttahastas* (vv 248 249)

2 P —जङ्घायुग पदा क्रम स्थानकानि पदाश्रया ॥
H —जङ्घायुग पदाक्रम स्थानकानि पदा यथा ॥

3 H —उद्वाहितं.

4 H —निम्नमुन्नतम् ।

सम [1]स्वभावसस्थानादाभुग्न मूर्च्छने नतं ।
निर्भुग्न निम्नपृष्टं स्यादुर्वादाबुन्नत मतम् ॥ ११६ ॥

इति हृदयलक्षणम्[2] ॥

खल्लमावर्तितं चैव क्षाम सहजमेव च ।
प्रौढं पञ्चविधं चेत्युदर खल्लमुत्कुध (मुत्क्षुभम्)[3] ॥ ११७ ॥

आवर्तितं तु [4]सान्वर्थं क्षाम हास्यादिना भवेत् ।
सहज च स्वभावस्थ प्रोढमुच्छ्रमित विदिति ॥ ११८ ॥

इत्युदरलक्षणम्[5] ॥

प्रसारितं चापसृत नत व्यावर्तितं तथा ।
सम पञ्चविध पार्श्वमायामाच्चत्[6] प्रसारितम् ॥ ११९ ॥

---

1 H —स्वभावसमसस्थानादाभुग्न

2 NŚ 9 223 233 defines five types of *urah* Instead of *prakampita* of Bharata, our text gives *unnata* Asoka quoted in *Bharatarnava*, p 582 and *Sangitaratnakara*, 7 296-302, follow NŚ

3 H —उत्कुध (? उत्कध ?) Cf *Sangitaratnakara*, 7 355—निम्न खल्ल क्षुधार्त स्यादातुर थमवर्तिते । Acc to NŚ 9 241, नत खल्व *Natya sastra-Samgraha*, 516, p 447 gives the same definition as *Sangitaratnakara* cited above

4 P —सान्वर्थ क्षाम स्यादिना H —सान्वर्थं क्षाम हास्यादिना

5 Acc to Bharata, *udara* is of three varieties, cf क्षाम खल्व च पूर्णं च सम्प्रोक्तमुदर त्रिधा । NŚ 9 241 In the G O S ed, NŚ Vol II p 85 we further read—अन्ये तु—क्षाम खल्व सम पूर्णमुदर स्याच्चतुर्विधम् ॥ २४३ This according to foot notes is not found in Mss ज to म This again, seems to have crept into the text from marginal notes *Sangitaratnakara*, 7 354 gives क्षाम, खल्व and पूर्ण and in v 356 adds रिक्तपूर्ण as opinion of others' Asoka quoted in *Bharatakosa* p 74 gives four types including रिक्तपूर्ण

6 H —पार्श्वमायामात्प्रसारितम् ।

अपसृत व्याघुटित नश्री(श्री)भृत नत मत ।
व्यावर्तित भ्रमणाच्च सम स्यात् सहज स्थिति ॥ १२० ॥[1]

इति पार्श्वलक्षणम्[2] ॥

रेचितोद्वाहिता छिन्नोन्नता प्रोक्ता समा तथा ।
कटि पञ्चविधा[3] चैव भ्रमणाद्रेचिता कटि ॥ १२१ ॥

उद्वाहिता नता किञ्चित् छिन्ना मध्यस्य कर्षणात् ।
उन्नतोच्छ्वासिता[4] चोर्ध्वे स्वभावस्था समा स्थिति ॥ १२२ ॥

इति कटिलक्षणम्[5] ॥

निवर्तितोद्वर्तिते च कम्पिता चलिता तथा ।
स्तम्भिता पञ्चधा चेवमूरुश्चापि प्रकीर्तिता ॥ १२३ ॥

निवर्तिताभ्यन्तरस्था भ्रामितोद्वर्तिता मता ।
कम्पिता चलिता चापि सान्वर्था स्तम्भिता स्थिरा ॥ १२४ ॥

इति ऊरुलक्षणम्[6] ॥

उद्वर्तितावर्तिता च भ्रामितोद्वाहिता नता ।
समा स्थिरा रेचिता चेत्यष्टौ जङ्घास्तु सान्वया ॥ १२५ ॥

इति जङ्घालक्षणम्[7] ॥

---

1 P omits this verse

2 *NŚ* 9 234 gives नत, समुन्नत, प्रसारित, विवर्तित and अपसृत *Sangīta-ratnakara* 7 303 304 and Asoka quoted in *Bharatakosa*, p 366 give similar classification

3 P —चैव   4 H —उन्नतोच्छ्वासिता०

5 *NŚ* 9 244 249 refer to five *katis*, namely, छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता *Sangītaratnakara*, 7 307 f, gives कम्पिता उद्वाहिता, छिन्ना, विवृत्ता, and रेचिता Also see Asoka in *Bharatakosa*, p 101

6 *NŚ* 9 250-251 give similar five *uru karmas* namely, कम्पनं, वलन, स्तम्भन, उद्वर्तन and विवर्तन Also see *Sangītaratnakara* 7 357-360

7 cf आवर्तिता नताक्षिप्तोद्वाहिता परिवर्तिता । शान पद्मभ्या जङ्घा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ३११ ॥ नि खला च परावृत्ता निरथीना वाहिनता । कम्पितेत्यत्र पञ्च जङ्घा रेचयुते

कुञ्चितश्चाञ्चितश्चैव रेचितोद्घटितौ पदा ।
नम्रस्तु कुञ्चितो मध्ये द्वितीय' सपदोऽञ्चित ॥ १२६ ॥

यत्र मूस्पृग् भवेत् पार्ष्णिरूर्ध्वे चाग्रतले कृते ।
तिर्यक्कृतश्च सूच्यंह्रि(च्यङ्घ्रि)र्भ्रामितो रेचितो भुवि ॥ १२७ ॥

स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्ण्या भूमिर्विघट्यते ।
उद्घाटित स विज्ञेयस्तथैवाग्रतलेन च ॥ १२८ ॥

इति पादाः[1] ॥

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं तथा स्थाणु घट्टितं चार्द्धघट्टितम् ।
[2]रेचितघट्टितं चैव परिवेषं च कुण्डलम् ॥ १२९ ॥

सप्तैवं पादकर्माणि तल्लक्ष्माप्यधुनोच्यते ।
पादः पादस्य कर्माणि[3] सर्वं पार्ष्णितलाश्रयम् ॥ १३० ॥

यथा पट्टाउजे हस्ताङ्गुष्ठ कम्पयुतश्चलेत् ।
[4]ऊर्ध्वाङ्गुष्ठ पदस्तद्वदङ्गुष्ठे घृष्टभूतले ॥ १३१ ॥

[5]स्थाणुकर्मस्थिते पादे घट्टितं पार्ष्णिघट्टनात् ।
अङ्गुष्ठघट्टनात् पार्ष्णेर्घट्टनाच्चार्द्धघट्टितम् ॥ १३२ ॥

हत्वाह्रि(त्वाङ्घ्रि)मंह्रि(मङ्घ्रि)णा घट्टन् [6]तिर्यग्रेचितघट्टितम् ।
परिवेषमङ्गुलीभि क्रियते मण्डलाकृति ॥ १३३ ॥

पदे ॥ ३६१ ॥ *Sangitaratnakara*, 7 361-62. Also see, *NS* 9 257-258. Vema quoted in *Bharatakosa*, pp 222-223, gives ten types of चरण Somesvara and Jyayana quoted in *Bharatakosa*, *op cit*, give five only but the names differ.

1 *NS* 9 265-266 give उद्घट्टित, सम, अग्रतलसञ्चर, अञ्चित and कुञ्चित *Sangitaratnakara*, 7.312. gives six types of चरण and in verses 313-314 adds seven more types according to 'others' Also see, *Bharatakosa*, p. 364 for quotations from Somesvara, Jyayana, Vipradāsa and Asoka.

2. H रेचितं घट्टितं चैव 3. H — पादस्य कर्मादि.
4. P — उर्ध्वांगुष्ठपदस्तद्वद्. 5. H — स्थास्तु
6. P — तिर्यग्रेरित

कुण्डलं पाष्णिना स्थित्वा परितो ह्यग्रचालनात् ।
उक्त्वेति पादकर्माणि स्थानकानि तु वच्म्यथ[1] ॥ १३४ ॥

इति पादकर्मलक्षणम्[2] ॥

[3]आयत स्थानक पूर्वं ललित चावहित्थक ।
स्थानकत्रितयं चैतत् करणाना स्वविस्थितो ॥ १३५ ॥

दक्षिण स्यात् सम पादस्त्र्यस्रो वामस्तथायते ।
[4]शूच्या(सूच्या)विद्धमविद्ध वा करण ललिते न्यसेत् ॥ १३६ ॥
अश्वप्लुतादिक योज्य स्थानके चावहित्थके ।

इति स्थानकानि[5] ॥

1 P — वच्म्यह

2 It is shown above that the *NS*, the *Sangitaratnakara*, etc, do not separate पाद and पादकर्म The उद्घट्टितपाद of *NS* and *Sangitaratnakara*, for example, is found in the list of पादकर्म in our text Also note—पादजङ्घोरुकरण सम कार्यं प्रयोक्तृभि । पादस्य करणे सर्वं जङ्घोरुकमिष्यते ॥ *NS*, 9 281

3 H – आश्रित 4 P — शूच्याविद्ध

5 Sudhakalasa separately treats स्थानक and स्थान But Vipradasa writes —

निष्पद्यते स्थागतिनिवृत्तावितस्मात्कृत ल्युटि ।
भावेऽस्य स्थानशब्दोऽत स्वार्थे क प्रदयो भवत् ॥
अङ्गानो यस्सन्निवेशो दिशेषो निश्चगे भवत् ।
तदुच्यते स्थानमिति भिद्यते तदपि त्रिधा ॥
ऊर्ध्वासनविष्टगुप्ताख्याविशेषणनियोजनात् ।
तथोर्ध्वस्थानक मार्गदेशीभेदाद् द्विधास्थितम् ॥
स्थानक तूपविष्टं यत्पुते चैतद्द्वयो समम् ।
स्थान स्थिति स्थानकमित्येत नानार्थवाचका ॥

—*Bharatakosa* p. 747

Jvayana writes—

करणाधारभावपु स्थानशब्दो निरुच्यते ।
भाविगन्तुरूपेन स्थानकन हि केनचित ॥

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।
प्रत्यालीढं तथालीढं षट् स्थानानि विदुर्बुधाः ॥ १३७ ॥
पादयोरन्तरं ¹सार्द्धतालयुग्मं च वैष्णवे ।
समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ १३८ ॥
वैशाखे चरणौ त्र्यस्रौ² सार्द्धतालत्रयान्तरौ ।
मण्डले तु कटिसमौ ³त्र्यस्रौ तालान्तरौ पदौ ॥ १३९ ॥
दक्षिणोऽङ्घ्रिः पृष्ठनतो ⁴वामोऽग्रे यदि कुञ्चितः ।
प्रत्यालीढं पञ्चतालमालीढं वैपरीत्यभृत् ॥ १४० ॥

इति षट्स्थानलक्षणम् ॥

केचिद्गीतविदः परे च विविधान्रागान्स्वरान्जानते
केचित्सूडसुबन्धविज्ञहृदया केचित्प्रबन्धोद्धुराः ।
केचिद्वाद्यविवादनैकमनसः केचिच्च तालोन्नता
ये केचिच्च परं सुनृत्यमखिलं जानन्ति ⁵तज्ञा(तज्ज्ञा)स्तु मे ॥ १४१ ॥

इति मलधारिश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्याङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गप्रकाशनो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ छ ॥

स्थिता गच्छति गत्वापि तिष्ठेदिलन्न कर्मन ।
प्रयोगो न विना यत्न तस्मादतन्निरूप्यते ॥
शारीरस्याङ्गविन्यासविशेषो भावपापकृत ।
नेत्रयो स च कोऽपि निश्चयः स्थानमुच्यते ॥

—*Bharatakośa* p 747

Sangitaratnakara 7 1019 ff describes six *sthanas* of males and three of females The latter are आयत अवाहत्य and अश्वक्रान्त cf also Aśoka quoted in *Bharatakośa* p 747 Of these आयत and अवहित्थ are found in the list of three *sthanakas* given by Sudhakalaśa in our text while the six of males are described by Sudhakalasa as six *sthanas* in verses 137 140 of our text Bharata describes six *sthanas* in *NŚ*, 10 50 ff *Sangitaratnakara* 7 1022 ff further give 30 *deśi sthanakas* 9 *upaviṣṭa sthanakas* and 6 *supta sthanas*

1 H —सार्द्धं तालयुग्म 2 H —त्रिश्रौ 3 H —त्रिस्रौ
4 P —वामेऽग्र 5 P —तानज्ञानस्तुन (? स्तुम)

षष्ठोऽध्यायः ।

नाट्य केऽपि च ताण्डव च कतिचिल्लास्य च केचिद्वर
प्रोन्मीलत्करणाङ्गहारललित नृत्यन्ति हृष्टा सुरा ।
प्राकारत्रितये निजस्थितिपरा वाद्यन्तु यद्भाक्तिनो
ज्ञानोत्पन्नमह स वोऽस्तु सुगदस्तीर्थङ्कर.[1] सद्गिरा ॥ १ ॥

लास्याङ्गनृत्यधारीणि करणानि भवन्ति हि ।
अष्टोत्तर शत तेषा सङ्ख्या पूर्वैर्निरूपिता[2] ॥ २ ॥

सनामान्येव लक्ष्माणि करणाना समासत ।
वक्ष्ये ह विषमादीना तेषामन्यच्च किञ्चन ॥ ३ ॥

यथैको जायते राग स्वरग्रामादिभिर्घनै ।
स्वस्वाङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनृत्याङ्ग[3] करण तथा ॥ ४ ॥

एकैकस्मिश्च करणे नावाँस्तान्वक्ति कस्तथा[4] ।
कीर्त्यते कार्यकर्त्र्यत्र हस्तपादादिसंस्थिति ॥ ५ ॥

वामे पुष्पपुट[5] पार्श्वे पादाग्रे तल पादोऽग्रतल सचर ।
यत्र तत्करण ज्ञेय तलपुष्पपुटाभिधम्[6] ॥ ६ ॥

---

1 H —विघ्नधर 2 H —पूर्वाद॰
3 H —नृत्याङ्ग 4 H —.स्तान्वत्ति कस्तथा ।
5 H —वामे पुष्प पुर 6 H —तलपुष्पपुटाभिधम् ॥
6 For तलपुष्पपुट करण see, *Bharatıkośı* p 242, quoting Bharata, Sarngadeva, Jyayana and Kumbhakarna
Cf वामे पुष्पपुट पार्श्वे पादोऽग्रतलसचर ॥ ६१ ॥
तथा च स्कन्ध पार्श्वे तलपुष्पपुट भवेत् ।
—*Nāṭyaśāstra*, 4 61 62 Vol I (Revised second ed, G O Series, Baroda), pp 95 96 and Plate I Fig 1
For illustrations of different *karaṇas* from the Chidambaram Temple see *NŚ*, Vol I *op cit*

व्यावृत्ता परिवृत्ता च [1]शुकतुण्डौ यदा करौ ।
ऊरू च वलिते यत्र करणं वलितोरु तत् ॥ ७ ॥[2]

उरःपृष्ठे यदावृत्य शुकतुण्डश्च[3] पात्यते ।
[4]खटिकाख्य परो यत्रापविद्धं[5] करणं च तत् ॥ ८ ॥

पादौ समनखौ श्लिष्टौ हस्तौ यत्र प्रलम्बितौ ।
निसर्गस्थं समं चाङ्गं तत् स्यात् समनखाभिधम्[6] ॥ ९ ॥

[7]ऊर्ध्वमावृत्य करौ यत्र हृद्देशे च कृताञ्जलि ।
किञ्चित् प्रसारिता ग्रीवा तल्लीनं[8] करणं भवेत् ॥ १० ॥

ततो व्यावर्तितौ हस्तौ मणिबन्धोपरिस्थितौ ।
रेचितौ स्वस्तिकौ यत्र तत् स्यात् स्वस्तिकरेचितम्[9] ॥ ११ ॥

---

1 H—शुकतुण्डौ

2 This is no 3 of NS Vol I p 97 Cf—शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६३ ॥ ऊरू च वलितौ यस्मिन्वलितोरुकमुच्यते । NS 4 63 64 Also see *Bharatakośa* p 590 quoting from Sarngadeva

3 H—शुकतुण्डश्च 4 P—खटिकाख्य

5 No 4 of Bharata cf—आवर्त्य शुकतुण्डाख्यमूरुपृष्ठे निपातयेत् ॥ ६४ ॥ वामहस्तश्च वक्षःस्थोऽप्यपविद्धं तु तद्भवेत् । NS 4 64 65 Vol I pp 97 98 Also *Bharatakośa* pp 21 22 quoting Sarngadeva and Jayana

6 No 5 of Bharata cf—श्लिष्टौ समनखौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ ॥ ६५ ॥ देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनखं तु तत् । NS 4 65 66 Vol I p 98 *Bharatakośa* p 703 quotes Bharata & Sarngadeva

7 P—ऊर्ध्वं करौ यत्र

8 No 6 of Bharata cf NS 4 66-67 Vol I pp 98 99 *Bharatakośa*, p 573 for quotations from Śarngadeva and Jayana

9 No 7 of Bharata cf NS 4 67 68 Vol I pp 99 100 *Bharatakośa* p 758 quotes Vema *Sangītaratnākara* 7 600-602

हस्तावूर्ध्वतलौ यत्र व्यावृत्तौ मण्डलाकृती ।
पश्चाच्च स्वस्तिकाख्यौ स्यान्मण्डलस्वस्तिकं[1] तु तत् ॥ १२ ॥

[2]निकुञ्चितौ यदा पादौ करौ च यदि रेचितौ ।
रेचिता च कटी यत्र करणं तच्च रेचितम्[3] ॥ १३ ॥

यत्राञ्चितौ करौ स्कन्धदेशस्थौ सम्मुखाङ्गुली ।
[4]निकुट्टितौ यदा पादौ करणं तन्निकुट्टितम्[5] ॥ १४ ॥

विवर्तितौ यदा हस्तौ यत्र छिन्ना कटिर्भवेत् ।
मुहुर्मुहुश्च करणात्कटीविद्धं[6] तदुच्यते ॥ १५ ॥

रेचितस्तु [7]करौ वामो दक्षिणः खटिकामुखः ।
[8]निकुट्टितपदो नम्रं पार्श्वे तच्चार्द्धरेचितम्[9] ॥ १६ ॥

मनाग् निकुञ्चितौ पादौ वक्षःस्थौ स्वस्तिकौ करौ ।
कटिश्च वलिता यत्र तद्वक्षःस्वस्तिकं[10] मतम् ॥ १७ ॥

---

1. No. 8 of Bharata, *NŚ* 4. 68-69, Vol. I pp. 99-100, *Bharatakośa*, p 453 for quotations from Śārṅgadeva, Aśoka and Jyāyana
2. P.—निकुट्टितौ.
3. *Recita karana* is not known to *NŚ* and other texts
4. H —निकुचितौ
5. Cf निकुट्टितौ यदा हस्तौ स्वबाहुशिरसोऽन्तरे । पादौ निकुट्टितौ चैव ज्ञेयं तत्तु निकुट्टकम् ॥ *NŚ* 4 69-70, Vol I. pp 100 101, *Bharatakośa*, p 330 quoting Sarṅgadeva on निकुट्टकम् करणम् Jyāyana (in *Bharatakośa*, p 330) speaks of a निकुट्टित करणम्
6. No 11 in *NŚ*. 4 71-72, Vol I. pp 102-103 Bharata calls it कटिच्छिन्नम् Also see *Bharatakośa*, p. 101 for quotations from Śārṅgadeva and Jyāyana
7. H.—करौ वामे 8 H.—निकुट्टित पदो.
9. No. 12 of Bharata cf. आविद्ध कर सूच्या पादश्चैव निकुट्टितः ॥ ७२ ॥ सन्नतं यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम् । *NŚ*. 4.72-73, Vol. I, p 103. cf *Bharatakośa*, p 31 quoting Jyāyana and Sārgadeva.
10. No. 13 of Bharata, cf. स्वस्तिकौ चरणौ यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ ७३ ॥

पार्श्वे नम्रं नता द्वाविर्यत्र हस्तौ च रेचितौ ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमुन्मत्तं करणं तु तत् ॥ १८ ॥

यत्र वामेतर पादौ दक्षिणाय स्थितौ च तौ ।
स्वस्तिकाकारतां यातौ स्वस्तिकं करणं तु तत् ॥ १९ ॥

व्यावृत्तपरिवर्तितौ हस्तौ तौ पृष्ठे स्वस्तिकाकृती ।
पादौ च स्वस्तिकाकारौ यत्र तत् पृष्ठस्वस्तिकम् ॥ २० ॥

हस्तौ च चरणौ यत्र स्वस्तिकाकारधारिणौ ।
वामांह्रि स्वस्तिकाकारगमनञ्च दिक्स्वस्तिकं मतम् ॥ २१ ॥

रेचितं चरणं कृत्वा स्पर्शजानुपरं पदं ।
दक्षिणं स्वस्तिकं हस्तं यत्र तत्स्वोर्ध्वरेचितम् ॥ २२ ॥

पादौ निकुञ्चितौ यत्र हस्तौ वक्ष-कटीगतौ ।
दक्षिणे सन्नतं 'पार्श्वे[1] मुखं च तत्कटीसमम्'[2] ॥ २३ ॥

आक्षिप्य रेचितो वामो हस्तः पादस्तु दक्षिणः ।
[3]'आक्षिप्य रेचितो वक्रो भवेदाक्षिप्तरेचिते'[4] ॥ २४ ॥

[5]विक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ करौ पदौ ।
यत्र स्यातां क्रमादेवं विक्षिप्ताक्षिप्तकं[6] च तत् ॥ २५ ॥

दक्षिणः करिहस्तः स्यात् शुकतुण्डाभिधः परः ।
कटिछि(च्छि)न्ना भवेत् किञ्चिदत्रार्द्धस्वस्तिकं[7] तु तत् ॥ २६ ॥

करिहस्तस्तु यो हस्तो व्यावृत्तपरिवर्त्तितः ।
शेषं पूर्वानुगं लक्ष्म यत्र स्यादञ्चितं[8] तु तत् ॥ २७ ॥

खटिकावदनं वामं विधायोद्धृत्य कुञ्चितं ।
दक्षिणोऽधोमुखो हस्तो भुजङ्गत्रासितं[9] तदा ॥ २८ ॥

---

1. P.—पार्श्व
2. No. 19 in Bharata, cf स्वस्तिकापसृत पादः करौ नाभिकटिस्थितौ ॥ ७९ ॥ पार्श्वमुद्वाहितं चैव करणं तत्कटीसमम् । *NS* 4 79-80, pp. 105-106, *Bharatakośa*, p 101 quoting Asoka, *Saṅgīta ra*, 7. 610-612
3. H —आक्षिप्तरेचितौ चक्रौ
4. No 20 of Bharata, cf हस्तौ हृदि भवेद्वाम सव्यश्चाक्षिप्तरेचितः ॥ ८० ॥ रेचितश्चापविद्धश्च तस्यादाक्षिप्तरेचितम् *NS* 4 80-81, pp 106-107, *Bharatakośa*, p 47, *Saṅgīta ra*, 7 583-85
5. H —आक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ च विक्षिप्तौ ।
6. No 21 of Bharata, cf विक्षिप्तं हस्तपादं च तस्यैवाक्षेपणं पुनः ॥ ८१ ॥ यत्र तत्करणं ज्ञेयं विक्षिप्ताक्षिप्तकं द्विजाः । *NS*. 4 81-82, p 107, *Bharatakośa*, p 604 quoting Jyāṣṭana, Aśoka and Vema, *Saṅgītaratnākara*, 7 616-621
7. No 22 of Bharata, cf स्वस्तिकौ चरणौ कृत्वा करिहस्तं च दक्षिणम् ॥ ८२ ॥ वक्षःस्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशत् । *NS* 4 82 83, pp 107 108, *Bharatakośa*, p 32 *Saṅgītaratnākara*, 7 585-586
8. No 23 of Bharata, cf व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव तु करो यदा ॥ ८३ ॥ अञ्चितो नासिकाग्रे तु तदञ्चितमुदाहृतम् । *NS* 4 83 84, p 108, *Bharatakośa*, p 8, *Saṅgītaratnākara*, 7 594 595
9. No 24 of Bharata, cf कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यश्रमूरुं विवर्तयेत् ॥ ८४ ॥

आकुञ्च्य दक्षिणं पाद वामोऽग्रे ध्रियते नतः[1] ।
व्यावृत्यावर्तितौ हस्तावृर्ध्वजानु[2] तदा भवेत् ॥ २९ ॥

कर्त्तरीवदनौ हस्तौ पादौ किञ्चिन्निकुञ्चितौ ।
कटी नम्रा भवेद्यत्र करणं तन्निकुञ्चितम्[3] ॥ ३० ॥

घूर्णयन्तौ पदौ[4] यत्र तथान्योन्यप्रसारितौ[5] ।
व्यावृत्यावर्त्तितौ हस्तौ करणं तच्च बृंहितम्[6] ॥ ३१ ॥

श्लिष्टपार्ष्णी पदौ यत्र वामो हस्तश्च[7] रेचित ।
[8]क्रमेणावर्त्यते सोऽपि तद्भवेद् वक्त्रमरेचितम्[9] ॥ ३२ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो दक्षिणोऽङ्हि(णोऽङ्घ्रि)र्निकुट्टित ।
दोलापवर्तितौ[10] हस्तौ तद् रेचितनिकुट्टितम्[11] ॥ ३३ ॥

कटिजानुविवर्तश्च भुजङ्गत्रासितं भवेत् । AS, 4.84-85, pp 108-109, *Sangītaratnākara*, 7.613-614, *Bharatakośa*, p. 441.

1. H.—तन ।
2. No. 25 of Bharata, cf. कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत् ॥ ८५ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ ऊर्ध्वजानु प्रकीर्तितम् । AS. 4.85-86, *Bharatakośa*, p 87, *Sangītaratnākara*, 7.526-527.
3. No 26 of Bharata, cf. [illegible] ॥ ८६ ॥ [illegible] । AS. 4. 86-87, p 109 *Sangīta ra.*, 7. 621-23, *Bharatakośa*, p. 330.
4 P. omits पदौ. 5. P —तथान्योन्यप्रसारितौ ॥
6. Bṛṃhitam is not known to Bharata and others, but cf. No. 27 of Bharata, [illegible] ॥ ८७ ॥ [illegible] । AS, 4. 87-88, pp 109-110; for matta also see, *Sangīta ra.*, 7 630-631, *Bharatakośa* p 457.
7. H —हस्तश्च. 8 H —क्रमेण [illegible]
9. Not known to Bharata & others, but cf no. 28 of Bharata, [illegible] ॥ ८८ ॥ [illegible] । AS 4. 88-89, pp 109-110 for *ardhamattali*, also see *Sangīta ra.* 7. 631-632 *Bharatakośa* p 31
10. H —दोलापवर्तितौ.
11. No 29 of Bharata cf [illegible] ॥ ८९ ॥ [illegible] । AS. 4 89-90, p. 110, *Bharatakośa*, p 550 *Sangīta ra.*, 7 633

नर्त्तनिवदना हस्ता नाभिदेशे च संस्थितौ ।
[1]शू(सू)चीविद्धावपक्रान्तावङ्घ्री(वङ्घ्री) पादापविद्धके[2] ॥ ३४ ॥

वदनं [3]ललितं यत्र त्रिकं च वलितं तथा ।
शू(सू)चीमुखौ भवेद् हस्तौ यत्र तद् वलितं [4]मतम् ॥ ३५ ॥

घूर्णितौ रचितौ हस्तौ घूर्णितं च तथा शिरः ।
घूर्णयन्तौ पदौ यत्र नर्त्तौ तद् घूर्णितं[5] मतम् ॥ ३६ ॥

यत्र [6]विनतौ हस्तौ वामस्तु गतिकामुखः ।
सर्वाङ्ग ललितं यत्र तत्स्थ ललितं[7] तु तत् ॥ ३७ ॥

ऊर्ध्वजानु [8]पुरः कृत्वा न्यसेत् [9]तत्र लतापरः ।
त्रिचित्तसे[10] निर्तीयाहा(याङ्घ्री) [11]दण्डपक्षाभिधं तु तत् ॥ ३८ ॥

---

1 P —शूचावद्वापावद्वौ नावहा

2 Cf No 30 of Bharata नार्यौ नाभीन्थे हस्तौ प्राङ्मुखौ गरुडामुखौ ॥ १० ॥ सूचीविद्धावपक्रान्तौ पादौ पादापविद्धक । NS 4 90-91, pp 110 111, *Bharatakośa* p 365, *Sangītaratnākara* 7 638 39

3 P —वाल्न

4 No 31 of Bharata, cf अरालौ भरद्वम सूचीपादस्तथैव च ॥ ११ ॥ ? ॥ त्रिक विन्यस्त च वालन नाम तद्भवेत् । NS 4 91 2 p 111 *Bharatakośa*, p 590 *Saṅgītaratnākara*, 7 635 36

5 No 32 of Bharata cf NS 4 92 93 p 111 *Saṅgītaratnākara* 7 624 625 *Bharatakośa* p 193

6 P —विसनितौ   H —नवनिता

7 No 33 of Bharata, cf ... NS 4 93 94 pp 111 112 *Bharatakośa* pp 567 68 *Saṅgītaratnākara* 7 634

8 P —पुरा   9 H —तत्रस्थितत्

10 H —त्रिचित्तसा

भुजङ्गत्रासितं कृत्वा वामपार्श्वस्थितौ करौ ।
रेचितौ वाततोद्वृत्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचिते ॥ ३९ ॥

कम्पितश्च नता ग्रीवा भवेद्धस्तो लताभिधः ।
नितं च [3]वलितं पादौ नूपुरौ[4] नूपुराभिधे[5] ॥ ४० ॥

अरालौ रेचितौ हस्तौ व्यावृत्तौ[6] परिवर्तितौ ।
वक्षाश्च स्थानकं यत्र तत् स्याद्वैशाखरेचितम् ॥ ४१ ॥

रेचितोद्वर्तितौ हस्तौ[8] वामस्तु वलिता कटी ।
पादौ च स्वस्तिकौ यत्र तद्भवेद्भ्रमराभिधम्[9] ॥ ४२ ॥

नाभीदेशे करौ यत्राञ्चितश्च गण्डिकामुखं ।
यावृत्य स्थानमानीता कटिस्तच्चतुराह्वयम्[10] ॥ ४३ ॥

1 No 35 of Bharata cf भुजङ्गत्रासितं कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ॥ ९५ ॥ वामपार्श्वस्थितौ हस्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचितम् । NS 4 95 96 p 112 *Bharatal* ... p 440 *Sangitaratnakara* 7 644

2 P —भवेद्धस्तो लताभिधः । 3 H —वलितौ

4 P —नूपुरौ

5 H —नूपुराभिधे ॥ No 36 of Bharata cf *नितं मण्डलं कृत्वा* ... रेचितौ कर्णौ ॥ ९६ ॥ नूपुरं तथा पादं करणं नूपुरं स्मृतम् । NS 4 96 97 pp 112 113 *Bharatakosa* p 340 *Sangitaratnakara* 7 639 40

6 H —व्यावृत्तौ

7 No 37 of Bharata cf रेचितौ हस्तपादौ च कटी ग्रीवा च रेचिता ॥ ९७ ॥ वैशाखस्थानकेनैतद्भवेद्वैशाखरेचितम् । NS 4 97 98 p 113 *Bharatakosa* p 645 *Sangitaratnakara* 7 657 658

8 H —रेचितोद्वर्तितौ हस्तौ

9 Cf No 38 of Bharata, ... ॥ ९८ ॥ ... NS 4 98 99 *Bharatakosa* p 44- *Sangitaratnakara*, 7 641 642

10 Cf No 39 of Bharata अञ्चितः स्याद्वामहस्तः ... ॥ ९९ ॥ दक्षिणः कुट्टितः पादश्चतुरं तत्प्रकीर्तितम् । NS 4 99 100 pp 113 114, *Bharatakosa*, p 196 *Sangitaratnakara*, 7 648-49

वामो रत्नास्रो यत्र नितम्बे ञ्चित पर ।
भुजङ्गत्रासिते न्यामो भुजङ्गाञ्चितकं[2] हि तत् ॥ ४४ ॥

[3]दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादौ च तूर्णगा ।
द्वितीयो मरला स्याता तद्भवेद् दण्डरेचितम्[4] ॥ ४५ ॥

दक्षिणो वृश्चिक[5] पाद स्वभावस्थ पर पद ।
निकु(कु)ट्टितो करा यत्र तद् वृश्चिकनिकुट्टितम्[6] ॥ ४६ ॥

निकुट्टिता यत्र पदो हस्तो चैव रताभिधो ।
कटिर्भ्रमणशीला च तदुक्त कटिरेचितम्[8] ॥ ४७ ॥

वामो हस्तस्तथा पादो[9] वृश्चिकाकारधारिणा ।
दक्षिण स्याल्लताहस्तस्तद्[10] लतावृश्चिकं[11] तदा ॥ ४८ ॥

---

1 H —नितम्ब ञ्चित पर

2 No 40 of Bharata, cf भुजङ्गत्रासित पाद ... रेचित कर ॥ १० ॥ रत्नाग्रस्थ करो वामो भुजङ्गाञ्चितक मेव । NS 4 100 101 Bharatakosa p 441, Sangitaratnakara 7 645 646

3 P —दण्डवद्रेचित यत्र हस्तपादौऽाय चा वेगौ ।

4 No 41 of Bharata cf NS 4 101 102, pp 114-115, Bharatakosa, p 267 Sangitaratnakara, 7 646 647

5 H reads वृश्चक everywhere for वृश्चिक

6 Called Vrscikakuttitam by Bharata, cf No 42 of NS 4 102-103, p 115, Sangitaratnakara, 7 660-661, Bharatakosa, p 634

7 P —निकुट्टैर

8 cf Katibhranta no 43 of Bharata सूचा वृत्तविद्ध च ... करण ... ॥ १०३ ॥ रेचिता च कटिर्यत्र कटिभ्रान्त तदुच्यते । NS 4 103 104, pp 115-116 Sangitaratnakara 7 649 652 Bharatakosa, p 101

9. H —पादौ वृश्चिकाकारणौ यत्र ।

10 P omits तद्

11 cf no 44 of Bharata अञ्चित ... पाद ... कुञ्चितावर्तितायुतौ ॥ १०४ ॥ ... कर वामस्तत्रालताख्य भवेत् । NS 4 104 105 pp 115 116, Bharatakosa, p 565, Sangitaratnakara, 7 662 663

त्रिपताका यदा हस्तौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ[1] ।
वैशाखस्थानकस्थित्वा कटी स्यात् छिन्नकं तदा ॥ ४९ ॥
वृश्चिको दक्षिण पादो रेचितो दक्षिण कर ।
किञ्चिन्नम्रा कटिर्यत्र तत्स्याद् वृश्चिकरेचितम्[3] ॥ ५० ॥
[4]स्यातामंसाश्रितो हस्तो व्यावृत्तपरिवर्तितो ।
निकुट्टितो पदो यत्रांसाश्रितं[5] करण मतम् ॥ ५१ ॥
॥ पाठान्तरम्[6] ॥
उर स्थो रेचितो हस्तावूर्ध्वाधो विप्रकीर्णितौ ।
आलीढ स्थानकं यत्र वक्षोरेचितकं[7] तु तत् ॥ ५२ ॥
किञ्चिन्नम्रस्तु वामोऽहि्(मोऽङ्घ्रि)र्दक्षिणस्तु निकुट्टित ।
[8]वामांसोपरि सन्न्यस्त मुच पार्श्वनिकुट्टितं[9] ॥ ५३ ॥

---

1 P omits परिवर्तितौ.

2 No 45 of Bharata cf अलपद्म कराग्रस्थ छिन्ना पर्यायश कटी ॥ १०५ ॥ वैशाखस्थानेनेह तच्छिन्न करण भवेत् । *NS* 4 105 106, p 116, *Bharatakosa* p 221 *Sangitaratnakara* 7 643 644

3 cf No 46 of Bharata वृश्चिक चरण कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ॥ १०६ ॥ रेचितौ विप्रकीर्णौ च करौ वृश्चिकरेचितम् । *NS* 4 106 107 p 116 *Sangitaratnakara*, 7 661 662, *Bharatakosa*, p 634

4 P reads स्यातामंसाश्रितौ and यत्रांसाश्रित in this verse

5 cf *Vrscika* no 47 of Bharata बाहुशार्षाश्रितौ हस्तौ पाद पृष्ठाञ्चितस्तथा ॥ १०७ ॥ दूरसन्नतपृष्ठ च वृश्चिक तत्प्रकीर्तितम् । *NS* 4 107 108 pp 116 117 *Sangitaratnakara* 7 658 659 *Bharatakosa* p 634

6 Both P and H read this but the पाठान्तर is not quoted, and it does not appear that अंसाश्रित is given as an optional *Karana* for वृश्चिक रेचितम् Probably there was a verse defining वृश्चिक which is dropped in both P and H

7 cf no 48 of Bharata आलीढ स्थानक यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ १०८ ॥ ऊर्ध्वाधोविप्रकीर्णौ च व्यञ्जितं करण तु तत् । *NS* 4 108-109, p 117, *Sangitaratnakara* 7 652 654 *Bharatakosa*, p 646

8 P — वामांशोपरि 9 H — पार्श्वनिकुट्टिनम् ॥
cf No 49 of Bharata, हस्तौ तु स्वस्तिकौ पार्श्वे तथा पादौ निकुट्टितौ ॥१०९॥

ऊर्ध्वाध संस्थितौ हस्तौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।
आल्लाट पदो वामो ललाटतिलके[1] भवेत् ॥ ५४ ॥

व्यावृत्य कर्त्तरीमस्त्रौ(वक्षौ) हस्तौ पार्श्वे तथा नतम् ।
यत्र स्याद्रेचित पादस्तत् क्रान्तं[2] करणं मतम् ॥ ५५ ॥

भूलग्ने दक्षिण कृत्वा कुञ्चितोऽन्य पदो यदा ।
स्थिश्चिच्च कुञ्चितौ हस्ता यत्र तत् [3]कुञ्चितं भवेत ॥ ५६ ॥

उरदेशे करौ ज्ञेयौ[4] दक्षिणश्च करोऽञ्चित[5] ।
चक्राकारभ्रमो यत्र ज्ञेय तच्चक्रमण्डलम्[6] ॥ ५७ ॥

यत्र तत्करण ज्ञय बुधै पार्श्वनिकुट्टनम् । AS. 4 109 110, pp 117-118, *Bharatal osa*, p 367, *Sangitaratnakara*, 7 669 670.

1 cf No 50 of Bharata, AS 4.110 111, p 118, *Bharatakosa*, p 567, *Sangitaratnakara*, 7 668 669

2 Cf No 51 of Bharata, पृष्ठ कुञ्चित कृत्वा व्यतिक्रान्तक्रम तत ॥ १११ ॥ आश्लिष्टौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करण द्विजा । AS 4. 111-112, p 118, *Bharatakosa*, p 155, *Sangitaratnakara*, 7 655-657.

3 Cf. no 52 of Bharata, आद्य पादो नत कार्य सव्यहस्तश्च कुञ्चित ॥ ११२ ॥ उत्तानो वामपार्श्वस्थस्तत्कुञ्चितमुदाहृतम् । AS 4 112 113, pp. 118 119, *Bharatakosa*, p 138, *Sangitaratnakara*, 7. 674-675

4 P.—करा ज्ञेयौ 5. P —करोऽञ्चित

6 The *Cakramandalam*, no 53, of Bharata is different, cf प्रलम्बिताभ्यां बाहुभ्यां यद्यङ्गेणानतेन च ॥ ११३ ॥ अभ्यन्तरापविद्धः स्यात्तज्ज्ञेयं चक्रमण्डलम् । AS 4 113-114, p 119 also it is different from *cakramandalam* of *Sangitaratnakara*, 7 671 72 and of Jyayana quoted in *Bharatakosa*, p 195 It is comparable to *uromandala*, no 54 of Bharata, though possibly not identical with it, cf स्वस्तिकापसृतौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ॥ ११४ ॥ उरो मण्डलकौ हस्तावुरोमण्डलिकं तु तत् । AS 4 114 115 p 119, cf, चार्यौ यद्यस्थिरावेते उरोमण्डलिनौ करौ ॥ ६७२ ॥ चक्रमण्डल तत् प्राहुस्तज्ज्ञाः... *Sangitaratnakara*, 7 672-673 for Jyayana, see, *Bharatakosa*, p 84

नितम्बे कुञ्चितौ हस्तौ स्वस्तिकापसृतौ पदौ ।
नम्रं च दक्षिणं पार्श्वं नितम्बस्वस्तिकं[1] च तत् ॥ ५८ ॥

[2]आक्षिप्तसञ्ज्ञकौ हस्तौ पादौ चाक्षिप्तरेचितौ ।
दृष्टिर्नता नतं पार्श्वं यत्राक्षिप्तं[3] तदुच्यते । ५९ ॥

आवर्तितो पताकाख्यो तात्रैव हि कृताञ्जली ।
अङ्घ्रिः अङ्घ्रि[4]...ङ्गुलितलश्चैतत्[5] तलविलासितम् ॥ ६० ॥

सार्धतालद्वयं पद्भ्यामन्तरं यत्र जायते ।
हस्तावप्यन्तरं[6]धरस्तादृश चार्गलं[7] तु तत् ॥ ६१ ॥

वृश्चिकश्चरणो वामो यत्र वामो लताकरः ।
विक्षिप्तं[8]च मुखं पार्श्वं विक्षिप्तं[9] करणं तु तत् ॥ ६२ ॥

1 There is no such karana in *NŚ* and the *nitamban* no 85 of Bharata *NŚ* 4 145 146, p 130 or of Jyayana *Bharatakosa* p 331, and *Sangitaratnakara* 7 714 715 seem to be different

2 P —आक्षिप्तपक्तौ

3 Cf no 55 of Bharata आक्षिप्त हस्तपादं च क्रियते यत्र वेगतः ॥ ११५ ॥ आक्षिप्तं नाम करणं विज्ञेयं तद् द्विजोत्तमाः । *NŚ* 4 115 116, pp 119 120 *Sangitaratnakara* 7 663 664 *Bharatakośa*, p 47

4 P —आहस्तांगुलाग्रभवतं तत

5 Cf no 56 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुलितलः पादः पार्श्वेनार्धं प्रसारितः । ११६ ॥ प्रत्याङ्गतलौ हस्तौ तलविलासितम् । *NŚ* 4 126 127 p 120 *Sangitaratnakara* 7 667-668 *Bharatakosa* p 243

6 H — स्त तात्र चाप्रगातु तत् ॥

7 Cf no 57 of Bharata कुट्टितः प्रगतः पादौ हौ तलान्तरमात्र च ॥ ११७ ॥ नर्ते च चानुगा हस्तं पुनः...तु तत् । *NŚ* 4 117 118 pp 120 121 cf also *Sangitaratnakara*, 7 664 665 *Bharatakosa* pp 27 28

8 P —तु

9 Cf no 58 of Bharata विक्षिप्तं हस्तपादं च पृष्ठतः पार्श्वतोऽपि वा ॥ ११८ ॥ एकमार्गगतं यत्र तद्विक्षिप्तमुदाहृतम् । *NŚ* 4 118 119 p 121 *Bharatakośa*, p 604 *Sangitaratnakara* 7 686-687

प्रलम्बितौ करौ यत्र दक्षिणश्चरण पुर ।
प्रसार्यावर्तयेत् शीघ्र तदा [1]वर्तितमुच्यते ॥ ६३ ॥

पार्श्वे च दोलयेयत्र कुञ्चितानन्तरं बुध [2] ।
करौ बाह्यतलौ कुर्याद् दोलापादे[3] प्रलम्बितौ ॥ ६४ ॥

रेचितौ च करौ यत्र [4]पार्श्वं चत्र विवर्तितम्[5] ।
वामो निवर्तितोऽङ्घि(तोऽङ्घ्रि)स्मिन् करण विनिवृत्तकम्[6] ॥ ६५ ॥

पार्श्वे तु स्वस्तिकाकारो कृत्वा भ्रान्त्वा निवर्तितो ।
हस्तावपि तथैवात्र [7]निवृत्ते करणे पुन ॥ ६६ ॥

पार्श्वक्रान्तं पदं कृत्वा पुरतो यत्र मुच्यते ।
विवलिता [8]तथा हस्ता पार्श्वक्रान्तं[9] तदुच्यते ॥ ६७ ॥

---

1 Bharata defines an *avartam karanam*, as no. 59, cf प्रसार्य कुञ्चितं पाद पुनरावर्तयेद् द्रुतम् ॥ ११८ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ तदावर्तमुदाहृतम् । *NŚ* 4 119-120, p 121, for *avartam*, also see, Jyayana quoted in *Bharatakośa*, p. 61 Bharata defines *vartitam*, no 2 as follows—व्यावर्तौ मणिबन्धे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६२ ॥ हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्वर्तितं करण तु तत् । *NŚ* 4 62 63, pp 96 97, see also *Bharatakosa*, p 587 and *Sangitaratnakara*, 7. 573 575 for *vartitam*.

2. H.—कुञ्चितानन्तराबध ।

3 Cf no 60 of Bharata, कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्पार्श्वं तु दोलयेत् ॥ १२० ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ दोलापाद तदुच्यते । *NŚ* 4 120 121, pp 121-122, *Bharatakosa* p 237, *Sangitaratnakara* 7 676

4 H —पार्श्व 5. P —वार्तंतम्

6 Cf no 62 of Bharata, सूच्याविद्ध विधायाथ त्रिक तु विनिवर्तयेत् ॥ १२२ ॥ करौ च रचितौ कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमा । *NŚ* 4 122 123, pp. 122-123, *Bharatakosa*, p 612, *Sangitaratnakara*, 7. 678-679.

7 H —निवृत्तकरण
Cf no 61 of Bharata, आक्षिप्त हस्तपाद च त्रिक चैव विवर्तयेत् (v. l च पारवर्तयेत् ॥ १२१ ॥ रचितौ च तथा हस्तौ विवृत्ते (v l निवृत्ते) करण द्विजा । *NŚ* 4 121 122 p 122 *Bharatakośa* on *nivrttam karanam*, p 335 *Sangitaratnakara* 7 677-678 calls it *vivrttam*

8 P omits तथा

9 No 63 of Bharata, cf. पार्श्वक्रान्तक्रम कृत्वा पुरस्तादथ पातयेत् ॥ १२३ ॥

ल्लाटे स्यात्करो¹ यत्र पृष्ठेऽङ्घ्रि (पृष्ठेऽङ्घ्रि) कुञ्चितो भवेत् ।
अङ्ग नम्र कटिर्नम्रा यत्र तत्पृष्ठकुञ्चितम्² ॥ ६८ ॥

पृष्ठतो वलित शीर्षे तथा पादोऽपि दक्षिण ।
ऊर्ध्वाध कुञ्चितौ हस्तौ तत् शीर्षवलितं³ मतम् ॥ ६९ ॥

कृत्वा पादमतिक्रान्त ⁴पुरो यत्र प्रसार्यते ।
वामहस्तो मुखाग्रे स्याद् अतिक्रान्तं⁵ तु तत्पुन ॥ ७० ॥

वामो लताकरो⁶ यत्र दक्षिण ⁷ पार्श्वग कर ।
⁸विवर्तित त्रिक पादावाक्षितौ तद् विवर्तितम्⁹ ॥ ७१ ॥

प्रयागवशगौ हस्तौ पार्श्वक्रान्त तदुच्यत । NŚ 4 123 124, p 123 *Bharatakosa*, p 366, *Sangitaratnakara* 7 680 681

1 H.—क्रौ

2 cf. no 64 of Bharata, पृष्ठत कुञ्चित पादो वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ १२४ ॥ तिलक च कर स्थाप्यस्तन्निस्ताम्भितमुच्यते । NŚ 4 124 125 p 123
There is no *prsthakuncita* known to Bharata, but *nistam bhita* of Bharata and *nisumbhita* of others cited here may be compared see *Bharatakosa*, p 335 quoting Jyayana, and *Sangitaratnakara* 7 682 683

3 Though *sirsavalitam* is not known to other texts it is very similar to *Vidyudbhrantam* no 65 of Bharata cf, पृष्ठत वलित पाद शिरसाप्य प्रसारयत् ॥ १२५ ॥ सर्वतो मण्डलाविद्ध विद्युद्भ्रान्त तदुच्यत । NŚ 4 125-126, pp 123 124 *Bharatakośa* p 610, *Sangitaratnakara*, 7 684 685 4 P—पुरता

5 Cf. no 66 of Bharata, आतेकान्तक्रम कृत्वा पुरस्तात्सम्प्रसारयत् ॥ १२६ ॥ प्रयागवशगौ हस्तावतिक्रान्ते प्रकीर्तितौ । NS 4 126 127, p 124 but cf *Bharatakosa* p 10 quoting Jyayana *Sangitaratnakara* 7 685 686

6 P—लतारौ 7 P—यदिश

8 P omits our verse 72b and 73ᵃ P has no. 53 twice and hence from 53 onwards the numbering in P is wrong, thus our v 72 is no 71 in P

9 Cf no 67 of Bharata आश्रित हस्तपाद च त्रिक चैव विवर्तितम् ॥ १२७ ॥ द्वितीयो रेचका हस्ता विवर्तितकमेव तद् । NS 4 127 128, p 124, *Bharatakosa*, p 619, *Sangitara'nakara*, 7.688 689

पृष्ठत· पुरतो न्यस्य दक्षिणाह्रि(णाङ्घ्रि)र्यदा कर ।
वामोऽह्रि(मोऽङ्घ्रि)र्ये परश्चोर्ध्वम्तद् गजक्रीडितं[1] तदा ॥ ७२ ॥

तलसस्फोटितौ हस्तौ पादौ [2]भूपीठघातकौ ।
भ्रमणं च चतुर्दिक्षु तलसंस्फोटितं[3] तु तत् ॥ ७३ ॥

अग्रतश्चरण न्यस्य दक्षिणश्च नत पर[4] ।
अञ्चितश्च करो गण्डे[5] गण्डसूचीति[6] तद्विद् ॥ ७४ ॥

भ्रान्ता कटी पदो भ्रान्तौ त्रिक च परिवर्तितम् ।
अञ्चितौ च करौ यत्र तदुक्त परिवृत्तकम्[7] ॥ ७५ ॥

जानूपरि पदो वाम सम स्याद्दक्षिण पद ।
पार्श्वं च सन्नतौ हस्तौ यत्र तत् पार्श्वजानुकम्[8] ॥ ७६ ॥

---

1. Cf. no 68 of Bharata, कण्ठञ्चित करा वामा स्ताहस्तश्च दक्षिण ॥ १२८ ॥ दाग्पादस्तथा चैव गजक्रीडितक भवेत् । *NS* 4 128 129 p 124, *Bharatakosa*, p. 164, *Sangitaratnal ara*, 7 689-690
2. H.—तौ पाठघातकौ
3. Cf. no 69 of Bharata, where only one foot is moved, our text thus differs slightly from *NS*, 4 129 130, pp 124 125, *Bharatakosa*, p 243, *Sangitaratnakara*, 7 691 695
4. H.—तत परम् । 5 P—गड़
6. Cf. no. 71 of Bharata, सूचापादो नतं पार्श्वमसौ वम स्थित कर ॥ १३१ ॥ द्वितीयश्चाञ्चितो गण्डे गण्डसूची तदुच्यत । *NS* 4 131-132, also see comm of Abhinavagupta, on *op cit*, pp 125-126, *Bharatakosa*, p 166, *Sangitaratnakara*, 7 690 692
7. H reads परिवर्तितम् Cf no 72 of Bharata, करौ प्रवर्तितौ हस्तौ सूचापादा विवर्तित ॥ १३२ ॥ पारज्ञानिर चैव परिवृत्त तदुच्यत । *NS* 4 132-133, pp 125-126 *Sangitaratnakara*, 7 703 *Bharatakosa*, p 359
8. Cf no 73 of Bharata which is slightly different, नत गम-स्थित पाद ऊरुपृ स्थितोऽपर ॥ १३३ ॥ मुञ्चस्तस्य वक्ष स्थ पार्श्वजानु तदुच्यते । *NS* 4 133 134, p 126 *Sangitaratnakara*, 7 695 696, *Bharatakosa*, p 367

पञ्चतालान्तरो पादो करो चापि प्रलम्बितो ।
पुरोऽवलोकिनी दृष्टिर्भवेद् गृध्रावलीनके[1] ॥ ७७ ॥
हस्तो प्रलम्बितो यत्र पादो च स्वस्तिकाकृती ।
नम्रं पार्श्वं नतं वक्त्रं यत्र तत् सन्नतं[2] मतम् ॥ ७८ ॥
अङ्गुष्ठेन यत्रा भूमिस्ताड्यते पाद एव वा ।
[3]कुञ्चितश्च समौ हस्तो यत्र सूची[4] तदुच्यते ॥ ७९ ॥
सर्वं सूचीगत लक्ष्म करणे यत्र सम्भवेत् ।
[5]वामोऽञ्चितो नतो हस्तस्त‍दर्द्धसूचीति[6] तन्मतम् ॥ ८० ॥
दक्षिणश्चरणं पृष्ठे वामं स्यादग्रतो यदि ।
सूच्यावृत्तो करो यत्र [7]सूचीविद्धाभिधं हि तत् ॥ ८१ ॥
[8]अपक्रान्त पदो यत्र दक्षिणं स्वस्तिकाकृती(ति) ।
करो च मणिबन्धस्था करणं तद विलोलितम्[9] ॥ ८२ ॥

1. Cf no 74 of Bharata पृष्ठ प्रसारितः पादः किञ्चिदञ्चितजानुकः ॥ १३४ ॥ यत्र प्रसारितौ बाहू तत्स्यात् गृध्रावलीनकम् । NŚ 4 134 135 pp 126 127, *Sangitaratnakara*, 7 697 *Bharatakosa*, p 181
2. Cf no 75 of Bharata उत्प्लुत्य चरणौ कार्यावग्रतः स्वस्तिकस्थितौ ॥ सन्नतौ च तथा हस्तौ सन्नतं तदुदाहृतम् । NŚ 4 135 136, p 127 *Sangita ratnakara*, 7 707 708 *Bharatakosa*, p 700
3. P — अकुञ्चितश्च समा हस्तो
4. cf no 76 of Bharata, कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य कुर्यादग्रस्थितं भुवि ॥ १३६ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ सा सूची परिकीर्तिता । NŚ 4 136 137 p 127, *Bharatakosa* p 735 *Sangitaratnakara*, 7 698 699
5. H — वामाञ्चितो नतौ हस्तौ
6. cf no 77 of Bharata अलपद्मः शिरोहस्तः सूचीपादश्च दक्षिणः ॥ १३७ ॥ यत्र तत्करणं ज्ञेयमर्धसूचीति नामतः । NŚ 4 137 138 p 127 *Bharatakośa*, p 32 *Sangitaratnakara* 7 699
7. cf no 78 of Bharata पादसूच्या यदा पादो द्वितीयस्तु प्रविध्यते ॥ १३८ ॥ कटिवक्षःस्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते । NŚ 4 138 139 pp 127 128 *Bharatakośa*, p 736 *Sangitaratnakara*, 7 700 701
8. H — अपक्रान्तपदो
9. There is no *Vilolita* known to Bharata and others, but cf. no 79 *Apakrāntam* of Bharata, कृत्वोद्वाहनं पादमपक्रान्तक्रमं न्यसेत्

यदा निकुट्टितौ पादौ दक्षिणः कुञ्चितः करः ।
'ललाटस्थः करो यत्र तत्स्यादर्पितं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

दण्डाकारं भवेत् पादं निकुञ्च्याग्रे पुनः परम् ।
आविद्धौ तु करौ यत्र 'दण्डपाताभिधं च तत् ॥ ८४ ॥

अञ्चितः कुञ्चितः पृष्ठे हस्तः पादौ मुखं तथा ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं यत्र तद् हरिणप्लुतम्' ॥ ८५ ॥

अर्धाङ्गं वलितं पृष्ठे शेषमर्धं तथागतम् ।
'कुञ्चितप्रान्तहस्ताद्येन प्रेङ्खोलितं' मतम् ॥ ८६ ॥

रेचितौ च यदा बाहू हस्तौ चाभिमुखाङ्गुलौ ।
चरणौ स्वस्तिकाकारौ नितम्बे तूत्प्लुतिर्यदा' ॥ ८७ ॥

॥ १३९ ॥ प्रयागतश्चैव हस्तावस्थाने तदुच्यते । NŚ, 4 139 140, p 128, *Bhāratakośa*, p 21 *Saṅgītaratnākara*, 7 713

1. H —स्थानाग्र करः

2 cf no 81 of Bharata, आक्षिप्तौ पादौ निरथ परिवाहनम् ॥ रचितौ च तथा हस्तौ स्पर्शितमुदाहृतम् । NŚ 4 141 142, p 128 129, *Saṅgītaratnākara* 7 708 709 *Bhāratakośa*, p 712

3 cf. no 82 Daṇḍapāda of Bharata, नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयेत् ॥ १४२ ॥ क्षिप्राविद्धकरं चैव दण्डपादं तदुच्यते । NŚ, 4 142 43 p 129 *Saṅgītaratnākara*, 7 704 705, *Bhāratakośa* p 266

4 cf no 83 of Bharata अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ॥ १४३ ॥ जङ्घाञ्चितापरि क्षिप्ता तद्वद्धरिणप्लुतम् । NŚ 4 143 144 p 129, *Bhāratakośa* p 768 *Saṅgītaratnākara*, 7 702

5 P —कुञ्चितप्रान्तहस्त

6 cf no 84 of Bharata डोलापादक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ॥ १४४ ॥ परिवृत्तत्रिकं चैव तत् प्रेङ्खोलितमुच्यते । NŚ 4 144 145 pp 129-130, *Bhāratakośa*, p 409 *Saṅgītaratnākara*, 7 706 707

7 P omits च

8 No 85 of Bharata cf भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभि(धो)मुखाङ्गुली ॥ बद्धा चारी तथा चैव नितम्बे करणे भवेत् । NŚ 4 145 146 p 130, *Bhāratakośa*, p 331, *Saṅgītaratnākara*, 7 714 715

व्यावृत्य [1]चरणन्यास कुञ्चितौ च करौ नतौ ।
किञ्चिच्च सन्मुखीभूतं[2] मुखं स्यात् स्खलिते[3] पुन. ॥ ८८ ॥

वाम. पादो भवेत्पृष्ठे दक्षिणस्त्वग्रगो यदि ।
नितम्बे कुञ्चितो वामो हस्तस्तत् करिहस्तकम्[4] ॥ ८९ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो वाम शुकमुखो यदि ।
निकुट्टितौ तथा पादौ यत्र तत्र प्रमर्पितम्[5] ॥ ९० ॥

द्रुतं निवेशयेदग्रे वामोऽङ्घ्रि (मोऽङ्घ्रि) पृष्ठत.[6] पर. ।
पृष्ठेऽवलोकनं चापि सिंहविक्रीडिते[7] भवेत् ॥ ९१ ॥

कुञ्चितोऽर्द्धतलः [8]पादो [9]दक्षिणः स्यान्नतं शिर ।
कुञ्चितोऽसन्मुखो हस्तौ [10]सिंहाकर्षणसंज्ञके ॥ ९२ ॥

---

1 H.—चरण न्यास 2 H—सन्मुखाभूतो

3 cf. no. 86 of Bharata, तालपादक्रम कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ॥ १४६ ॥ रेचितौ घूर्णितौ वापि स्खलित करण भवेत्। NS 4 146-147, p 130, *Bharatakosa*, p 745, *Sangitaratnakara*, 7 716.

4. cf. 87 of Bharata, एको वक्ष स्थितो हस्त· प्रोद्वेष्टिततलोऽपर ॥ अञ्चितश्चरणश्चैव प्रयोज्य करिहस्तके। NS 4.147-148, pp 130-31, *Bharatakośa*, p 113, *Sangitaratnakara*, 7 710-711.

5 cf. no 88 of Bharata, एकस्तु रेचितो हस्तो लताख्यस्तु तथा पर ॥ प्रमर्पिततलौ पादौ प्रमर्पितकमेव तत्। NS 4 148-149, p 131, *Sangitaratnakara*, 7 711-712, *Bharatakośa*, pp 397-398

6. P.—पृष्ठग

7. Cf no. 89 of Bharata, अलात च पुर कृत्वा द्वितीय च द्रुतक्रमम् ॥ हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविक्रीडिते स्मृतौ। NS 4. 149-150, pp 131, *Bharatakośa*, p 728, *Sangita ra*, 7 717-18.

8. P.—पादौ.

9. P.—दक्षिण स्या०

10. Cf. no. 90 of Bharata, पृष्ठप्रसर्पित पादस्तथा हस्तौ निकुञ्चितौ ॥ पुनस्तथैव कर्तव्यौ सिंहाकर्षितके द्विजा। NS 4 150-151, pp. 131-132, *Bharatakośa* p. 729, *Sangita-ra*, 7. 718-719

कुञ्चितो कर्त्तरी यस्त्रो(यस्तौ) करो वक्षसि यत्र तु ।
ऊर्ध्वौ [1]पार्ष्ण्योश्च सङ्घट्टात् पार्ष्णिसङ्घट्टितं[2] मतम् ॥ ९३ ॥

वाम प्रलम्बित पादस्तथा हस्त प्रलम्बित ।
दक्षिण कुञ्चितो यत्र भवेदुपसृतं[3] च तत् ॥ ९४ ॥

पादाग्रे तलसञ्चाराद्धट्टित भूतल यदा ।
पार्श्वनिर्वर्तित चेत् तलसङ्घट्टितं[4] तदा ॥ ९५ ॥

[5]लताख्यो दक्षिणो हस्तस्तथा वामश्च रेचित ।
नम्रौ पादौ नता ग्रीवा यत्र तज्जनितं[6] स्मृतम् ॥ ९६ ॥

कुञ्चितो दक्षिण पाद पतितोत्पतित पर ।
पादवच्च करो[7] यत्र पतितोत्पतितं[8] तु तत् ॥ ९७ ॥

---

1 P—पार्ष्णाश्च

2 There is no *karana* of this name given by Bharata and others

3 H—उपश्रित Cf no 92 of Bharata, which seems to be different from our *upasrtam*, आश्लिष्टचरणश्चैवा हस्तौ तस्यैव चानुगौ ॥ आनत च तथा गात्र तथोपसृतक भवत्। *NS* 4 152 153, p 132; *Bharatakosa*, p 82, *Sangitaratnakara*, 7 727 728

4 Cf no 93 of Bharata, दोलापादक्रम कृत्वा तलसञ्चारतौ करौ ॥ रेचयेच कर वाम तलसङ्घट्टिते सदा । *NS* 4 153-154, pp 132-133, *Bharatakośa*, p 243, *Sangitaratnākara*, 7 729 730

5 H—लताभ्या

6 Cf no 94 of Bharata, एकौ वक्षःस्थितो हस्तौ द्वितीयश्च प्रलम्बित ॥ तलाग्र-संस्थित पादौ जनिते करण भवेत् । *NS* 4 154 155, p 133 *Bharatakośa*, pp 223 24, *Sangitaratnakara*, 7 726 727

7 P—करौ

8 Bharata gives, as no 95, *avahittham* cf जानत करण कृत्वा हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ॥ शनैर्निपतितौ चैव ज्ञय तदवहित्थकम् । *NS* 4 155 156, pp 133 34, also *Sangitaratnākara*, 7 720 723, *Bharatakosa*, p 41

ऊर्वो [1]पा(प)दोश्च सङ्क्षेपो मनाक् पार्श्वे नत तथा ।
ऊर्ध्वबाहु करो वाम [2]पादोरुश्लिष्टके भवेत ॥ ९८ ॥

निकुट्टितो पदो न्यस्य यत्रोत्प्लुत्य प्रवर्तनम् ।
[3]कुञ्चितो रेचितौ हस्तो तदेलाक्रीडितं[4] मतम् ॥ ९९ ॥

[5]उ(ऊ)रौ विवर्तितो पादो रेचितो ललित कर ।
एताभिधे (घ) परो[6] यत्र तदूरुवृत्तमुच्यते[7] ॥ १०० ॥

एताभिधौ करो पादो शिथिलौ च नत शिर ।
हावभावान्वित वक्त्र मदनस्खलिते[8] भवेत् ॥ १०१ ॥

कुञ्चितोर्ध्वमुखे पादे द्वितीये चाग्रत स्थिते ।
हस्तौ दोलामुखोद्वृत्तो [9]पादाक्रान्तं विदुर्बुधा ॥ १०२ ॥

---

1 P —पदोश्च 2 — पदाराश्लष्ट

Bharata does not give this *karana* but he gives *nivesam,* as no 96 which is different Cf करौ वक्ष स्थितौ कार्यावुरो निभुग्न मेव च ॥ मण्डलस्थानक चैव निवश करण तु तत् । *NS* 4 156 157 pp 133 134 also *Sangitaratnakara* 7 724 *Bhara akosa* p 335

3 P —कुचितेरेचितौ

4 Cf no 97 of Bharata तल्पश्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतन भवत् ॥ सनत वाम्त गात्रमलकाक्रीडित तु तत् । *NS* 4 157 158 p 134 *Bharatakosa* p 94 *Sangitaratnakara,* 7 725 726

5 P —उरु 6 H —करौ

7 Cf no 98 *urudvrttam* of Bharata करमावत्तकरणमूरुपृष्ठाञ्चन न्यसत् ॥ जङ्घाञ्चिता तथात्वृत्ता ह्यरूवृत्त तु तद्भवत् । *NS* 4 158 159 p 134 *Sangitaratnakara* 7 742 743 *Bharatakośa* p 86

8 Cf no 99 of Bharata, करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरश्च पार्श्वाहतम् ॥ पादौ च वलिताविद्धौ मदस्खलितके द्विजा । *NS* 4 159 160 pp 134 135 *Sangitaratnakara,* 7 734 735 *Bharatakosa* p 460

9 Cf no 100 *Viṣnukra itam* of Bharata पुर प्रसारित पाद कुञ्चित्वा गगनान्मुख ॥ करौ च रेचितौ यत्र विष्णुक्रान्त तदुच्यते । *NS* 4 160 161, p 135 *Sangitaratnakara,* 7 732 , *Bharatakośa,* p 625

एताभिध करो वामो दक्षिण कुञ्चितो यदि ।
कटिच्छि(श्लि)ष्टा पदो नम्रो तल्लतार्गलितं[1] भवेत् ॥ १०३ ॥
वक्ष न्यटिस्थितो हस्तो कुञ्चितो च नत मुखम् ।
निकुट्टित पदो वामस्तत् स्यात् "कटिनिकुट्टितम् ॥ १०४ ॥
सन्मुखस्थाङ्गुली हस्तो दक्षिणाङ्गस्थकूर्परो ।
वामभागास्थित पादो वाम उद्घाटितं[3] भवेत् ॥ १०५ ॥
निकुट्टित पदो यत्र कटिर्भ्रान्चितौ करो ।
कुञ्चितोंऽह्रि(सोऽङ्घ्रि)र्नत पार्श्वे 'वृषभक्रीडितं मतम् ॥ १०६ ॥
लोलिताववतित शीर्षं रेचितो च तथा करो ।
पादो च "लोलितो यत्र करण तच्च लोलनम्[6] ॥ १०७ ॥
स्वस्तिकापसृतौ पादौ दक्षिणाङ्गस्थित मुखम् ।
एतारेचितको हस्तो नम्रा नागापसर्पितौ[7] ॥ १०८ ॥

---

1 This is not known to Bharata but cf no 101, *san bl ra itam* of NS —करमावर्तिते कृत्वा ह्युरुद्वृत्त निकुञ्चयन् ॥ ऊर्ध्वेत तथावद्ध सम्भ्रान्त करण तु तत् । NS 4 161 162 135, *Bharatakosa*, p 710 *Sangitaratnakara*, 7 736 737

2 Cf *Vişkambham*, no 102 of Bharata, अपाद्ध कर सूच्या पदैन्व निकुट्टित ॥ वक्षस्थ करो वामो विष्कम्भे करण भवत् । NS 4 162 63, p. 135, *Sangitaratnakara* 7 737 739 *Bharatakosa* p 624

3 Cf *Udghattitam* no 103 of Bharata पार्ष्णी उद्घाट्टतौ वायौ तल सन्धार्गो करौ ॥ नतत पार्श्वे कर्तव्य बुधैरुद्घट्टिते सदा । NS 4 163 164 pp 135 136 *Sangitaratnakara*, 7 740 *Bharatakosa* p 75

4 P —वृषभक्रीडित Cf no 104 of Bharata प्रयुज्यालातक पूर्व हस्तौ चापि हि रेचयेत् ॥ कुञ्चितावश्चितौ चैव वृषभक्रीडित सदा । NS 4 164 165 p 136 *Sangitaratnakara* 7 744 745 *Bharatakosa* p 634

5 H —लालनौ

6 Cf no 105 of Bharata रेचितावश्चितौ हस्तौ लोलौ वर्तित शिर । उभया पार्श्वयोर्यत्र तल्लोलितमुदाहृतम् । NS 4 165 166 pp 136 37, *Bharatakosa*, p 575, *Sangitaratnakara* 7 733 734

7 Cf no 106 of Bharata स्वस्तिकापसृतौ पादौ शिरश्च परिवाहितम् । रेचितौ च तथा हस्तौ स्यातां नागापसर्पिते । NS 4 166 167 p 137 *Bharatakosa* p 314, *Sangitaratnakara* 7 745 746

हस्तश्च हृदये वामो दक्षिणस्तदध[1] करः ।
नत वक्त्र नतौ पादौ शकटास्ये विदुर्बुधा[3] ॥ १०९ ॥

ऊर्ध्वाकृत पदौ वामो वामो हस्तश्च रेचित ।
उन्नत च तथा वक्षो गङ्गावतरणे[4] भवेत् ॥ ११० ॥

करणाना समाना चेत्युक्तमष्टोत्तरं शतम् ।
विषमाणा च तल्लक्ष्म[5] योगिनामासनेषु यत् ॥ १११ ॥

(इति करणानि)

द्वात्रिंशदङ्गहारा स्यु [6]करणैर्जनितास्तु ते ।
भ्रमरीश्च तथा चारीर्द्वात्रिंशत्सम्मिता विदु ॥ ११२ ॥

अङ्गहारादिनामानि कथ्यन्ते तानि साम्प्रतम् ।
तथा सङ्घाङ्गहाराणामथ सङ्क्षेपतस्त्विह ॥ ११३ ॥

करणैस्त्रिभि कलापश्चतुर्भि खण्ड[7] उच्यते ।
सङ्घात पञ्चभिर्मिलैश्चाङ्गहार[8] करणोद्भव[9] ॥ ११४ ॥

---

1. P.—दक्षिणस्तथ
2. Cf no. 107 of Bharata, निषण्णाङ्गस्तु चरण प्रसार्य तल्सञ्चरम् ॥ उद्वाहितमुर कृत्वा शकटास्य प्रयोजयेत् । NS 4 167 168 p 137, *Bharatakośa*, p 651, *Saṅgītaratnakara*, 7 741-742
3. H —बुधा विदु ॥
4. Cf no 108 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुलितलौ पादौ त्रिपताकावधामुखौ ॥ हस्तौ शिरस्सन्नत च गङ्गावतरणे स्थिति । NS 4 168-169 pp 1 7-138, *Bharatakosa* pp 163-164 ; *Saṅgītaratnākara*, 7 747-748
5. H —लक्ष्मायोगि॰ 6 P —कार्णै॰
7. P —धाङ्गहारा करणोद्भवा ॥
8. Cf खण्डस्त्रिभिस्त्यात्करणैर्व्यायामो मध्यमस्तथा ।—वेम quoted in Bharatakośa, p 160 Kumbha quoted in Bharatakośa, p 787, however, says —त्रिभि कलापश्चतुर्भि खण्डो मत । षड्भि पञ्चभि सङ्घातोऽङ्गहारोऽष्टभि ॥ Also see *Saṅgītaratnākara*, 7 792 Also see, NS 10 1 4, Vol II pp 93 94
9. For *aṅgahāra* see *Bharatakośa* pp 787 788 quoting *Kumbha*, *Hammira*, *Saṅgītanṛtyākara* *Nṛttaratnāvalī* and *Aśoka*, and see *ibid*,

हरिप्रियश्च₁ पर्यस्त₂ सूचीविद्धोऽ₃पविद्धक₄ ।
¹आक्षिप्तो₅दुद्घट्टितो₆ चैव विष्कम्भ₇श्चाल्पिपल्लव₈ ॥ ११५ ॥

भुजङ्गत्रस्ताञ्चितश्चैव₉ करिसम्फोटितस्तथा₁₀ ।
रेचितस्वस्तिकाधश्च₁₁ पार्श्वस्वस्तिकसज्ञक₁₂ ॥ ११६ ॥

वृश्चिकापसृतो₁₃क्षिप्तो₁₄ निकुट्टो²₁₅ विलसन्मद₁₆ ।
गतिमण्डल₁₇सङ्घट्टो₁₈ परिच्छिन्नो₁₉ भुजाञ्चित₂₀ ॥ ११७ ॥

⁴परावृत्ता₂₁ रात₂₂ पार्श्वच्छेदारयो(स्या)₂₃ विद्युतो भ्रम₂₄ ।
उद्वृतश्च₂₅ तथालीढो₂₆ रेचित₂₇ स्फुरितस्तथा₂₈ ॥ ११८ ॥

⁵कटीच्छिन्नो₂₉ महोद्वृत्त₃₀ स्तथा स्याज्जयदर्पक₃₁ ।
⁶अर्द्धनिकुट्टकश्चेति₃₂ द्वात्रिंशत्सङ्ख्यया त्वमी ॥ ११९ ॥

इत्यङ्गहाराः⁷ ।

अन्तर्भ्रमरिका पूर्वा बाह्यभ्रमरिका तत ।
अल्गभ्रमरी चैव चक्रभ्रमरिका परा ॥ १२० ॥

⁸छत्रभ्रमरिकाऽतश्च रेचितभ्रमरी तथा ।
तिरिपभ्रमरी चेव ⁹चित्तभ्रमरिकाष्टमी ॥ १२१ ॥

---

pp 6 7 Also see, *Sangītaratnakara*, 7 789 ff. and comm on (Adyar ed Vol. IV), pp 252 ff

1 H — आक्षप्ता₅दुघाटतौ 2 H — ₈श्चापिप्ल्व ।

3 H — निकुट्टी 4 P — परावृत्ता₂₁त्त

5 H — करीटीछिन्ना 6 H — अद्धनि कुट्टकश्चेति

7 For lists of *angaharas* see *NŚ* 4 19 27 pp 88 90 and for *angaharalakṣaṇa* according to Bharata, see, *NŚ* 4 175 ff pp 138 ff The first one is known as *Sthirahasta* or *Harapriya* Also see *Saṅgītaratnākara*, 7 789 ff and comm on *op cit* pp 252 ff For a different tradition about 24 *aṅgaharas* see *Bharatarnava* Chp IX pp 289 310

8 P — चक्रभ्रमरि • 9 P — चैव चित्त•

प्रत्येकं ताश्चतुर्धा स्युर्नाभसी भूमिसम्भवा[1] ।
ऊर्ध्वस्थाधःस्थिता चेति भ्रमर्यो दन्तसम्मिता ॥ १२२ ॥

इति भ्रमर्यः[2]

कटेरधोभगाश्चार्यस्ता स्युः षोडश भूमिजा ।
षोडशाऽपि नभोजाता द्वात्रिंशत्सङ्ख्ययेति ता ॥ १२३ ॥

स्थितावर्ता भ्रमतली[3] नेडकीक्रीडिताश्चिता[4] ।
ऊरूद्वृत्तोत्सन्दिता च विच्यवा(वा)[5] रेचिकोद्धिका[6] ॥ १२४ ॥

शकटास्या च जनिता विद्धा वीची सुबाहुरा[7] ।
उद्वेष्टिता च सङ्लिष्टा भूमिचार्यस्तु षोडश(श) ॥ १२५ ॥

---

1 H —॰नाभसी भूमिसम्भवा ।

2 *Bhramaris* are not referred to by Bharata. Sārangadhara in his *Sangītaratnākara*, 7 749 ff refers to *Deśīkaraṇas* wherein he describes several *utplutikaraṇas*. The *utplutikaraṇas* include *Bhramari*, बाह्यभ्रमरी, अन्तर्भ्रमरी, छन्नभ्रमरी, तिर्यग्भ्रमरी अलगभ्रमरी, चक्रभ्रमरी, अङ्घ्रिभ्रमरी शिरोभ्रमरी, दिग्भ्रमरी,—*Sangīta-ra*, 7 755 and comm on *op cit*, Vol IV pp 241-242, and *op cit*, 7 775 782 defining these nine *Bhramaris* It is interesting to note that nine *Bhramaris* are defined even though in v 755 it is said—सप्त भ्रमर्यः भ्रमरी शिरःपूर्वा दिगादिसा । ७५५ ॥

Our text names eight *Bhramaris*, we have रचितभ्रमरी for उचितभ्र॰ or आघ्नभ्र॰ and चित्तभ्र॰ for शिरोभ्र॰ of Sārangadeva Since P Manuscript reads अचितभ्र॰ for चित्तभ्र॰ in v 121 of our text, it is just possible that the reading रचितभ्र॰ in 121ᵇ is wrong in both P and H manuscripts For other definitions of the different *Bhramaris*, see *Bharatakośa*

The eight *Bhramaris*, noted above by our text, are again four-fold नाभसी, भूमिसम्भवा, ऊर्ध्वस्था and अधःस्थिता and thus make a total 32 *Bhramaris* in all

3 P.—॰भ्रमन्तली. 4 H.—लेडितासीडनो च ता ।

5. H —विच्यवा 6 P —रेचिकोद्धिका ।

7. H.—स्वाहुरा

निकुञ्चान्ता दोलपादा दण्डा नूपुरपादिका[1] ।
[2]अतिक्रान्तोऽथ जानुश्चालाताक्षिप्ताऽथ सूचिका ॥ १२६ ॥

भुजङ्गा घूर्णितोन्मत्ता सङ्क्षिप्ता तिर्यगञ्चिता ।
उत्प्लुतालगसंस्थाना चार्य षोडश नाभसा ॥ १२७ ॥

इति चार्य.[3] ॥

एतल्लक्ष्माण्यल्पनाक्यैर्न ज्ञायन्ते यतस्तत ।
एतेषा लक्षण [4]चात्र नोक्त ग्रन्थस्य गोरवात् ॥ १२८ ॥

कालेऽस्मिन्नर्त्तका मूर्खा विद्वास साधका न हि ।
न नर्त्तकान्विनाभ्यास [5]शास्त्रात् सिद्धिर्न त विना ॥ १२९ ॥

आबाल्यात्संस्कृते हि साध्यन्ते ते स्वभाषया ।
स्वाभ्यासभाषया ते तज्जानते [6]नान्यभाषया ॥ १३० ॥

नृत्याङ्गास्या गिर क(का)श्चिद्[7] वक्ष्ये नर्त्तकभाषया[8] ।
विशेषतो हि सिद्धयन्ति[9] चोरवचे स्वभाषया ॥ १३१ ॥

तद्यथा—मूलश्चमु(मउ) [10]चालश्चमु(मउ) दण्डवाडश्चमु(मउ) बड्ठा[11] अलीढ ।

---

1 H —नूपुरपा टका । 2 H — अतिक्रांतोऽथजानुश्चालाता०

3 The *Carıs* are well known The lists of Bharata and Sarangadeva generally agree Cf *NŚ* 10 14 29 30 47 Vol II (G O S ed) pp 96 107 and *San itaratnakara* 7 898 965 pp 277 298 For the different *Carıs* also see *Bharatakosa* It may be noted that Sarngadeva gives separate lists of *Des carıs* also in *op cit* 7 908 916

The lists of the two classes of *Cārıs* given by our text do not fully agree with those of Bharata and Śarngadeva

4 H —चारी 5 P —शास्त्रिद्धर्न

6 P —नह्यु० 7 P —कानि

8 P —वक्ष्यऽनतभाषया 9 P —सिद्धंते

10 P —ना(चा)लश्रु 11 H —बड्ढी

ऊभी अलीढ । चित्रगाडु(डउ) झलकणी[1]।

एते सप्तभ्रमाः ।

अन्येऽपि नृत्यभावाः—गाडलुल्यु(ल्यउ)[1] ।
पावटउ । [2]माठलियउ सिहरियउ[3] । तिरपिउ[4] ।
वट्टी [5]छडक । ऊभी छडक । आविंडु(।) पाछिंडु[6] ।
एकसरा(।) दुसरा प्रमुखाः ।

नृत्यस्याङ्गानि चैतानि तथान्यान्यपि साधक. ।
कथं नु साधयेत् कुत्रेत्यभ्यासार्थमिह[7] ब्रुवे ॥ १३२ ॥

शुभे दिने चन्द्रबले [8]नृत्येऽभ्यास समारभेत् ।
सिक्तासहिता रङ्गभूमिरन्त्र प्रकल्प्यते[9] ॥ १३३ ॥

शारदां च नमस्कृत्य चण्डिकां नाट्यदेवतां ।
पश्चिदं च सम्पोप्योपाध्यायं [10]तु प्रपूजयेत् ॥ १३४ ॥

---

1. P.—गाल्लु यउ. Possibly the correct reading was गाडुल्यउ.
2. H.—माठ्यीउ P.—माठुलियउ.
3. H.—सिहरिअउ.
4. P.—तिरियउ
5. P.—वटका.
6. H.—आछिंडु पाछिंडु
The emendations in the readings of the *nartaka bhāṣā* suggested above are tentative The words seem to be of old Rājasthāni or Gujarati which as Shri Umashankara Joshi, has suggested, should better be called "Māru-Gurjara" I consulted some South Indian friends who suggested that these terms might also have been current in old Kannada and Telugu, but they are not sure about it. I believe these words are from the old *nartaka bhāṣā* of Western India, especially, Rājasthān and Gujarat. The मरकार in मरकारलक्षण्न् of v 143 below is an old Māru-Gurjara term, found in Varṇakasamuccaya, ed. by Dr. B. J. Sandesara.
7. H.—मिहेवुं.
8. H.—नित्यम्यासे.
9. P.—प्रकल्पते.
10. P. omits तु. H.—तु पूजयेत्.

नृत्योपजीवी कन्या वा राजकन्याथ कौतुकी ।
तत्र सूत्रश्रमाभ्यासं कुर्यात्प्रातर्बुभुक्षित(ता)[1] ॥ १३५ ॥

कृताभ्यासे तदङ्गजातं[2] कारयेदङ्गमर्दनाम् ।
बहुभ्यसाभिषिच्याशु पोषयेत् स्निग्धभोजने ॥ १३६ ॥

समस्ताभ्याससंयुक्ता नर्तकी पात्रमुच्यते ।
पट्टबन्धे कृते पात्रं राज्ञोऽग्रे नृत्यमाचरेत् ॥ १३७ ॥

महोत्सवे विवाहादौ कर्तव्यं नृत्यमुत्तमम् ।
[3]वादनाद्वजरस्याथ पात्रं स्याच्चरणान्वितं ॥ १३८ ॥

कुर्यात्पुष्पाञ्जलिक्षेपं पात्रं रङ्गाङ्गणे ततः ।
गीतगाथानुगं नृत्यं कुर्याच्छुल्कं न तत् क्वचित् ॥ १३९ ॥

इति पद्धतिलक्षणम् ॥

तूर्यत्रयनिधिः श्रीमान्दक्षः शृङ्गारकीर्तिभाक् ।
गुणागुणविशेषज्ञो दाता सभ्यः सभापतिः ॥ १४० ॥

इति सभापतिलक्षणम् ॥

सावधानास्तु मध्यस्थाः प्रयोगज्ञा बहुश्रुताः ।
सुकुमारगिरो दानशूरा सभ्याः स्युरुत्तमाः ॥ १४१ ॥

इति सभ्यलक्षणम् ॥

दातारो नृपपार्श्वस्थाः सुगुणज्ञा बहुश्रुताः ।
विवेचकाश्च श्रीमन्तो ये लोकास्तन्मयी सभा ॥ १४२ ॥

इति सभालक्षणम् ॥

तेषां कलावतां मध्ये मुख्यो वाङ्मयकारकः[4] ।
[5]शास्त्रज्ञश्च प्रयोगज्ञः सम्यग्गीतकरो मतः ॥ १४३ ॥

इति वाग्गेयकारलक्षणम्[6] ॥

---

1 H—बुभुक्षिता 2 H—तत्रश्च
3 H—वाजनाद्व॰ 4 P—वाग्गेयकारक । 5 P.—शास्त्रज्ञ
6 *Baskāra* is mentioned in *Varṇikasamuccaya* (Baroda, 1956), Vol I pp 13, 14 49

गन्धर्वो बहुगीतज्ञो माधुर्यात् श्रुतिमोऽस्यष्टत् ।
[1]यद्गीतेन जन सर्वो रज्यते स तु रञ्जक ॥ १४४ ॥

इति गन्धर्वरञ्जकलक्षणम् ॥

सुगीतनृत्यवाद्यस्तु मनो यस्य न रज्यते ।
स पशुर्नररूपस्थो दाता चेन्नाङ्गनी स च ॥ १४५ ॥

[2]आलोच्य शास्त्रपाथोधिं ज्ञानश्रीया प्रकाशिता[3] ।
तया त्रिभुवनं सर्वं सुखीभवतु शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

बध्नीत [4]धृतिं विबुधा पण्डितजनलम्भार्थवद्धेऽस्मिन् ।
सङ्गीतोदधिसारे सुशास्त्ररत्ने निरुपमाने [तु] ॥ १४७ ॥

बुधपितृसोमाल्हादिनि तद्दर्शनजातसुरसकल्लोले ।
क्रीडत सङ्गीताब्धावेतद्वाक्यप्रवाहेण ॥ [5]१४८ ॥

राजान प्रतिबोधिता कति कति ग्रन्था स्वय निर्मिता ।
वादीन्द्रा कति निर्जिता कति तपांस्युग्राणि तप्तानि च ।
[6]श्रीमद्धर्षपुरीयगच्छमुकुटे श्रीसूरिसुत्रामभि
[7]सच्छिष्यैर्मुनिभिश्च वनितरवर(श्ववानितवर)[8] वाग्मीश्वरीतन्मितम् ॥ १४९ ॥

तद्गच्छेऽभयदेवसूरिसुगुरो श्रीकर्णभूपेन यत्[9]
[10]संज्ञा सामल्धारिणोऽपि मलधारीति स्वयं निर्मिता ।
तद्वंशे नरचन्द्रसूरिरभवत् सच्छास्त्रसङ्गीतभृत् ।
तत्पार्श्वे तिलकाभिधो गुरुरभूद्यद्वचीक्षणसहम् ॥ १५० ॥

1 P —यज्ञानेन.
2. P.—आलोक्य
3 P —प्रशिना
4 P —धृति
5 H —॰प्रवाहेण
6 P —श्रीमद्धर्षपुरीय॰
7 P —सच्छिष्यै॰
8 P —॰निच वेलितवर.
9 H —
10 H —संज्ञा त सम्धारिण इति स्वयं
P —संज्ञा सल्लधारिणोऽपि मलधारीति स॰

तत्पट्टाद्रिरविश्रिर विजयता सन्मार्गमन्दर्शक
सूरीन्द्र निल राजशेखरगुरुर्नादीभपञ्चानन ।
शिष्यस्तस्य पुन सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यधात्
सङ्गीतोपनिषत्सुमारमखिल विज्ञानिसोऽस्याय यत्[1] ॥ १५१ ॥

[2]सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं साष्टाग्निशशिवत्सरे ।
[3]ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे तत्सारं चापि निर्ममे[4] ॥ १५२ ॥

इति श्रीमलधारिगच्छमण्डन वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्य श्रीसुधाकलशविरचिते सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम षष्ठोऽध्याय ॥ छ ॥[5]

---

1 P —तत,

2 After v 151, P. adds the following as verse 152—
तावद् दुर्वादि वादनाम-धाप कथं कुत ।
श्रीजैनशासने यावत् सुधाकुम्भो विजृम्भते ॥ १५२ ॥
Obviously, this self praise does not seem to have been composed by Sudhakalasa himself

3 H —ऋतुशून्ययुगेन्द्व(? .द)ब्दे

4 P —निर्म्मिते

5 P adds—संवत् १५११ वर्षे पूर्णिमापक्षे श्री पुण्यप्रभसूरीणां शिष्य श्रीभावदेवैर्इ सङ्गीतशास्त्रमङ्कि ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ H add —यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया (।) यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥) संवत् १६१४ वर्षे फाल्गुन वदि ५ रवौ श्री आगमगच्छे विडालंबीया (?) श्री आणंदरत्नसूरि तत्पट्टे श्री ज्ञानरत्नसूरि वाचक श्री उदय सागर (?) तत्पट्टे वाचनाचार्य श्रीमंगलमाणिक्य इदं प्रथम लिखितं । बदिरि ग्रामे ॥
Then follow a few verses of Sangitasarakalika for which see Introduction.

तत्पट्टाद्रिविधिरं विजयता सन्मार्गसन्दर्शक.
सूरीन्द्रः किल राजशेखरगुरुर्वादीभपञ्चानन.
शिष्यस्तस्य पुनः सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यध
सङ्गीतोपनिषत्सुमारमखिलं विज्ञानिसौख्याद

[1]सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं खाष्टामिशशिवत्सरे[2] ।
[3]ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे तत्सारं चापि निर्ममे[4]॥ १५

इति श्रीमलधारिगच्छमण्डन-वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचना
स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम

---

1. P.—तद.
2. After v. 151, P. adds the followi
   तावद् दुर्वादिवादनाख्यात- वर्थं सु
   श्रीजैनशासने यावत् सुधाकुम्भो दि

   Obviously, this self-praise does
   composed by Sudhākalaśa hims
3. H.—ऋतुशून्ययुगेन्द(? न्द्व)ब्दे.
4. P —निर्म्मिते.
5. P. adds—संवत् १५११ वर्षे पूर्णिमागच्छे
   सङ्गीतशास्त्रमऽलेखि ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लि
   दोषो न दीयते ॥ H. adds—यादृश पुस्तके
   शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥)
   श्री आगमगच्छे विज्ञानंदीका (?) र्थ. आणंदरत्न
   उदय सागर (?) तच्छि वाचनार्थं श्रीमंगल्माणि
   Then follow a few verses of Sa
   see Introduction.